T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KURA'N-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

HURÛFU'L-KUR'ÂN BAĞLAMINDA HATÎB-İ AYASOFYA HAMDULLAH B. HAYREDDİN'İN VESÎLETÜ'L-İTKÂN FÎ ŞERHİ RUSÛHİ'L-LİSAN FÎ HURÛFİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arif YEŞİLYURT

BURSA-2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KURA'N-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLMİ DALI

HURÛFU'L-KUR'ÂN BAĞLAMINDA HATÎB-İ AYASOFYA HAMDULLAH B. HAYREDDİN'İN VESÎLETÜ'L-İTKÂN FÎ ŞERHİ RUSÛHİ'L-LİSAN FÎ HURÛFİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arif YEŞİLYURT

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

BURSA-2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Bilim Dalı'nda 702123022 numaralı Arif YEŞİLYURT'un hazırladığı *Hurûfu'l-Kur'ân Bağlamında Hatîb-i Ayasofya Hamdullah b. Hayreddin'in Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân Adlı Eseri* başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, ……/……/20…. günü …… - ……..…….. saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın …….. (başarılı / başarısız) olduğuna ……..…… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 24/06/2024

Tez Başlığı/Konusu: Hurûfu'l-Kur'ân Bağlamında Hatîb-i Ayasofya Hamdullah b. Hayreddin'in Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân Adlı eseri

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 167 sayfalık kısmına ilişkin, 24/06/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin. adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 18 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dâhil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/06/2024

Adı Soyadı: Arif Yeşilyurt

Öğrenci No: 702123022

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak sunduğum *Hurûfu'l-Kur'ân Bağlamında Hatîb-i Ayasofya Hamdullah b. Hayreddin'in Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân Adlı Eseri* başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Arif YEŞİLYURT
Öğrenci No:	702123022
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Yüksek Lisans
Tezin Türü:	Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	**: Arif YEŞİLYURT**
Üniversite	**: Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**: Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim Dalı	**: Temel İslam Bilimleri**
Bilim Dalı	**: Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi**
Tezin Niteliği	**: Yüksek Lisans Tezi**
Tez Danışmanı	**: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE**

HURÛFU'L-KUR'ÂN BAĞLAMINDA HATÎB-İ AYASOFYA HAMDULLAH B. HAYREDDİN'İN VESÎLETÜ'L-İTKÂN FÎ ŞERHİ RUSÛHİ'L-LİSAN FÎ HURÛFİ'L- KUR'ÂN ADLI ESERİ

Bu çalışmada 16 yy'da yaşamış aynı zamanda uzun yıllar Ayasofya Camii'nde hatiplik yaptığından *Hatîb-i Ayasofya* unvanıyla meşhur olmuş önemli kırâat âlimlerinden Hamdullah b. Hayreddin'in (ö. 983/1575) *Vesîletü'l-İtkân fi Şerhi Rusûhi'l-Lisân fi Hurûfi'l-Kur'ân* isimli eseri çerçevesinde Kur'ân harflerinin mahreçlerindeki fonetik yapıları ve eda keyfiyetleri tecvid ilmi disiplini içerisinde hem pratik hem de teorik olarak akademik bir üslupla incelenmeye çalışılmıştır. Müellif eserininin yazma nedenini, zamanındaki pekçok kârînin Kur'ân'ı, rızây-ı İlâhî'nin dışında farklı maksatlarla ve Kur'ân ruhuna aykırı tavır ve üslupla okuduklarına bu sebeple de harflerin mahreç ve sıfatlarına dikkat etmeden birçok hata yaptıklarına dayandırmaktadır. Ayrıca bu şekilde tilavette bulunanların seslerinde teganni ve terennümü ön plana çıkararak alelâde bir şekilde tilavette bulunmaları sebebiyle bu hususta duyduğu rahatsızlığı da belirtmektedir. Müellifin yaşadığı coğrafya Türklerin yaşadığı coğrafya olduğu için onun bu nadide eseri üzerinde yapılan akademik çalışmanın, asırlar öncesinde yaygın olarak yapılan hatalarla günümüzde yapılan yanlışların karşılaştırılmasına ve tilavette dönemsel bir mukayese yapılmasına imkân sağlayacağı düşünülmektedir. Bu şekilde kendi coğrafyamızda telif edilen Osmanlıca el yazma eserlerin akademik çalışmalarla gün yüzüne çıkarılarak ilim ehlinin istifadesine sunulmasının bu alanda çalışma yapmaya gönüllü olanların üzerine bir sorumluluk olduğu kanaatindeyiz.

Çalışmamızın ilk bölümünde müellifin ilmî hayatı başta olmak üzere yaşadığı dönem ve eserleri konu edilmiştir. İkinci bölümünde eserin ana konusunu teşkil eden harflerin mahreçlerinin anlatıldığı yerlerde sıfatlarına da sadece ismen değinilmiş olup mahiyeti hakkında ayrıntıya girilmediğinden "Sıfâtü'l-Hurûf" konuları müstakil olarak ayrı bir bölüm halinde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise müellifin mezkûr eseri, Kur'ân harflerinin mahreci bağlamında akademik bir üslupla ele alınarak harflerin fonetik yapıları ve eda keyfiyetleri tahlil edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Lisân, Kur'ân, Hurûf, Rusûh, Hatîb-i Ayasofya, Hamdullah b. Hayreddin, Vesîletü'l-İtkân.

ABSTRACT

Name & Surname	**: Arif YEŞİLYURT**
University	**: Bursa Uludağ University**
Institute	**: Institute of Social Sciences**
Field	**: Basic Islamic Sciences**
Subfield	**: The Science of Reading the Quran and Qiraat**
Degree awarded	**: Master's Thesis**
Supervisor	**: Asst. Prof. Mehmet EFE**

IN THE CONTEXT OF THE LETTERS OF THE QUR'AN THE WORK *VESÎLETÜ'L-İTKÂN FÎ ŞERHİ RUSÛHİ'L-LİSAN FÎ HURÛFİ'L- QUR'ÂN* BY HAMDULLAH B. HAYREDDİN THE PREACHER OF HAGİA SOPHİA

In this study, we aim to examine the phonetic structures and pronunciation qualities of the articulation points of the letters of the Qur'an within the discipline of Tajweed (the science of Quranic recitation) both technically and practically, as well as theoretically, in an academic style. The focus is on the work "Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Qur'ân" by Hamdullah b. Hayreddin (d. 983/1575), a prominent Quran recitation scholar who lived in the 16th century, considered the golden age of the Ottoman Empire, and who was famous as "The Preacher of Hagia Sophia" for serving as the Friday preacher at the Hagia Sophia Mosque for many years.

The author explains the reason for writing his work as a response to the fact that many reciters of his time read the Divine Word with different intentions outside of seeking Divine approval and in manners and styles contrary to the spirit of the Divine Word. This led to many mistakes during recitation as the reciters did not pay attention to the articulation points and attributes of the letters, and they emphasized melody and rhythm in their voices, thus reciting the Qur'an in an ordinary manner. The author expresses his discomfort with this disrespect towards the Divine Word.

Considering that the region where the author lived was inhabited by Turks, we believe that our study on this rare work will allow us to compare the common mistakes in Quran recitation made centuries ago with those made by modern reciters, and will contribute to guiding contemporary reciters away from these errors.

In the first section of our study, we focus on the scientific life of the author, the period he lived in, and his works. In the second section, while explaining the articulation points of the letters, which is the main subject of the work, only the names of the attributes of the letters are mentioned without going into detail about their nature. Therefore, the topics of "Sifat al-Hurûf" (Attributes of the Letters) are discussed separately in an independent section. In the third and final section, the phonetic structures and pronunciation qualities of the letters are analyzed in the context of the articulation points of the letters of the Qur'an.

Keywords: Language, Qur'an, Letters, Rusûh, Preacher of Hagia Sophia, Hamdullah b. Hayreddin, Vesîletü'l-İtkân.

ÖNSÖZ

Bir hidayet ve rehber kaynağı olarak insanları karanlıktan aydınlığa, sapkınlıktan kurtuluşa erdirmek suretiyle dünya ve ahiret saadetinin kapısını açan yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm, İslâmî ilimlerin en temel birinci ve ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu açıdan en değerli ilimler arasında olan ve İslâmî ilimlerin de esasını teşkil eden Kur'ân ilimleri üzerinde çalışmalar yapmak ve elde edilen bilgileri insanların istifadelerine sunmak, Cenâb-ı Hakk katında en faziletli amellerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple Kur'ân ilimleri araştırılmaya ve incelenmeye en layık ilimlerin başında gelmektedir.

Ulûmü'l-Kur'ân bünyesindeki farklı ilim dalları Kur'ân'ın değişik yönlerini farklı perspektiften ele almaktadır. Ulûmü'l-Kur'ân'ın alt ilim dalları arasında mütalaa edilen kırâat ve tecvid ilmi ise Kur'ân'ın bizzat lafzî yönünü ele almakta olup lafzının en doğru bir şekilde telaffuz edilmesine hizmet eden bir ilim dalı olması hasebiyle Kur'ân ilimleri arasında müstesna bir konuma sahiptir. Ayrıca Kur'ân lafızlarının inananların ibadet dili olma yönü ise kırâat ve tecvid ilmini daha ayrıcalıklı ve önemli bir konuma taşımaktadır. Bu açıdan lehv-i mahfuzdan dünya semasına, oradan da Hz. Peygamber'e inzaline kadar vahyin her sürecinde ilâhî koruma ile muhafaza altına alınan, Hz. Peygamber'e vahyinden günümüze kadar ise Cenâb-ı Hakk'ın kâinatta kendisini halife olarak tayin ettiği insan vasıtasıyla gerek şifahi gerekse de yazıyla muhafaza edilerek ulaştırılan Kur'ân-ı Kerîm'in lafzına taalluk eden kırâat ve tecvid ilmiyle ilgili araştırmalar yapmak ve elde edilen bilgileri Müslümanların istifadesine sunmak büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim İslâm tarihi boyunca Müslümanlar İlâhî Kelâm'ın muhafazasına yönelik bu sorumluluk bilinciyle hareket etmişler ve yaşadıkları dönemin ve toplumların şartlarına göre manzum ve mensur tarzda bu alana yönelik pek çok eser kaleme almışlardır. Yine onlar bu sorumluluğun bir yansıması olarak aralarındaki eğitim ve öğretimlerin ilk merhalesini, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indiği orijinal haliyle en doğru bir şekilde okunmasına yönelik şifahi tedrisata ayırmışlardır.

Farklı dillerin ve bu dillere ait her metnin kendine özgü bir fonetiği olduğu realitesinden yola çıkarak Arapça lafızların ve metinlerin de kendine has fonetiği vardır. Ancak Kur'ân-ı Kerim ilâhî kaynaklı bir kitap olması hasebiyle kendi dili olan diğer Arapça lafızların ve metinlerin seslendirilmesinden farklı olarak tilavette kendine özgü fonetik özellikleri vardır. Kur'ân'ın eda keyfiyetine dair bu fonetik özellikleri ihtiva eden tecvid ilmi, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde Kur'ân'ın Kureyş lehçesinin fonetik özellikleriyle indirilmiş olmasına binaen bu yönüyle ilintili olarak o dönemde pratik olgularla tatbik edildiğini akla getirmektedir. Bu şekilde Hz. Peygamber dönemindeki pratik tecvid olgularının bilimsel statü kazanarak ilmî bir disiplin dâhilinde incelenmesi ise Arap olmayan toplumların Araplarla karışması üzerine dildeki hatalı kullanımları ifade eden lahn olgusunun ortaya çıkmasından sonra kendini göstermiştir. Pratik platformdan teorik boyutta kitâbî araştırmalara bu sayede geçiş sağlanmıştır. Böylece tecvid ilminin bilimsel disiplin bağlamındaki tarihsel gelişiminin başlangıcı, temel İslâm bilimlerinin birikimi içerisinde yerini almıştır.

Tecvid ilminin müstakilleşerek bilimsel statüde kitâbî çalışmalara ilk konu edildiği dönemlere bakıldığında telif edilen ilk eserlerden bazılarının manzum bazılarının da mensur olarak kaleme alındığı görülmektedir. Özellikle manzum tarzda ele alınan

eserlerin, bu ilme talip olan öğrenciler tarafından kolayca öğrenip ezberlenmesi gayesine matuf olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan İbnü'l-Cezerî ve el-Hâkânî gibi kırâat ve tecvid âlimlerinin ele aldığı eserlerle başlayan manzum tecvid geleneği müteakip dönemlerde Hamdullah b. Hayreddin gibi âlimlerle devam etmiş ve bu âlimler manzum tecvid geleneğinin önemli temsilcilerinden olmuşlardır. Biz de bu çalışmamızda bu geleneğe sahip çıkan Hamdullah b. Hayreddin'in manzum olarak kaleme aldığı *Rusûhu'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'an* isimli eserine Osmanlıca olarak şerh yazdığı *Vesîletü'l-itkân fî şerhi rusûhi'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'ân* isimli eseri çerçevesinde Kur'ân harflerinin mahreçlerindeki fonetik yapılarını ve telaffuzlarındaki eda keyfiyetlerini akademik bir üslupla incelemeye çalıştık. Çalışmamızın ilk bölümünde öncelikle müellifin ilmî hayatı başta olmak üzere yaşadığı dönem ve eserleri konu edilmiştir. İkinci bölümünde eserin ana konusunu teşkil eden harflerin mahreçlerinin anlatıldığı yerlerde sıfatlarına da sadece ismen değinilmiş olup mahiyeti hakkında ayrıntıya girilmediğinden *Sıfâtü'l-Hurûf* konuları müstakil olarak ayrı bir bölüm halinde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise öncelikle müellifin mezkûr eserinin dili, üslubu ve yöntemi anlatılarak eserin ve nüshalarının tanıtımı yapılmıştır. Daha sonra müellifin eseri, Kur'ân harflerinin mahreci bağlamında incelenerek harflerin fonetik yapıları ve eda keyfiyetleri tahlil edilmiştir.

Bu şekilde telif etmiş olduğu eserleriyle ve eğitimcilik meslekleriyle kırâat ve tecvid ilmi alanına hizmet eden bizden önceki âlimlerin hayatlarına yönelik araştırmalar yapmanın ve bıraktıkları kıymetli eserleri gün yüzüne çıkararak ilim ehlininin istifadesine sunma çabalarının önemli faaliyetler olduğu düşünülmektedir.

Tez çalışmamızda öncelikle emeklilik vesilesiyle aramızdan ayrılsa da tez konumun belirlenip geliştirilmesi aşamasında bize rehberlik eden ve akademik tecrübesinden istifade ettiğim ilk danışman hocam kıymetli Prof Dr. Remzi Kaya'ya, çalışmamızın vücut bulup sonlandırılma sürecine kadar fikri desteğini ve kıymetli vakitlerini bizden hiç esirgemeyen çok değerli tez danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Efe'ye, müellifin eserini kendisiyle müzakere etmek suretiyle çalışmamızın bir kısmının vücut bulmasına katkı sağlayan kıymetli hocam Doç. Dr. Ahmet Gökdemir'e, tezimizi baştan sona okuyarak tashih ve telkinleriyle katkıda bulunan sevgili kardeşlerime ve üzerimde emeği bulunan isimlerini zikredemediğim bütün hocalarıma minnet ve şükranlarımı arz ederim. Ayrıca Kur'ân tedrisatı yolunda ilk hocam ve çok yakın zamanda ebediyete uğurladığımız kıymetli babamı rahmetle yâd ederken dua ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili anneme, özellikle bu süreçte daima fedakârlığıyla desteğini sağlayan kıymetli eşime ve kendilerini ihmal ettiğimi düşündüğüm sevgili çocuklarıma hususi minnet ve teşekkürü borç bilirim.

Arif YEŞİLYURT

Bursa-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xiv**
GİRİŞ **1**
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU 1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 1
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAPSAMI 3

I. BÖLÜM
HATÎB-İ AYASOFYA HAMDULLAH B. HAYREDDİN'İN HAYATI YAŞADIĞI DÖNEM VE ESERLERİ

A. MÜELLİFİN HAYATI 7
1.İlmi Hayatı 9
a. Müellifin Yaşadığı Osmanlı Zamanında Ayasofya-i Kebîr Camii ve Görevlileri 10
(1) Ayasofya-i Kebîr Camii Hatipliği 11
b. Müellifin Yaşadığı Osmanlı Zamanında Medreseler ve Dârü'l-Kurrâlar 15
(1) Ayasofya-i Kebîr Medresesi ve Müderrisliği 19
(2) Edirne Selimiye Dârülkurrâsı ve Şeyhülkurrâlığı 24
c. Ayasofya Külliyesi'nde Kırâ'at İlmi Geleneği ve Önemi 26
(1) Ayasofya Külliyesi'nde Kırâat Dersleri 26
(2) Ayasofya Külliyesi'nde Görev Yapan Kırâat Âlimleri 28
(3) Ayasofya'da Kırâat Alanında Eser Telif Eden Âlimler 31
B. MÜELLİFİN YAŞADIĞI DÖNEM 31
C. MÜELLİFİN ESERLERİ 32
1. Umdetü'l-'İrfân fî Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân 32
2. Cevâhiru'l-İkyân fî Şerhi Umdeti'l-İrfân 33

3. Rusûhü'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân....34
4.Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân....35
5. Fuyûzü'l-İtkân fî Vucûhi'l-Kur'ân....35
6. Mevlidü'n-Nebî....36

II. BÖLÜM
TECVİD İLMİ UNSURLARINDAN SIFÂTÜ'L-HURÛF

A. TECVİD İLMİ....38
1.Tecvidin Tarifi....38
2. Tecvidin Konusu....40
3.Tecvidin Gayesi....41
4. Tecvidin Hükmü....41
B. SIFÂTÜ'L-HURÛF....42
1. Sıfat (الصِّفَةُ)....43
2. Sıfâtü'l-Hurûfun Tasnifi....44
a. Müzdâd (Birbirine Zıt) Meşhur Sıfât-ı Lâzımeler....45
(1). Hems-Cehr....46
(2) Şiddet-Rihvet-Beyniyye....47
(3) İsti'lâ-İstifâle....48
(4) İtbâk-İnfitâh....49
(5)İzlâk-İsmât....50
b. Gayr-ı Müzdâd (Birbirine Zıt Olmayan) Meşhur Sıfât-ı Lâzımeler....52
(1) Tefeşşî....52
(2) Safîr....53
(3) İnhirâf....54
(4) Tekrîr....55
(5) İstitâle....56
(6) Kalkale....56
c. Gayr-ı Meşhur (Meşhur Olmayan) Sıfât-ı Lâzımeler....57

III. BÖLÜM

HAMDULLAH B. HAYREDDİN'İN "VESÎLETÜ'L-İTKÂN FÎ ŞERHİ RUSÛHİ'L-LİSÂN FÎ HURÛFİ'L-KUR'ÂN" ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

A. ESERİN TANITIMI 61
1. Eserin İsmi 61
2. Eserin İçeriği ve Konuları 61
a. Eserin İçeriği 61
b. Eserin Konuları 62
3. Eserin Dili Üslubu ve Yöntemi 64
a. Eserin Dili 64
b. Eserin Üslubu 65
c. Eserin Yöntemi 68
4. Eserin Kaynakları 73
5. Eserin Yazılış Tarihi 74
6. Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar 74
B. ESERİN NÜSHALARI 76
1. Bursa İnebey Kütüphanesi Orhan Nüshası 77
2. Süleymaniye Kütüphanesi Nüshaları 79
a. Laleli Nüshası 79
b. Lala İsmail Nüshası 81
c. Şehid Ali Paşa Nüshası 83
d. Saliha Hatun Nüshası 85
3. Beyazıt Kütüphanesi Nüshaları 87
a. Beyazıt B149/1 Koleksiyon Numaralı Nüshası 87
b. Beyazıt B156 Koleksiyon Numaralı Nüshası 89
c. Beyazıt B207 Koleksiyon Numaralı Nüshası 91
4. Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Şer'iyye Nüshası 93
5. Topkapı Sarayı Nüshası 95
6. Vatikan Nüshası 97
C. ESERİN TAHLİLİ 98
1. Eserin Mukaddimesi 98
a. Eserin İthafı 99
2. Fâtihatü'l-Kasîde (Kasîdeye Giriş) 100
a. Kasîdenin İsmi ve Önemi 100

b. Eserin Yazılma Nedeni 101
c. Kur'ân Tilavetinde Seyr Mertebeleri 104
d. Harflerin Mahreçleri 106
e. Mahreç Bölgeleri 107
3. Bâbü Hurûfi'l-Meddi (ا,و،ى) 110
4.Bâbü'l-Hemzeti (ء) ve'l-Hâ-i (ها) 113
a. Faslü'l-Hemzeti (ء) 114
b. Faslü'l-Hâ-i (ها) 115
5. Babü'l-Ayn-i (ع) ve'l Hâ-i (ح) 115
a. Faslü'l-Ayn-i (ع) 116
b. Faslü'l-Hâ-i (ح) 116
6. Bâbü'l-Ğayn-i (غ) ve'l Hâ-i (خ) 117
a. Faslü'l-Ğayn-i (غ) 118
b. Faslü'l-Hâ-i (خ) 118
7. Bâbü'l-Kâf-i (ق) 118
8. Bâbü'l-Kâf-i (ك) 119
9. Bâbü'ş-Şîn-i (ش) ve'l-Cîm-i (ج) ve'l-Yâ-i (ى) 120
10. Bâbü'd-Dâd-i (ض) 121
11. Bâbü'l-Lâm-i (ل) 123
12. Bâbü'n-Nûn-i (ن) 124
13. Bâbü'r-Râ-i (ر) 126
14. Bâbü't-Tâ-i (ط) ve'd-Dâl-i (د) ve't-Tâ-i(ت) 126
15. Bâbü's- Sâd-i (ص) ve's-Sîn-i (س) ve'z- Zây-i (ز) 129
16. Bâbü's-Sâ-i (ث) ve'z-Zâl-i (ذ) ve'z-Zâ-i (ظ) 131
17. Bâbü'l-Fâ-i (ف) 133
18. Bâbü'l-Bâ-i (ب) ve'l-Mîm-i (م) ve'l-Vâv-i (و) 134
19. Bâbü'l-Gunne (غُنَّة) 135
20. Hâtimetü'l-Kitâb 139
SONUÇ 141
KAYNAKÇA 154

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Bursa İnebey Kütüphanesi Orhan nüshasının ilk sayfaları 78
Resim 2: Bursa İnebey Orhan Kütüphanesi nüshasının son sayfaları 79
Resim 3: Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nüshasının ilk sayfaları 80
Resim 4: Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nüshasının son sayfaları 81
Resim 5: Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail nüshasının ilk sayfaları 82
Resim 6: Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail nüshasının son sayfaları 83
Resim 7: Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nüshasının ilk sayfaları 84
Resim 8: Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nüshasının son sayfaları 85
Resim 9: Süleymaniye Kütüphanesi Saliha Hatun nüshasının ilk sayfaları 86
Resim 10: Süleymaniye Kütüphanesi Saliha Hatun nüshasının son sayfaları 87
Resim 11: Beyazıt Kütüphanesi B149/1 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın ilk sayfaları 88
Resim 12: Beyazıt Kütüphanesi B149/1 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın son sayfaları 89
Resim 13: Beyazıt Kütüphanesi B156 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın ilk sayfaları 90
Resim 14: Beyazıt Kütüphanesi B156 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın son sayfaları 91
Resim 15: Beyazıt Kütüphanesi B207/2 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın ilk sayfaları 92
Resim 16: Beyazıt Kütüphanesi B207/2 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın son sayfaları 93
Resim 17: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî nüshasının ilk sayfaları 94
Resim 18: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî nüshasının son sayfaları 95
Resim 19: Topkapı Sarayı nüshasının ilk sayfaları 96
Resim 20: Topkapı Sarayı nüshasının son sayfaları 97
Resim 21: Umdetü'l-İrfân'da yer alan mahreç bölgelerinin çizimi 137

KISALTMALAR

b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nr.	: Numara
nşr.	: Nâşir/Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmada Osmanlının ilmi, siyasi ve kültürel gibi pek çok alanda altın çağı olarak kabul edilen 16. yy'da yaşamış önemli kıraât âlimlerinden olan Hamdullah b. Hayreddin'in *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli eseri çerçevesinde Kur'ân harflerinin, mahreçlerindeki fonetik yapıları ve eda keyfiyetleri hem teorik hem de pratik yönden akademik bir üslupla incelenmeye çalışılacaktır. Müellif harflerin mahreçlerini anlattığı yerlerde sıfatlarına da sadece ismen değinmiştir. Ancak sıfatların mahiyetiyle alakalı hususlara değinmediğinden meselelerin daha iyi anlaşılması için harflerin sıfatları konuları ayrı bir bölüm halinde ele alınacaktır. Ayrıca kıraât ilmi sahasında temayüz etmiş olan eserin müellifi Hamdullah b. Hayreddin'in eserleri ve hayatı çalışmanın konuları arasında yer almaktadır. Özellikle ilmiye sınıfındaki payesininin tespiti açısından ifa ettiği önemli görevlerin mahiyetiyle alakalı başlıklar halinde bilgiler verilerek ilmi hayatı kapsamlı bir şekilde ele alınmaya çalışılacaktır.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Temel İslâm bilimlerinin esasını ve ilk temel kaynağını teşkil eden Kur'ân'ı Kerim'e yönelik ilimler, geçmişten günümüze incelenmeye ve araştırılmaya en layık ilimlerin başında gelmiştir. Kur'ân'ın lafzına taalluk eden kıraât ve tecvid ilmi ise Hz. Peygamber'den bugüne değin ve kıyamete kadar inananların ibadet dilinin Kur'ân'ın bizzat kendi lafzı olması sebebiyle önemi inkâr edilemez bir hakikattir. Bu açıdan ibadetlerin doğru ve makbul bir şekilde eda edilmesinde, ibadetlerin ayrılmaz bir parçası olan Kur'ân-ı Kerîm'in doğru bir şekilde tilavet edilmesi büyük önem arz etmektedir. Tilavetin doğru bir şekilde gerçekleşmesi ise ancak Kur'ân harflerinin fonetik yapılarını çok iyi bilmekle ve telaffuz keyfiyetlerini de doğru bir şekilde eda etmekle mümkündür. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e inzalinden bugüne kadar gerek müşafehe yoluya gerekse de yazı diliyle muhafaza edilerek ulaştırılan Kur'ân'ın en doğru bir şekilde orijinal haliyle tilavet edilmesine ve yazılmasına hizmet eden kıraât ve tecvid ilmine yönelik araştırmalar yapmak ve araştırmalar sonucu elde edilen bilgileri de paylaşarak bu alana katkı sunmaya çalışmak elbette büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan telif etmiş olduğu eserleriyle

alana hizmet eden bizlerden önceki müelliflerin hayatlarına dair araştırmalar yapmanın ve arkalarında bırakmış oldukları eserleri gün yüzüne çıkarmak için yapılan çalışmaların çok önemli faaliyetler olduğu düşünülmektedir.

Arap dünyasında Arapça el yazma eserlerin araştırmacılar tarafından tahkik ve tahlil çalışmalarına tabi tutulduğunun bir gelenek haline geldiğini müşahede etmekteyiz. Hatta araştırmalarımız esnasında müellif Hamdullah b. Hayreddin'in *Rusûhu'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'ân* isimli Arapça manzum eserinin de, 2022 yılında Medîne İslâm Üniversitesi'nde Yusuf b. Muslih er-Raddâdî tarafından bir tahkik çalışmasına tabi tutulduğunu tespit ettik. Dolayısıyla kendi coğrafyamızda ve kendi dilimizde telif edilen Osmanlıca el yazma eserlerin de akademik çalışmalarla tanıtılarak gün yüzüne çıkarılmasının ve istifadeye sunulmasının, araştırma yapmaya gönüllü olan ilim erbabının üzerine düşen bir görev ve sorumluluk olduğu kanaatindeyiz. Bu düşüncelerle, hem kıraât alanında kaleme aldığı eserleriyle hem de kıraât tedrisatına yönelik müderrislik görevleriyle bu alanda temayüz etmiş ve bu alandaki otoriterliği tescillenmiş Hamdullah b. Hayreddin'in tecvid alanındaki kaleme aldığı *Vesîletü'l-itkân fî şerhi rusûhi'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'ân"* isimli bu kıymetli eserini akademik olarak incelemeye karar verdik.

Müellifin söz konusu eseri, isminden de anlaşılacağı üzerine hem kıraât ilmi hem de Arap dil incelikleri olarak iki farklı disipline hitap eden nadide bir eserdir. Bu açıdan eser üzerinde 2017 yılında Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü / Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı'nda Elif Gizem Karaoğlu tarafından *Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an (Dil İncelemesi-Metin-Gramatikal Dizin)* konu başlığı altında yüksek lisans tezi olarak eserin dil inceliklerinin ele alındığı bir akademik çalışma yapıldığını tespit ettik. Eseri akademik olarak çalışmaya tabi tutmamızın en önemli sebeplerden birisi, eser üzerinde eserin ana ve temel konularını oluşturan kıraât ve tecvid ilmine yönelik henüz bir akademik çalışmaya tabi tutulmadığını tespit etmiş olmamızdır. Dolayısıyla bu çalışmadaki amacımız müellifin *Vesîletü'l-itkân fî şerhi rusûhi'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'ân* isimli eserinin kıraât ve tecvid ilmi alanındaki yeri ve önemini ortaya koymaktır. Meseleyi akademik etik kuralları bakımından değerlendirdiğimizde eserin edebî açıdan farklı disiplin yönünün ele alınması, eser üzerinde kıraât ve tecvid ilmine yönelik akademik bir çalışma yapılmasına engel teşkil etmemektedir.

Eserin doğru bir şekilde incelenip değerlendirilebilmesi için öncelikle müellifin kıraât ve tecvid alanındaki yazdığı diğer eserlerle bu alana yönelik yaptığı çalışmaların önemli olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca bu eserleri telif ederken hangi kaynaklardan ne şekilde istifade ettiğinin de önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira müellifin, Osmanlının en önemli eğitim müesseselerinde uzun yıllar görevler yapması, yazmış olduğu eserlerin bu eğitim kurumlarında okutulduğunu da akla getirmektedir. Dolayısıyla bu hususun tespitiyle Osmanlı zamanındaki tecvid eğitiminde hangi kaynakların esas alındığı ve onlardan ne şekilde istifade edildiğiyle alakalı bizlere ipuçları vermesi amaçlanmaktadır.

Çalışmada kıraât ve tecvid alanıyla alakalı önemli olduğu düşünülen bir diğer mesele ise müellifin asırlar öncesinde kaleme aldığı bu eser sayesinde günümüzde olduğu gibi o dönemde de kârîlerin tilavetlerinde yaygın olarak yaptığı hataların neler olduğu konusunda bilgi sahibi olmamızdır. Zira müellif eserin mukaddime kısmında eserini yazma nedenlerinden birinin, kendi dönemindeki kârilerin kıraât esnasında yaptığı yaygın hatalar olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla müellifin yaşadığı coğrafya Türklerin yaşadığı coğrafya olduğu için müellifin bu eseri üzerinde yapılacak çalışma, asırlar öncesinde Kur'ân kıraâtinde yapılan yaygın hatalarla günümüzdeki kârîlerin yaptığı yanlışların karşılaştırılması suretiyle dönemsel bir mukayeseye imkân sağlayacaktır. Ayrıca günümüzdeki kârilere de bu hatalardan uzak durmaya yönelik katkı sunacağı düşünülmektedir.

C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAPSAMI

Çalışmanın yöntemi hususunda öncelikle çalışmaya konu olan eser, Arapça ve Osmanlıca olarak kaleme alınmış el yazma nüshası olduğu için eserin farklı nüshaları Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ile dijital ortamda iletişime geçilerek temin edilmiş olup eserin ulaşılan nüshaları arasında doküman inceleme ve karşılaştırma metodundan yararlanılmıştır. Çalışmada metin tahlili yönteminden de istifade edildiğinden karşılaştırma metodu sayesinde esas alınan nüsha ile istinsah edilen nüshalar arasındaki yazım hatalarına ve tespit edilebilen noksanlıklara karşı en doğru ve eksiksiz metin ortaya çıkarılarak eserin incelenmesi sağlanmıştır. Bu esnada müellif nüshası muhtemel olduğu düşünülerek esas alınan nüshada noksanlık tespit edilen sayfalara karşı yeri geldiğinde eserin diğer nüshalarından da dipnotta kaynak olarak istifade edilmiştir. Bundan ayrı olarak metin içerisinde farklı kaynaklardan verilen bilgiler, ilgili kaynaklardan kontrol

edilmek suretiyle tespit edilerek dipnotta yer verilmiştir. Eser, eski Anadolu Türkçesinden klasik Osmanlı Türkçesine geçiş evresinde kaleme alınmış olup bu iki dönemin dil özelliklerini yansıttığından metin tahlili yöntemiyle ayrıntılı bir şekilde ele alınarak o dönemin dili, üslubu ve yöntemi günümüz Türkçesine çevrilmek suretiyle elde edilen bilgiler daha sade bir şekilde anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan müellifin meramının daha iyi anlaşılmasına katkı sunmak amacıyla özellikle müellifin bu alanda daha geniş ve kapsamlı olarak kaleme aldığı *Cevâhirü'l-ikyân fî şerhi umdeti'l-irfân* isimli eserinden de olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Eserin metni tahlil edilirken müellifin zikrettiği *bâb, fasl* ve diğer konu başlıklarına genel olarak riayet edilmekle birlikte birbirine benzer meselelerin anlatıldığı düşünülen *fasl* başlıkları altında zikredilen bilgiler, *bâb* başlıkları altında birleştirilerek ele alınmıştır. Ayrıca gerekli görüldüğü yerlerde müellifin herhangi başlık altında zikretmediği önemli bilgilere, metne uyumlu bir şekilde ek başlıklar verilerek değinilmeye çalışılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde *Vesîletü'l-itkân fî şerhi rusûhi'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'ân* isimli eserin müellifi Hamdullah b. Hayreddin'in hayatı, yaşadığı dönem ve eserleri konu edilmiştir. Özellikle müellifin hem ilmiye sınıfındaki payesi hem de devlet teşrifatındaki ve kademesindeki konumu hakkında bilgi sahibi olmak için ilmi hayatı ve yaptığı önemli görevlerin mahiyeti, daha geniş ve kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu hususta uzun yıllar hem hatip hem de müderris olarak görev yaptığı Ayasofya Külliyyesi'nde, kıraât ilmi ve geleneği hakkında da başlıklar halinde bilgiler verilerek ilmî hayatının, kıraât ilmine ve eğitimine çok önem verilen bir yerde geçtiği anlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserin temel konularını oluşturan *Mehâricü'l-Hurûf* konularının daha iyi anlaşılmasına yönelik hazırlık olması açısından tecvid ilmiyle alakalı genel bilgilerin yanında özellikle *Sıfâtü'l-Hurûf* konuları ele alınmıştır. Zira müellif harflerin çıkış yerlerini anlattığı yerlerde sıfatlarına da sadece isim olarak değinmiş sıfatların mahiyeti hakkında herhangi bir izâhat yapmamıştır. Bu sebeple *Sıfâtü'l-Hurûf* konuları ayrı bir bölüm halinde anlatılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise çalışmanın en kapsamlı kısmını oluşturan müellifin *Vesîletü'l-itkân fî şerhi rusûhi'l-lisân fî hurûfi'l-Kur'ân* isimli eseri bağlamında Kur'ân

harflerinin mahreçlerindeki fonetik yapıları ve telaffuzlarındaki keyfiyetleri hem teorik hem de pratik yönden akademik bir üslupla incelenmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken müellifin diğer eserleri ile kendinden önce ve sonraki dönemde telif edilen kıraât ve tecvid ilmiyle alakalı temel kaynaknaklardan da istifade edilerek kendi görüşleri değerlendirmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın sonucunda ise müellif Hamdullah b. Hayreddin'in ilmî hayatına yönelik veriler ile mezkûr eserindeki tespit edilen önemli hususlar özetlenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

HATÎB-İ AYASOFYA HAMDULLAH
B. HAYREDDİN'İN HAYATI YAŞADIĞI DÖNEM VE ESERLERİ

A. MÜELLİFİN HAYATI

Müellifin doğum tarihi ve doğum yeri ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut olmadığı gibi hayatıyla alakalı da teferruatlı bilgilere rastlanmamıştır. İsmi kendi eserlerinin zahriye kısmında genel olarak *Hamdullah b. Hayreddin*[1] olarak geçmekle beraber yalnızca *Mevlidü'n-Nebî* isimli eserinde *Mevlânâ Hamdullah*[2] şeklinde ve yine aynı eserin metin kısmında *Hamdî*[3] mahlası kullanılarak yer almıştır. Sair biyografik ve ansiklopedik eserlerde ise *Hamdullah b. Hayreddin*[4] *Hamdullah Efendi*[5] *Hamdullah Hayreddi*n[6] *Hamdullah b. Hayreddin Hayrullah*[7] *Hayrullah b. Hayreddin*[8] *Mevlanâ Hamdi*[9] olarak geçmektedir. Hamdullah b. Hayreddin, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında tayin edildiği Ayasofya-i Kebîr Camii Şerîfi'nde kırk yıla yakın bir zaman kadar Cuma hatipliği yaptığından dolayı icrâ ettiği mesleğe nispetle *Hatîb-i Ayasofya* unvanıyla meşhur olmuştur.[10] Ayrıca müellif, çalışmasını yapacağımız eserin hem zahriye kısmında hem de eserin en sonunda nazım içinde "*du'ā et ḫayr-ile ben-dek ḫaṭîbe, ḳuluŋdur merḥamet ḳıl bu ġarîbe"* şeklinde kendisinden hatib diye bahsetmektedir.[11] Yine müellifin hem kendi eserlerinde hem de diğer kaynaklarda "*el-Kostantinî, el-Osmânî, er-Rûmî, el-Mukrî, el-Hanefî, Şeyhu'l-Kurrâ, el-Müderris bi Cami'i Ayasofya"* gibi farklı vasıflandırmalar da kullanılmıştır.[12] Babasının ismi *Keşfü'z-zunûn*'da *Hayrullah* olarak zikredilse de hem kendi eserlerinde hem de diğer kaynaklarda *Hayreddin* olarak geçmektedir. Babası Hayreddin ile Kanûnî Sultan Süleyman'ın hocası

---

[1] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan, 115), 1a.
[2] Hamdullah b. Hayreddin, *Mevlidü'n-Nebî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4510), 1a.
[3] Hamdullah b. Hayreddin, *Mevlidü'n-Nebî* (Fatih, 4510), 25b.
[4] Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 1/288.
[5] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, çev. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2/594.
[6] Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin : teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Dımeşk: Müessesetü'r-Risâle, 1957), 653; Hayrettin Zirikli, *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikın* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992), 1/78.
[7] Bağdatlı İsmail Paşa Babanzâde, *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 2/334.
[8] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî el-kutub ve-l-fünûn* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 1/1168.
[9] Abdurrahman Hibrî, *Enîsü'l-Müsâmirîn Edirne Tarihi 1360-1650*, çev. Ratip Kazancıgil (İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları, 1999), 36.
[10] Cemil Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/451,452; Babanzâde, *Hediyyetü'l-arifin*, 2/334; Hibrî, *Enîsü'l-Müsâmirîn*, 36.
[11] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 1a,29a.
[12] Babanzâde, *Hediyyetü'l-arifin*, 2/334; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü'l-Mahtutati'l-Mevcude fî Mektebati İstanbul ve Anadolu,* (Kayseri: Akabe Kitabevi, 2005), 1/488.

olan Kastamonulu Hayreddin'in aynı kişi olması muhtemeldir.[13] *Sicill-i Osmanî'de* ismi Hayreddin Hızır olarak zikredilen bu zâtın Kastamonu Dadaylı ve Karakızoğlu diye meşhur olduğu belirtilmektedir.[14] Taşköprizâde ise *eş-Şakâiku`n-Numâniyye'*sinde kişiliğiyle alakalı biraz daha teferruat vererek Sultan Süleyman Han devrinin ilmiyle amel eden, fazilet ve kemal sahibi âlimlerinden olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Sultan Süleyman'ın hocası olarak Sultan'ın gönlünü kazanması sayesinde sınırsız güç ve yüksek bir şöhret elde ettiğini ve devrin ileri gelenlerinin kendi kapısından eksik olmadığını da belirtmektedir. Elindeki bu imkânlara rağmen alçak gönüllülüğünden, cömertliğinden, yumuşak huyluluğundan taviz vermeyerek elde ettiği güç karşısında karakterinden ödün vermeyen tutarlı bir kişilğe sahip olduğu bilgisini de vermektedir.[15] Kaynaklarda müellif *Hamdullah Efendi* için de aynı babası Hayreddin Efendi gibi fuzalâdan ve ilm-i kırâat-ı Kur'ân mütehassıslarından[16] bir zât olup hatipliğinin yanında Ayasofya Medresesi'nde uzun yıllar tedrisle meşgul olmak suretiyle müderrislik yaptığından bahsedilmektedir. Ayrıca hayatının sonlarına doğru Edirne Selimiye Dârûlkurrâsı'na ilk şeyhûlkurrâ olarak tayin edilmiş ve vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Müellifin *Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an* isimli eserindeki bir tanıtma notunda da kendisinin 981(1573) yılında Edirne'de şeyhülkurrâ olduğu belirtilir. *Teberrüken* tayin edildiği bu görevde yaklaşık iki yıl kadar görev yaptıktan sonra yetmiş yaşlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.[17]

Kaynaklarda müellifin vefatıyla ilgili 943 (1536/1537)[18], 948 (1541/1542)[19], 963 (1555/1556)[20], gibi birbirinden farklı tarihler verilmektedir. Zikredilen bu tarihlerde bir yanlışlık olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki müellifin, hayatının son iki yılını Edirne Selimiye Darûlkurrâsın'da görevli olarak geçirdiğinden bahsetmiştik. Hayatının son zamanlarını geçirdiği Edirne Selimiye Külliyesi II. Selim (1566-1574) döneminde,

[13] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/451.
[14] Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 2/661. (Bu eserde Hayreddin Hızır Efendi'nin Anadolu'da pek çok eser yaptırdığı, 953'de (1546) vefat ettiği ve Eyüp'de medfun olduğu bildirilmektedir.)
[15] Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Eş-Şakâiku`n-Numâniyye fi Ulemâi`d-Devleti`l-Osmaniyye* (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-Arabiyye, 1975), 264.(Bu eserde ise Hayreddin Efendi'inin 950 (1543) senesinde vefat ettiği bilgisi verilmektedir .Dolayısıyla kaynaklarda vefât tarihiyle ilgili net bir bilgi mevcut olmayıp birbirine yakın tarihler verilmiştir.)
[16] Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/288.
[17] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.
[18] Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 2/594; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/1168.
[19] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 653.
[20] Babanzâde, *Hediyyetü'l-arifin*, 2/334; Hayrunnisa Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in Cevâhiru'l-ikyân fî şerhi Umdeti'l-irfân adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 33.

Mimar Sinan tarafından 1569-1575 tarihleri arasında yapılmıştır.[21] Cahid Baltacı külliye içerisine inşa edilen dârulkurrânın 980 (1573) yılında tamamlandığını bildirmektedir.[22] Dolayısıyla müellif Hamdullah b. Hayreddin'in zikredilen bu dârulkurrânın ilk müderrisi olarak tayin edildiği düşünüldüğünde yukarıda zikredilen vefat tarihlerinde İstanbul'da hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Dârulkurrâdaki görevine başladıktan iki yıl sonra vefat ettiği bilgisinden yola çıkarak da müellifin 1575 tarihinde vefat ettiği kuvvetle muhtemeldir.[23]

Kaynaklarda müellifin doğum tarihi ve doğum yeri ile ilgili net olarak herhangi bir bilgiye rastlanmasa da vefatının 1575 tarihi olduğu, hayatının büyük bir bölümünün de İstanbul'da geçtiği düşünüldüğünde doğum tarihinin 1500'lü yılların başına denk gelmesi, doğum yerinin de İstanbul olması muhtemeldir.

1.İlmi Hayatı

Hamdullah b. Hayreddin'in yaşadığı dönemde devrin önde gelen âlimleriyle alakalı henüz arşiv kayıtlarının başlamamış olması sebebiyle müellifin eğitim gördüğü medreseler, hocaları, talebeleri ve eğitim hayatıyla alakalı arşivlerde, şer'iyye sicillerinde ve sair biyografik kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak telif ettiği eserlerin içeriğinden ve kendisine tevdi edilen önemli görevlerden ilmi kişiliğiyle alakalı bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Müellifin telif etmiş olduğu eserlerin içeriğine ve eserlerini hazırlarken istifade ettiği âlimlere baktığımızda kendisinin kıraât ilminde mütehassıs bir âlim olduğunu anlamaktayız. Örneğin; kıraât farklılıklarını kaleme aldığı *Füyûzu'l-İtkân fî Vucûhi'l-Kur'ân* adlı eserini telif ederken, kırâat imamlarının rumuzlarını, İmam Şâtıbî'nin *Kasîde-i Lâmiye* diye anılan ve asıl adı *Ḥırzü'l-emânî ve Vechü't-Tehânî* şeklinde olan bu eserinden aldığını belirtmektedir.[24] İlk defa Hamdullah b. Hayreddin tarafından kullanılan bu rumuzlar günümüzde okutulan kırâat ilmi eğitim ve öğretim metodunda

[21] Utku Musa Suna, "Selimiye Vakıf Müzesi Selimiye Darü"l-Kurra Medresesi", *Vakıflar Dergisi* 33 (2010), 169-174; Fatih Müderrisoğlu, "Sultan II. Selim'in Banilik Faaliyetleri", *Journal of Turkish Studies* 9/10 (2014), 749-773.

[22] Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 610.

[23] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452; Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 33.

[24] Ahmet Okur, *Hamdullah b. Hayreddin'inin "Fuyûzu'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân" adlı eserinin tahkîki ve kırâat ilmi açısından değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 33.

hala kullanılmaktadır. Nitekim müellifin *Füyûzu'l-itkân* isimli bu eseri; mütevâtir on kırâat ilmini teşkil eden günümüzde de *Aşere Takrip* ismiyle müsemma olan kırâat ilmi eğitiminin baş kaynağı diyebileceğimiz Abdülfettah el-Paluvî'nin *Zübdetü'l-İrfân* adlı eserine de kaynaklık etmiştir.[25] Yine müellifin *Cevâhirü'l-ikyân fî şerhi Umdeti'l-irfân* isimli eseri üzerinde doktora tezi yapan Hayrunnisa Nefes, Hamdullah b. Hayreddin'in bu eseri telif ederken eser zikretmeden müellif ismi olarak meşhur Endülüs'lü kırâat âlimi Ebü'l-Abbas el-Mehdevî 440/1048 ve kıraât alanında birçok eser telif eden Şam ulemasından İbn Yezdâd el-Ehvâzî'nin 446/1055 bu eserine kaynaklık ettiğini belirtmektedir. Eser ismi olarak ise *el-Kasîdetü"l-Hâkâniyye, er-Ri'âye li-tecvîdi"l-kırâ'e ve tahkîki lafzi't-tilâve, el-Hidâye ilâ mezâhibi"l-kurrâ'i"s-seb'a, el-Müktefâ fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ', et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd, el-Kâfî fi'l-kırââti's-seb'a, en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* gibi kıraât ilmine dair ele alınmış bu eserlerden istifade edebilmiş olacağını bildirmektedir.[26] Yine müellifin; mehâricu'l-hurûf ile ilgili kaleme aldığı *Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an* adlı eserinde de müellifle aynı dönemde yaşamış olan İmam Birgivî'nin *Dürrü'l-Yetîm* adlı eserinin etkisi görülmektedir.[27] Sonuç olarak müellifin eserlerinin içeriğinden, eserlerini yazarken istifade ettiği kaynaklardan ve eser ismi zikretmeden sadece alıntı yaptığını beyan ettiği âlimlerden anlaşılacağı üzerine müellifin kırâat ilminde derinleştiği anlaşılmaktadır.

Müellifin yine kendisine tevdi edilen ve îfâ etmiş olduğu önemli görevlerin mahiyetiyle alakalı başlıklar halinde vereceğimiz bilgiler, kendisinin hem devlet erkânında hem de ilmiye sınıfında nasıl bir konuma sahip olduğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı düşünülmüştür.

a. Müellifin Yaşadığı Osmanlı Zamanında Ayasofya-i Kebîr Camii ve Görevlileri

Ayasofya-i Kebîr Camii Bizans devrinde İstanbul'un en büyük kilisesi iken 1453 yılında Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra fethin sembolü olarak camiye çevrilmiş ve fetih sonrası ilk cuma namazı burada kılınmıştı. Sultan Fatih burada ilk namazını kıldıktan sonra camiyi kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmiş ve caminin

[25] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 46.
[26] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 81-89.
[27] Hamdullah b. Hayreddin, *Rusûhu'l-Lis'an fî Hurûfi'l-Kur'an* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, 8203/3); Hüseyin Küçük, *Ayasofya hatîbi Hamdullah Hayreddin'in hayatı, eserleri ve "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 55.

hemen yanı başına bir de medrese yaptırmıştır. Daha sonra diğer şehirlerin fethedilmesiyle o şehirlerdeki kiliseler de camiye çevrilmiş ve bu şekilde camiye çevrilen en büyük mabedin Ayasofya ismiyle anılması adeta bir gelenek haline gelmiştir. Ayasofya ismiyle müsemma olan camiler arasında İstanbul'daki Ayasofya-i Kebîr Camii, 1453'ten 1934'e kadar şehrin ulucamisi niteliğinde başcamisi olarak şehrin en tanınmış ve en önemli eseri olma özelliğini taşıyarak gelmiştir.[28]

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) hatırası olan Ayasofya-i Kebîr Camii birçok efsaneleriyle payitaht İstanbul'un belleğinde yer etmiş şehrin en eski, en abidevî ve en büyük mabedi aynı zamanda İstanbul'un ilk selâtin camisi olma gibi diğer mabetlerden ve selâtin camilerinden apayrı meziyetlere sahip önemli özellikleri bulunmaktaydı. Bu özelliklere sahip olan bir mabedin elbette devlet teşrifatında ve merasimlerinde de protokol bakımından ilk sırada gelmek gibi çok özel ve farklı bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Ayasofya Camii'nde görev yapan imam, müezzin, vâiz ve hatiplerin devlet teşrifatında ve merasimlerinde diğer cami görevlilerine nazaran protokolde ilk sıralarda gelmek gibi Ayasofya Camii'nin kendisinde bulunan ayrı meziyetler, burada görev yapacaklarda da bulunmaktaydı. Osmanlı zamanında din hizmetleri sınıfında görev yapan bir kişi için Ayasofya-i Kebîr Camii'nde imamlık, hatiplik, vâizlik ve müezzinlik gibi makamlara ulaşmak günümüz tabiriyle meslek kariyerinin zirvesi olarak görülmüştür.[29]

Ayasofya-i Kebîr Camii ve görevlilerinin önemi hakkındaki bu genel bilgilendirmelerden sonra müellif Hamdullah'ın ömrünün büyük bir bölümünü geçirdiği bu güzide mabetteki Ayasofya Hatipliği görevinin mahiyeti spesifik olarak kendi özelinde anlatılmaya çalışılacaktır.

(1) Ayasofya-i Kebîr Camii Hatipliği

Bu başlık altında müellif Hamdullah b. Hayreddin'in biyografi ve sair kaynaklarda kendisiyle şöhret bulmuş en meşhur unvanı olan ve Kanûnî Sultan Süleyman devrinden itibaren de kırk yıl gibi uzun bir süre yerine getirdiği *Ayasofya Hatipliği* görevinin ilmiye sınıfında ne gibi bir önemi olduğu hem de devlet teşrifatındaki konumu anlatılmaya

[28] Semavi Eyice, "Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/206.

[29] Zeynep Tarım, "Osmanlı Devlet- Saray Teşrifatında ve Merasimlerinde Ayasofya'nın Yeri", *TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi* 46 (Şubat 2023), 49-50.

çalışılacaktır. Kaynakları taradığımızda her ne kadar müellifin bu önemli görevi yerine getirdiği süre boyunca şahsıyla alakalı örnek verebileceğimiz geniş bilgilere rastlanmasa da bulunduğu şehrin en büyük ve en gözde mabedinde uzun yıllar îfâ etmiş olduğu bu görevin mahiyetiyle alakalı edineceğimiz bilgiler, müellif Hamdullah b. Hayreddin'in ilmiye sınıfındaki konumu hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacaktır.

Ayasofya-i Kebîr Camii'nde görev yapan görevlilerin devlet teşrifatında ve merasimlerindeki protokol yeri hatta bu meslek grubunda görev yapan personeller arasındaki üst düzey konumuna bir önceki bölümde değinmiştik. Bu açıdan meslek kariyer basamaklarında zirve noktayı teşkil eden Ayasofya-i Kebîr Camii'nde görev yapacak olan kişilerin buraya atanabilme kriterlerinde büyük bir özen gösterilmiştir. Özellikle bu görevliler arasında Ayasofya hatipleri protokolde birinci sırada yer alması hasebiyle çok önemli bir konuma sahipti. Böylesi önemli bir makama ulaşan görevlilerin kariyer basamaklarındaki hiyerarşik karşılığı *Reîsü'l-Hutabâ* olarak ifade edilmekteydi. Ayasofya Camii'nde cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatipler ile cuma namazından sonra vaaz veren vaizler, selâtin camilerine ait *silsile* denilen tayin listelerinde ilk sırada yer almışlardır. Bayramlaşma, ordunun sefere çıkması, surre-i hümâyun gibi merasimlere Ayasofya hatipleri mutlaka katılmışlardır.[30]

Osmanlı zamanında İstanbul'daki camilerin kahir ekseriyetinde hatiplik, imamlıktan ayrı bir görev olarak düşünülürdü. Bu görevi yerine getiren hatipler cuma ve bayram namazlarında îrâd edilen hutbeleri Arapça olarak ve belli bir mûsikî makamına göre okurlardı. Ayrıca hatiplerin cuma ve bayram namazlarında hutbeyi îrâd ettikten sonra bu namazlarda cemaate imamlık yapmak gibi görevleri de vardı. Bu sebeple Ayasofya Camii hatipliğine atanacak kişiler kırâat ilminde derinleşmiş, mûsikî ve makam bilgilerine çok iyi vâkıf olan, sesi de güzel kimselerden seçilirdi. Dolayısıyla Ayasofya hatipleri seslerinin güzelliği ve mûsikî makamlarına vâkıf hem de kırâat ilmindeki vukûfiyetleriyle öne çıkmış kişiler olarak bilinmekteydi.[31] Mesela; Ayasofya Camii hatiplerinden *el-Mevlâ Mahmud* (Hatib Mahmud Çelebi) (ö.1603), kırâat ve tecvid ilminde mahir, mûsikî ilminin nazariyatına yönelik bütün inceliklere vâkıf ve sesinin güzelliğiyle de şöhret

[30] Murat Akgündüz, "Osmanlı Döneminde Ayasofya-i Kebîr Camii Hatipliği ve Vâizliği", *Ayasofya-i Kebîr Cami-i Şerifi Sempozyumu*, ed. Fatih Kurt (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 385-387.

[31] Akgündüz, "Osmanlı Döneminde Ayasofya-i Kebîr Camii Hatipliği ve Vâizliği", 387; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938), 255.

bulmuş birisi olarak tanınmaktaydı. Ayrıca ilim meclislerinin nadide bir üyesi ve ender temsilcilerinden biri olarak bilinmekteydi. Bu meyanda Nev'izâde Atâyî *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik'*nde kendisinden şu şekilde bahsetmektedir; "*Mevlānā-yı mezbūr bülbül-i naġme-serā gibi ḥüsn-i ṣavt ile meşhūr, ferīd-i rūzgār, nādire-i edvār, cüz'-i meclis-i erbāb-ı ma'rifet, ḫoş-ṭab' u ḫoş-ṣoḥbet idi."*[32] Yine bu çalışmamızın ana konusunu teşkil eden *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserin müellifi ve kırk yıl kadar da Ayasofya'da hatiplik yapmış olan *Hamdullah b. Hayreddin*'de kırâat ve tecvid ilmine dair pek çok eser kaleme almış, hatipliğinin yanında kırâat ilmindeki geniş bilgisiyle de tanınmış bir kırâat âlimidir.[33] Aynı şekilde Ayasofya'da hatiplik yapmış şeyhü'l-kurrâ *Şaban Efendi*'de (ö.1686) ilm-i tecvidde ve fünûn-ı Kur'âniyye'de mütehassıs, zamanındaki emsallerinden üstün meziyetlere sahip, benzeri ender olan bir kırâat âlimi olarak şöhret bulmuştu. Öyle ki sair eimme ve hutabânın tayin ve terfi işlerinde kendisine sual olunurdu. Hafızların cem' olunduğu bir meclis, evvela Şaban Efendi'nin Kur'ân okumasıyla başlardı.[34]

Ayasofya hatiplerinin itibarları daha çok teşrifattaki yerleri ve gelirleriyle görünmekteydi. Mesela; bayram gününün sabahında kubbe-i hümayunda toplanan devlet erkânına sabah namazını kıldırır, namazdan sonra sadrazam tarafından kendilerine armağanları takdim edilir, daha sonra da *Bâbüssaâde* önünde bayramlaşma merasimine geçilirdi.[35] Sadrazam sefere çıkacağı zaman Paşa Kapısında tertip edilen tuğ dikme merasimine Ayasofya hatipleri de katılırdı.[36] Yine Osmanlı Devleti'nin yardım ve armağanlarını Mekke ve Medine'ye götüren surre-i hümâyûn alayını uğurlama merasiminde başta Ayasofya Hatibi olmak üzere diğer selâtin camilerinin imam ve hatipleri Kur'ân okurlardı. Bunların haricinde şehzadelerin ilk mektebe, bugünkü karşılığı ile ilkokula başlarken düzenlenen *bed'-i besmele* cemiyetlerine, sünnet ve evlilik merasimlerine de Ayasofya Hatibi, selâtin cami hatiplerinin başı olarak mutlaka davet edilirdi.[37] Ayasofya hatiplerine devletten aldıkları maaşları dışında bazı yörelerin vergileri gibi ek gelir kaynakları da tahsis edilebilmekteydi. Mesela; Bolu sancağına bağlı bazı köylerin topraklarından elde edilen

[32] Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik zeyli*, thk. Derya Örs - Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017), 2/1233.
[33] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.
[34] Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ : Şeyhi'nin Şaka'ik zeyli (inceleme-tenkitli metin-dizin)*, thk. Derya Örs,Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 2/1413-1414.
[35] Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler : (Teşrifât-ı Kadîme)*, ed. Yavuz Ercan (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1979), 57.
[36] Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret-Sadaret Defterleri [A.(d.)]*, Dosya No.359, 124.
[37] Akgündüz, "Osmanlı Döneminde Ayasofya-i Kebîr Camii Hatipliği ve Vâizliği", 390.

ürünlerin vergi gelirleri hitabet hizmetlerinin karşılığında tımar olarak Ayasofya hatiplerine tahsis edilmişti. Bolu voyvodası[38] Yusuf bu köylerdeki vergi gelirlerinin kendi bölge sınırları içinde olduğunu iddia ederek bu gelirlere el koyması üzerine Ayasofya Camii hatibi Mehmed bu tımarlara dedesi Ahmed Efendi zamanından beri kendilerine tahsis edildiğini geçmiş kayıtlardan belgelendirerek voyvoda Yusuf'u gerekli mercilere şikayet etmiştir (1760). Ayasofya Camii hatibi Mehmed'in bu tımarların dedesi zamanından beri kendi uhdelerinde olduğunu belgelendirmesi, aynı zamanda Ayasofya Camii hatipliğinin üç nesil aynı aile içinde kaldığı gerçeğini de ortaya koymaktadır. Bu köylerin ise daha önceleri Havâss-ı Hümayun'a dâhil oldukları ve Şevval 1031/ Ağustos 1622 tarihinde Ayasofya hatiplerine tahsis edildikleri anlaşılmaktadır.[39]

Ayasofya hatipleri arasında hatiplik görevlerinin yanı sıra müderrislik ve şeyhülkurrâlık görevleri yapanlar da vardı. Mesela; yukarıda bahsi geçen Ayasofya hatiplerinden Mahmud Çelebi aynı zamanda Süleymaniye Dârülkurrâsı'nda muallimlik vazifesi yapmıştır.[40] Aynı şekilde Hamdullah b. Hayreddin'nde Ayasofya Medresesi'nde müderrislik ve Edirne Selimiye Darûlkurrâsı'nda şeyhülkurrâlık görevlerini yerine getirmiş Ayasofya hatiplerindendir.

Sonuç olarak kaynaklarda müellifin Ayasofya'da ki hatiplik görevi boyunca şahsıyla alakalı ilişkilendirebileceğimiz herhangi bir olayın bilgisine rastlanmamış olsa da kendisinin yaşadığı Osmanlı Devleti zamanında Ayasofya hatipliği görevinin mahiyetiyle alakalı edindiğimiz bu bilgiler müellif Hamdullah'ın da ilmi hayatına yönelik bizlere yeterince ipucu verdiği kanaatindeyiz. Nitekim Hamdullah b. Hayreddin'in *Ayasofya Hatipliği* görevini kırk yıl kadar uzun bir süre yapmış olması hatta bu görevinin, en köklü biyografik ve ansiklopedik kaynaklarda isminin yanına en meşhur unvanı olarak şahsıyla ve ismiyle bütünleşmiş olması döneminin ilmiye sınıfında çok üst düzey bir konumda olduğunu ve derin bir ilmi birikime sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca uzun yıllar yerine getirdiği Ayasofya Hatipliği görevinin, meslekî kariyer basamaklarının en zirve

[38] Voyvoda, Osmanlı İmparatorluğu döneminde hazineye ait arazi ile padişah, kadın efendi, sadrazam, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının gelirlerini tahsil etmek üzere görevlendirilen memurlardı. Bkz."Voyvoda(OsmanlıİmparatorluğU)",*https://tr.wikipedia.org/wiki/Voyvoda_(Osmanlı_İmparatorluğu)* (09 Kasım 2023).

[39] Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, ed. Mesut Çelik - İsmail Genç (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013), 44; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet-Tımar [C.(TZ)]*, Gömlek No.8060.

[40] Nev'izâde Atâyî, *Hada'iku'l-Haka'ik*, 2/1233.

noktasını teşkil etmesi ve diğer hatiplerin reisliği sıfatını taşıması bu hususun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

b. Müellifin Yaşadığı Osmanlı Zamanında Medreseler ve Dârü'l-Kurrâlar

Müellif Hamdullah'ın uzunca bir süre boyunca Ayasofya Camii'ndeki hatiplik görevinin yanında aynı zamanda caminin hemen yanı başındaki Ayasofya Medresesi'nde de uzun yıllar müderrislik görevini yürüttüğünü ve ömrünün son yıllarını da Edirne Selimiye Dârü'l-kurrâsı'nda şeyhülkurrâ olarak geçirdiğini önceki bölümlerde zikretmiştik. Bu sebeple müellifin yaşadığı Osmanlı zamanında medreselerin ve dârülkurrâların, Osmanlı ilmiye geleneğinde, eğitim sisteminde ve devletin kurumsal yapısındaki etkinliği ve önemi genel hatlarıyla anlatılmaya çalışılacaktır. Ayrıca müellifin ilmî hayatında önemli bir yere sahip olan Ayasofya Medresesi'nin ve ömrünün son yıllarını şeyhülkurrâ olarak geçirdiği Edirne Selimiye Dârü'l-Kurrâsı'nın ilmiye sınıfındaki konumu kendi özelinde spesifik olarak alt başlıklar halinde anlatılmaya çalışılacaktır. Bu şekilde Müellif Hamdullah'ın ilmî hayatında önemli bir yere sahip olan bu eğitim kurumlarının Osmanlı ilmiye teşkilatındaki yeri ve önemi izah edilerek, müellifin ilmiye sınıfındaki payesi daha iyi anlaşılmaya çalışılacaktır.

Medrese kelime olarak "okumak, öğrenmek, anlamak ve ezberleyerek tekrar etmek" anlamlarına gelen "ders"(dirâse) kökünden gelmektedir. Istılâhi olarak ise eğitim öğretim yapılan mekân, ders verilen yer, mektep, okul gibi anlamlara gelen bir mekân ismidir.[41] İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren İslâm Medeniyet tasavvurunda ve ilmiye geleneğinde çok önemli bir yere sahip olan medreselerin, Osmanlı ilmiye teşkilatında ve ilim tahsili noktasında da önemli eğitim-öğretim hizmetleri veren kurumlar olduğu bir hakikattir. Osmanlı döneminde medreseler, eğitim programları ve temsil ettiği zihniyetle hem toplumda hem de devlet geleneğinde önemli gelişmelere ve büyük değişimlere vesile olmuşlardır. Medreseler vasıtasıyla halk İslâmî hakikatlere yönelik sahih bilgileri ana kaynaklarından öğrenirken, buralarda tasavvuf kültürüyle de tanışarak dinin saf, arı, duru ve derunî boyutuna da ulaşma imkânı elde etmiştir. Ayrıca tasavvuf kültürünün, Anadolu coğrafyasının İslâmlaşmasında büyük bir etkisi olduğunu ve toplumda ilimle iştigal eden insanlara geçmişten günümüze kadar ayrı bir muhabbet, hürmet, sevgi ve saygının

[41] Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323.

kaynağı olduğunu düşündüğümüzde medreselerin ne kadar önemli eğitim kurumları olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın devlet olarak yapılanmasında da özellikle II. Murat döneminden sonra medreselerde eğitim görüp icazet alanların devletin önemli kademelerinde vazife aldıklarını görmekteyiz. Zamanla medreseler Osmanlı Devleti'nin kurumlarına adeta memur yetiştiren müesseseler haline gelmiştir. Bu sebeple medreseleri, Osmanlı Devlet kültürünün ve geleneğinin inşasına katkı sunan birer yapı taşları olarak da görmek mümkündür.[42] Bu bilgilerden hareketle medreseler, coğrafi olarak İslâmiyet'in Anadolu halkının dini inanışında, örf ve adetlerinde kısacası her türlü yaşantısında benimsetilmesine katkı sunan mekânlar olmakla birlikte bu coğrafyada İslâm dini ve kültürünün yaygınlaşmasında, devlet yapısının inşasında, devlet ve halkın uzlaşı zemininde çok önemli yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı ilmiye teşkilatında medreselerin, umum ve ihtisas medreseleri olmak üzere iki ana grupta dizayn edildiğini söyleyebiliriz. Umum Medreseleri dinî ilimler dışında dışardan ihdas edilen ilimlerin de okutulduğu, ihtisas medreseleri ise doğrudan uzmanlık gerektiren dinî ilimlerle dünyevî ilimlerin ders olarak okutulduğu medreselerdir. Bu tip medreselere örnek olarak dârü'l-Kurrâlar, dârü'l-Hadisler ve tıp medreseleri'ni verebiliriz. Medreselerin günümüz eğitim kurumlarına mukabil olanlarını ise üniversiteler ve yüksekokullar olarak ifade edebiliriz.[43]

Osmanlı ilmiye teşkilatında medreselerin derecelendirilmesinde kendi aralarındaki seviyelerine göre üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bu usuller *hâşiye-i tecrîd, hâşiye-i telvîh* ve *hâşiye-i miftâh* medreseleri şeklinde kitap isimlerine göre; *yirmili, otuzlu, kırklı, ellili altmışlı* şeklinde medreselerdeki müderrise ödenen yevmiye ücretlerine göre ve son olarak *hâriç, dâhil, sahn, altmışlı, Süleymaniye, dârülhadis* şeklinde medreselerin seviyelerine göre yapılmış derecelendirmelerdir. XVI. yüzyılda Süleymaniye medreselerinin kurulmasıyla bu sınıflandırma sistemi değişerek genişlemiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar medreselerde *ibtidâ-i hâriç, hareket-i hâriç, ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil, mûsılâi sahn, sahn-ı semân, ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı, mûsıla-i süleymâniye, havâmis-i*

[42] İbrahim Memiş, "Edirne Medreselerinde Dârü'l-Hadis ve Dârü'l-Kurrâ Kültürü", *Edirne Camileri ve Selimiye Sempozyumu*, ed. Fatih Kurt (Ankara: DİB Yayınları, 2022), 394-397.

[43] Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 7-10; Mehmet İşpirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327; Memiş, "Edirne Medreselerinde Dârü'l-Hadis ve Dârü'l-Kurrâ Kültürü", 397-398.

süleymâniye, süleymâniye, dârü'l-hadis-i süleymaniye şeklinde dereceler oluşmuş ve bu şekilde devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu *Ayasofya Medresesi* ile *Sahn-ı Seman Medreseleri* ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın kurduğu *Süleymaniye Medreseleri* Osmanlı Medrese sisteminin en üst statüye sahip medreselerine örnek verilebilir.[44] Bu açıdan mezkûr medreseler Osmanlı ilmiye teşkilatının en prestijli medreseleri olmuşlardır. Medreselerin bu şekilde tasnif edilmesi elbette ilmî derinleşmenin hız kazanmasında etkili olmakla beraber medreselerde eğitim veren müderrislerin ve öğrenim gören öğrencilerin ilmî seviyelerinin yükselmesinde ve aralarında ilmî rekabetin oluşmasında etkin rol oynamıştır diyebiliriz.

Medrese mensuplarına gelince, medreselerdeki ders veren eğitimci kadrolarına *müderris* adı verilirdi. Bu müderrisler eğitimde belli seviyeleri tamamlamış, aldıkları icazet ve mülazemetle medreselerde ders verebiliyorlardı. Müderrislerin yardımcıları olarak görev yapan eğitimcilere ise *muîd* denilmekteydi. Danişmendler arasından seçilen muîdler, müderrisin okuttuğu derslerin tekrarını yaptırmanın yanı sıra danişmendlerin disiplinleriyle de ilgilenerek günümüz tabiriyle belletmenlik görevlerini de yapmaktaydılar. Medreselerde eğitim gören icazet alma seviyesine gelmiş talebelere de *danişmend* ismi verilmekteydi.[45]

Osmanlı ilmiye teşkilatında önemli yere sahip olan eğitim kurumlarından bir diğeri de Kur'ân eğitim merkezli *dârülkurrâlardır*. Dâr kelimesi " yer, mekân, ev" gibi anlamlara gelirken, kurrâ kelimesi de "okuyucu; âbid ve zâhid" anlamına gelen kârî kelimesinin çoğuludur. Kurrâ kelimesi ilmî literatürde ise "Kur'ân kıraâti konusunda uzman kişiler" anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin bileşeninden meydana gelen dârü'l-kurrâ, terim olarak Kur'ân-ı Kerim'in usulüne uygun bir şekilde öğretildiği, farklı kıraât vecihlerinin tâlim ettirildiği mekânlar anlamına gelmektedir.[46] Dârülkurrâlar Kur'ân ve Kıraât ilmi dalında en üst düzeyde eğitim veren medreselerdir. Bu medreselere hususiyle hafızlıklarını alt seviyedeki dârü'l-huffâzda ikmal edenler kabul edilirdi.[47]

---

[44] İşpirli, "Medrese", 28/330.
[45] Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 26-31.
[46] Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/543; Mustafa Öz, "Kurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/445.
[47] Memiş, "Edirne Medreselerinde Dârü'l-Hadis ve Dârü'l-Kurrâ Kültürü", 399.

Dârülkurrâlar, Kur'an ilimleri alanındaki ihtisas eğitim merkezlerinin Osmanlı ilmiye geleneğindeki adıdır. Bu eğitim merkezleri Kur'an'ın içeriğinden daha ziyade Arap lehçelerine göre farklı kırâatleri ele alan yedi kırâat (kırâat-ı seb'a) ve on kırâat (kırâat-ı aşere) ilimlerinin eğitimi verilmek üzere açılmış kurumlardır.[48] Osmanlı İstanbul'unda dârü'l-kurrâlar, genelde büyük camilerin müştemilatında olduğu gibi camilerden bağımsız binalardan da oluşmaktaydı. Bu dârülkurrâlar da genel olarak cami ve mescitlerin hemen yanı başlarına kurulmuş olup, yapısı, işleyişi, iaşe ve ibata durumları itibariyle de müstakil bir kuruluş izlenimi vermektedir. Ayrıca Osmanlı'da dârülkurrâlar, Kur'ân ihtisas kurumları olmalarının yanında din hizmetlerine yönelik görev alacak personellerin doğrudan yetişmesini sağlayan eğitim kurumları olma izlenimi de vermektedir. Bu açıdan camilerin ve mescitlerin yanı başlarına kurulan ve din hizmetlerine vasıflı, liyakatli personel yetiştiren bu dârülkurrâlar için camiler ve mescitler bir nevi tatbikat niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla dârülkurrâların hemen yanı başında bulunan camiler bu eğitim kurumlarında yetişen talebeler için staj mekânları olarak da görülmekteydi.[49] Osmanlı zamanındaki ilk dârülkurrâ, Yıldırım Beyazıt tarafından Bursa Ulu Camii müştemilatında İbnü'l-Cezerî için açılan dârü'l-kurrâdır.[50] Gezdiği yerlerdeki dârülkurrâların bazı hususiyetleri hakkında çok önemli bilgiler veren Evliya Çelebi, kendi yaşadığı asırda oldukça fazla sayıda dârülkurrâların varlığından söz etmektedir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere istinaden Amasya'da dokuz dârülkurrânın varlığından söz edilmektedir. Bunlardan sadece Sultan Bayezid Dârülkurrâsı'nda 300'den fazla sayıda hafızlık yapan talebenin bulunduğu ve bu hâfızların arasında kırâat-i aşere ve takrîb ilimlerini bilenlerin de olduğu bilgisini vermektedir.[51] Evliya Çelebi Edirne hakkında da bilgi verirken burada da birçok dârülkurrâ olduğunu ve buralarda farklı seviyelerde kırâat ilmi eğitiminin verildiğini, İbn'l-Cezerî ve İmam Şâtıbî'nin nazım üslubuyla yazmış oldukları eserlerin okutulduğunu Seyahatnâmesi'nde yazmaktadır.[52] Ayrıca İstanbulda'ki bütün büyük camilerin müştemilatında birer dârülkurrâ yer aldığı gibi camilerden bağımsız olarak inşa edilen dârülkurrâların da olduğunu ve kendi döneminde 3000'i

[48] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Neşiriyat, 1977), 1/169.
[49] Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri", *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (Kasım 2017), 45; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 22-24.
[50] M. Taha Tanman, "Dârü'l-Kurrâ (Mimari)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/545.
[51] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Dersaâdet : İkdam Matbaası, 1314), 2/188.
[52] Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 3/449.

bayan hâfize olmak üzere 9000 hâfız bulunduğunu da kaydetmektedir.[53] Daha sonraları sayıları yüzlere ulaşan dârülkurrâlar, diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi vakıf geleneğine bağlı olarak eğitimlerine devam etmişler, eğitim kuralları vakıflar tarafından konulmuş ve bu kurallar çerçevesinde eğitim politikaları oluşturularak devam etmiştir.[54]

Dârülkurrâların eğitmen kadrosuna bakacak olursak yine medreselerdeki gibi *müderris* ve *muîddir*. Bunlarla birlikte dârülkurrâlara has olarak *şeyhülkurrâlardır*. Dârülkurrâlarda görev alacak eğitmenlerden, Kur'ân-ı tecvid kaidelerine uygun güzel bir şekilde okumaları, kırâat-ı seb'a ve kırâat-ı aşere ilimlerine vakıf olup Kur'ân-ı kırâat imamlarına ve ravilerine nispet ederek okuma ve okutabilmeleri, ayrıca bu hususiyetlere vakıf olmakla beraber bu alanda otoriter olarak kabul edilmiş ve kırâat âlimleri nezninde de kırâat ilmine yönelik dirayetleriyle tanınmaları istenmektedir.[55]

Medreseler ve dârülkurrâların Osmanlı zamanındaki yeri ve önemi hakkında genel bilgiler verdikten sonra şimdi müellif Hamdullah'ın uzun bir süre ilmi hayatını geçirdiği Ayasofya-i Kebîr Medresesi ve müderrisliği ile Edirne Selimiye Darülkurrâsı ve şeyhülkurrâlığı hakkında spesifik olarak başlıklar halinde bilgiler verilecektir.

(1) Ayasofya-i Kebîr Medresesi ve Müderrisliği

Müellif Hamdullah'ın Ayasofya-i Kebîr Camii müştemilatındaki Ayasofya Medresesi'nde uzun yıllar yapmış olduğu müderrislik göreviyle alakalı kaynaklarda kendisinden *el-Müderris bi Cami'i Ayasofya* şeklinde kısa bir vasıflandırma yapılarak bahsedilirken hatiplik görevinde olduğu gibi müderrislik göreviyle alakalı da şahsıyla alakalı cereyan eden örneklendirme yapabileceğimiz bir vakıanın bilgisi mevcut değildir. Bu sebeple müellifin bir eğitimci olarak görev yaptığı Ayasofya Medresesi'nin, Osmanlı Devleti'nin dinî, ilmi ve sosyokültürel yaşamına nasıl bir katkı sağladığını anlamak ve buradaki müderrislik görevinin ilmiye sınıfındaki payesini anlamaya çalışmak müellif Hamdullah'ın da ilmi hayatına yönelik bizlerin bilgi sahip olmasına ışık tutacaktır.

Öncelikle şunu ifade edelim ki Ayasofya Medresesi İstanbul'da Müslümanlara ait ilk eğitim kurumu olma özelliğine sahip olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u feth

[53] Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 1/524.
[54] Memiş, "Edirne Medreselerinde Dârü'l-Hadis ve Dârü'l-Kurrâ Kültürü", 400.
[55] Gökdemir, "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri", 50; Cahit Baltacı, "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999), 261.

etmesinin akabinde yaptığı icraatlara baktığımızda İstanbul'u mahzâ devletin idarî noktasını teşkil edecek bir payitaht olarak tesis etmek değil aynı zamanda ilmi ve kültürel bakımdan da bir cazibe merkezi oluşturmak istediği anlaşılmaktadır. Bu açıdan sahip olduğu köklü medeniyet tasavvuruyla hiç zaman kaybetmeksizin şehri birçok açıdan imar etme girişimlerine başladı. Bu girişimlerinin başında şüphesiz fetihten sonra ilk Cuma namazını kıldığı ve Hristiyan dünyasında çok kutsal bir mâbed olarak telakki edilen Hagia Sophia Kilisesi'ni fethin sembolü olarak camiye çevirmesi gelmektedir. Fatih Sultan Mehmed daha sonra kiliseyi camiye çevirirken caminin üst katındaki batı galerisinde bulunan Hristiyan din adamlarına ait papaz odalarının tahliyesini sağlayarak medreseye dönüştürülmesini ve bu odalarda ilk tedrisatın başlatılması tâlimatını vermiştir. Ancak asıl Ayasofya Medresesi'ni kendine has vakfiyesi olarak caminin arka kısmında cami ile aradan bir yol geçecek şekilde caminin hemen yanı başına inşa ettirmiştir.[56]

Fatih Sultan Mehmed'in caminin arkasına yaptırmış olduğu bu tek katlı medrese, yine kendisi tarafından inşa ettirilen Fatih Külliyesi bünyesindeki Sahn-ı Seman Medreselerinin açılışına kadar kentteki en yüksek ilmi payeye sahip tek ve ana medrese olarak önemini muhafaza etmiştir.[57] Ancak 1471 yılında Sahn-ı Semân medreselerinde eğitim öğretim hayatının başlamasıyla beraber Ayasofya Medresesi bir müddet kapalı kaldı. Her ne kadar Ayasofya Medresesi, Sahn-ı Semân Medreseleri kuruluncaya kadarki zaman diliminde kentteki eğitim ihtiyacını karşılamak için geçici olarak kurulmuş bir eğitim kurumu gibi anlaşılsa da daha sonraki süreçte böyle olmadığı görülmektedir. Çünkü II. Bayezid döneminde Ayasofya Medresesi'nde eğitim hizmetinin tekrar başlatılmasına lüzum görülerek medrese aktif hale getirilip kapıları medrese öğrencilerine tekrar açılmıştır. Hatta II. Bayezid, Fatih Sultan Mehmed'in tek katlı olarak inşa ettirdiği Ayasofya Medresesi'ne bir kat daha ilave ettirerek medresenin fiziki yapısını büyütmüştür. II. Bayezid devrinde iki kat olarak tekrar eğitim faaliyetlerine başlayan

[56] Eyice, "Ayasofya", 4/214; Cahid Baltacı, *XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2005), 2/752; Ahmed Akgündüz vd., *Kiliseden müzeye Ayasofya Camii* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006), 133; Abdullah Çakmak, "Ayasofya Medresesi", *TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 46 (Şubat 2023), 57-58.

[57] Ahmet Süheyl Ünver, *İstanbul Risaleleri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 1/213; Ahmet Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 9.

Ayasofya Medresesi, bu mimari yapısını uzun yıllar koruyarak Osmanlı Devleti'nin gözde eğitim kurumlarından olmuştur.[58]

Osmanlı zamanında medreselerin statüleri ya medresede görevli müderrislerin maaş miktarına ya da medresede okutulan ders kitaplarının seviyesine göre belirlendiğini bi önceki bölümde belirtmiştik. Bu açıdan Osmanlı medreselerinin en üst seviyedeki ve en prestijli medreseleri Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu Sahn-ı Semân Medreseleri ile Kanunî Sultan Süleyman'ın kurduğu Süleymaniye Medreseleri'ydi. Ancak ilerleyen zamanlarda devletin gelişmesi ve eğitim kurumlarına yeni medreselerin dâhil olmasıyla beraber medreselerin statülerinde de değişiklik olmuştur. Mesela, Ayasofya Medresesi on altıncı asrın ortalarına kadar dönemin en prestijli medreseleri olan Sahn-ı Semân Medreseleri ile aynı derecede yani elli akçeli medrese statüsünde sayılırken, bu asrın ikinci yarısından sonra Ayasofya Medresesi altmış akçeli medrese statüsüne yükseltilerek Sahn-ı Semân'dan bir derece üstün sayılmıştır. Bu dereceden atanmanın ilk örneği 961/1554 yılında Hamid Çelebi'nin yerine Manav Ali Çelebi'nin yevmiyesi altmış akçe ile Ayasofya Medresesi müderrisliğine atanmasıdır. Daha önceleri kadılık, kazaskerlik gibi devletin yüksek makamlı görevlerine geçiş noktası olan Sahn medreseleri, bundan sonra Ayasofya, II. Bayezid ve Şehzade Medreseleri gibi derecesi daha yüksek olan altmışlı medreselere bir geçiş basamağı olmuştur. Ayasofya müderrisinin yevmiyesi beş yüz akçe olan kadılıklara atanabildiği sistemde terfi eden bir Sahn-ı Semân müderrisi Ayasofya Müderrisi olmaktaydı.[59] Yukarıda belirttiğimiz 961/1554 tarihi, Hamdullah b. Hayreddin'in Ayasofya Camii'nde hatiplik yaptığı yıllara denk gelmektedir. Hatipliğinin yanında uzun yıllar Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yaptığını da düşündüğümüzde müellifin on altıncı asrın ikinci yarısından sonra da Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu açıdan müellif Hamdullah'ın, Osmanlı

[58] Çakmak, "Ayasofya Medresesi", 58; Ahmed Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005), 314; Hüseyin Efendi Ayvansarâyi vd., *Hadîkatü'l-Cevâmi : (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 42.

[59] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 13-66; Mustafa Ali Gelibolulu, *Künhü'l-Ahbar : Dördüncü Rükn: Osmanlı Tarihi: (tıpkıbasım)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009), 148b; *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan, Abdurrahman Atçıl (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 246; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 42.

Medreseleri arasında ilmi payesi en yüksek olan bir eğitim kurumunda müderrislik yaptığını söyleyebiliriz.

Osmanlı eğitim sisteminin ana yapı taşlarını oluşturan medreselerde her medresenin bulunduğu konuma göre üç ayrı kategoride eğitim verilmekteydi. Bu kategoriler *cüz'iyyât* adı verilen *heyet, hendese, hikmet ve hesap* dersleri; *ulûm-ı âliyyeden* (alet ilimleri) olan *sarf, nahiv, belâgat, mantık ve lügat* dersleri; *ulûm-ı 'âliyyeden* (yüksek ilimler) olan *tefsir, hadis, fıkıh ve kırâat* derslerinden oluşmaktaydı. Bu okutulan dersler alt seviyeli medreselerde muhtasar yani özet şeklinde, seviyesi yüksek dereceli medreselerde ise mufassal yani daha ayrıntılı bir şekilde işlenmekteydi.[60] Ayasofya Medresesi'nde okutulan derslere gelince kaynaklarda burada okutulan derslerin müfredatına ulaşamasak da Ayasofya Medresesi'nin Osmanlı eğitim sistemindeki statüsü burada okutulan derslerle alakalı bizlere ipucu vermektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Ayasofya Medresesi dönemin en yüksek medreseleri olan Sahn-ı Seman Medreseleri'yle eşit hatta bir dönem bu medreselerden bir derece üstün konumda yer almıştır. Bir talebenin Sahn-ı Semân medreselerinde eğitim alabilme seviyesine gelebilmesi için öncelikle alt kademede bulunan yirmili, otuzlu, kırklı gibi medreselerde eğitimini tamamladıktan sonra son seviye olarak burada eğitim alabilme seviyesine ulaşabilmekteydi. Müellif Hamdullah'ın Ayasofya Camii'nde hatiplik, hatipliğinin yanında da Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yaptığı yıllara tekabül eden 946 (1539) tarihlerinde Taşköprülüzâde Ahmed Efendi de Sahn-ı Semân Medreseleri'nde müderrislik vazifesinde bulunmuştur. *Eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye* isimli eserinin son kısmında kendi biyografisine de yer veren Taşköprülüzâde'nin, burada vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak bir talebenin Sahn Medreseleri'ne hatta o dönemde aynı statüye sahip Ayasofya Medresesi'ne gelene kadar ki eğitim süresi hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Buna göre Taşköprülüzâde'nin eserindeki bilgilerden hareketle tahmini olarak bir talebe iki yıl yirmili medreselerde, iki yıl otuzlu medreselerde, iki veya üç yıl kırklı medreselerde, bir yıl ellili(hariç) medreselerde, bir yıl da ellili (dâhil) medreselerde eğitimini tamamladıktan sonra Sahn-ı Semân Medreseleri'nde eğitim görebilmekteydi.[61] Bu bilgilerden yola çıkarak Ayasofya Medresesi'nin, Sahn-ı Semân Medreseleri'yle aynı

[60] Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 39.
[61] Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Osmanlı bilginleri = eş-Şekaiku'n-numaniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 377-380.

seviye veya bir derece üstün statüde olduğunu düşündüğümüzde burada okutulan derslerin de mufassal dersler olduğu ve buradaki eğitim seviyesine çıkabilmenin bir hayli zor aşamalardan geçip alt kademedeki medreselerde eğitimlerini tamamladıktan sonra olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müellif Hamdullah'ın Osmanlı Medrese sisteminde yüksek seviyeli derslerin okutulduğu bir medresede görev yapmış olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı ilmiye teşkilatında medreselerin hiyerarşik konumunun belirlenmesinde medreselerde görev yapan müderrislerin maaş miktarının ve medreselerde okutulan derslerin seviyesinin etkili olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu kriterlerin yanında bir eğitim kurumunda görev yapan müderrislerin, ilmi kişiliği ve ilim dünyasında kendini kanıtlamış devrin ileri gelen meşhur bilginlerden oluşması paye bakımından şüphesiz o eğitim kurumunu, devletin resmî hiyerarşik konumunun ötesinde daha önemli ve daha ayrıcalıklı üstün bir konuma taşımaktadır. Bu açıdan konumuzu teşkil eden Ayasofya Medresesi'nde ilim dünyasında çok önemli yeri olan devrin meşhur âlimlerinin görev yaptığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Mesela; Ayasofya Medresesi'ne ilk müderris olarak Fatih Sultan Mehmed'in hocası ve devrin en büyük âlimlerinden Molla Hüsrev tayin edilmiştir.[62] Ayasofya Medresesi, Molla Hüsrev'in müderrislik görevini yerine getirdiği zaman zarfında daha ayrı bir öneme sahip olmuş ve bu önemini de muhafaza etmiştir. Molla Hüsrev'in Ayasofya Medresesi'ndeki makamı o kadar değer bulmuştur ki, Ayasofya Medresesi müderrisliğinin ilmî payesi, asırlarca müderrisler arasında teveccüh ve iltifat vesilesi olarak addedilmiştir.

Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yapmış olan devrin önemli âlimlerden bir diğeri de Timurlular devrinde Semerkant'ta yetişmiş olan, daha sonra da Osmanlı topraklarında büyük bir şöhrete ulaşan Türk astronom ve matematikçisi Ali Kuşçu'dur. İlmi kişiliğine hayran olan Fatih Sultan Mehmed 1473'te Uzun Hasan üzerine yaptığı sefere beraberinde götürdüğü Ali Kuşçu'yu, geri döndüğünde Ayasofya Medresesi'ne müderris olarak tayin etti. Ali Kuşçu, Molla Hüsrev'le beraber medreselerin eğitim programlarının düzenlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ali Kuşçu şerh ve haşiye bağlamında birçok eser kaleme almış devrin fazilet sahibi ve üstün dereceli âlimlerinden birisi olması hasebiyle

[62] Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/252.

Ayasofya Medresesi'nde görev yapmış olması elbette Ayasofya Medresesi'nin ilmî payesi bakımından önemli bir değer olarak görülmüştür.[63] Ayasofya Medresesi'nde isimlerini zikrettiğimiz bu iki önemli âlimlerle birlikte ayrıca; Şeyhülİslâm Hamid Efendi, Muhyiddin Muhammed en-Niksârî Efendi, Fudayl Çelebi, Alaaeddin Ali Manâvî Efendi, Manav İvaz Efendi gibi devrin birçok önemli âlimleri de müderrislik yapmıştır.[64]

Sonuç olarak bu başlık altındaki bilgiler ışığında Müellif Hamdullah b. Hayreddin'in müderris olarak görev yaptığı Ayasofya Medresesi'nin, Fatih zamanındaki yüksek dereceli medrese statüsü daha sonra müellifin yaşadığı Kanûnî zamanında da devam etmiş hatta Kanûnî zamanında Sultan Fatih'in kurduğu elli akçeli Sahn-ı Seman medreselerinden bir derece üstün tutularak altmış akçeli medrese statüsüne çıkarıldığı görülmektedir. Bir talebenin buradaki eğitim seviyesine ulaşabilmesi de belli alt seviyedeki zorlu ve uzun eğitim süreçlerini tamamlamasına bağlanmıştır. Dolayısıyla müellif Hamdullah hem müderrislik açısından hem de talebelik açısından ulaşılması meşakkatli süreçlerden geçmeyi gerektiren ve Osmanlı ilmiye teşkilatında ilmi payesi yüksek statüde olan bir eğitim kurumunda görev yaptığı görülmektedir. Bu itibarla kendisinin Ayasofya Hatipliği görevinde olduğu gibi Ayasofya Medresesi Müderrisliği göreviyle de ilmiye sınıfında ne kadar önemli bir görevde ve konumda olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

(2) Edirne Selimiye Dârülkurrâsı ve Şeyhülkurrâlığı

Osmanlı Devleti'ne yaklaşık olarak doksan sene gibi uzun bir süre payitahtlık yapan Edirne, başta dünyaca ünlü şaheseri Selimiye Külliyesi olmak üzere bünyesinde barındırdığı tarihi ve kültürel mirasıyla geçmişimizi bugünle buluşturarak arada önemli bir köprü vazifesi gören kadim kentlerimizden biridir. Yapıldığı tarihten itibaren bu kadim şehre ayrı bir değer katan tarihi miraslardan biriside hiç şüphesiz Mimar Sinan'ın ustalık eseri olan yukarıda ismini zikrettiğimiz Selimiye Külliyesi'dir. II. Selim (1566-1574) döneminde Mimar Sinan tarafından 1569-1575 tarihleri arasında inşa edilen, Osmanlı mimarisinin ulaştığı en yüksek düzeyi temsil eden cami merkezli külliyenin

[63] Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/408-409.

[64] Kübra Mankal, *Osmanlı Devleti'nde Ayasofya Külliyesi'nin dini, ilmi ve sosyokültürel yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 104.

bünyesinde medrese, dârülkurrâ, dârülhadis ve sıbyan mektebi gibi eğitim kurumları yer almaktadır.[65]

Hayatının büyük bir bölümünü ilim yoluna adayan müellif Hamdullah ömrünün son yıllarını ve ilmi hayatını Edirne şehrindeki bu dünyaca ünlü Selimiye Külliyesi müştemilatında bulunan Selimiye Dârülkurrâsı'nda tamamladığını yukarıdaki bölümlerde zikretmiştik. Osmanlı döneminde Edirne'de meşhur olan üç adet dârülkurrâ vardır ki bunların en üstünü, en büyüğü ve en meşhuru Selimiye Dârülkurrâsı'dır. Bir diğeri muayyen bir mekânı olmayan ancak isteyenlere Eski Cami'de eğitimin verildiği dârülkurrâdır. Şeyhi, Arap kökenli Mısırlı Şeyh Ömer'dir. Üçüncüsü ise yine belirli bir mekânı olmayan ancak talep olması halinde Sultan Selim Camisi'nde tedrisatın yapıldığı Hüsrev Ağa Dârülkurrâsı'dır.[66]

Selimiye Camisi'nin güneybatı köşesinde yer alan Selimiye Dârülkurrâ'sı, Osmanlı Devleti zamanında yüksek düzeyde bir eğitim kurumu olarak hizmet vermiştir. Selimiye Dârülkurrâ'sı, Osmanlı ilmiye teşkilatında paye bakımından altmışlık ve üzerinde yer alan yüksek ihtisas medreseleri düzeyindeki medreseler statüsünde yer almaktadır.[67] Bu medresede görev yapan müderrise günlük yedi akçe verilmek suretiyle o zamanki medreseler arasında en yüksek payeye sahip olan Süleymaniye Medreseleri'nin en üst sınıflarında yer almıştır. Dârülkurrâlarda genel olarak Kur'ân ve kırâat ilimlerine yönelik yüksek seviyede ilimlerin okutulmaktadır. Bu medreselerde kırâat ilmine yönelik ders kitabı olarak Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî'nin mehâricü'l-hurûf ve sıfâtü'l-hurûf ile alakalı meşhur eseri *Mukaddimetü'l-Cezerî*'si ile eş-Şâtıbî'nin *Kaside-i Lâmiyye*'si okutulurdu.[68] Selimiye Dârülkurrâsı ilk hizmete açıldığında buranın ilk şeyhliği, müellif Hamdullah b. Hayreddin'e (Mevlanâ HAMDİ) verilmiştir. Müellif Hamdullah burada yaklaşık iki yıl kadar şeyhülkurrâlık yaptıktan sonra vefat etmiştir. Daha sonra Hamdi Efendi'nin yerine yaşı ileri seviyede bir zât olan Aziz Efendi

[65] Müderrisoğlu, "Sultan II. Selim'in Banilik Faaliyetleri", 756-757; Selçuk Mülayim - Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selimiye Camii ve Külliyesi", Külliyenin yapım tarihi ile alakalı bu kaynakta (1568-1574) tarihleri arası inşa edildiği bilgisi verilmektedir., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) (TDV Yayınları), 36/430.
[66] Hibrî, *Enîsü'l-Müsâmirîn*, 36.
[67] Suna, "Selimiye Vakıf Müzesi Selimiye Darü'l-Kurra Medresesi", 169.
[68] Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 23.

geçmiştir. O da vefat edince müellif Hamdullah Efendi'nin yanında yetiştirdiği kalfalarından Muslihiddin Efendi şeyhülkurrâ olarak geçmiştir.[69]

Müellif Hamdullah'ın Selimiye Dârülkurrâsı ilk hizmete açıldığında İstanbul'dan buraya ilk şeyhülkurrâ olarak atanması, o dönem ilmin merkezi olan payitaht İstanbulda'ki kırk yıllık ilmi birikimini ve tecrübesini buraya aktarmak suretiyle yeni açılan Selimiye Dârülkurrâsı'na kurucu şeyhülkurrâ olarak atanmış olması muhtemeldir. Bu atamayla, kendisinin ilmiye sınıfındaki payesinin ne kadar yüksek olduğu ve kırâat alanındaki ilmi derinliği ve tecrübesiyle ne kadar otoriter bir âlim olduğu bir kez daha tescillenmiştir diyebiliriz.

c. Ayasofya Külliyesi'nde Kırâ'at İlmi Geleneği ve Önemi

Müellif Hamdullah'ın kaleme almış olduğu eserlerine baktığımızda ve ömrünün sonlarına doğru Edirne Selimiye Dârülkurrâsı'nda şeyhülkurrâ oluşunu dikkate aldığımızda daha çok kırâat ilminde derinleştiğini anlamaktayız. Ayasofya Medresesi'nde uzun yıllar müderrislik yaptığını düşündüğümüzde de buradaki verdiği derslerin daha çok kırâat ilmine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple bu başlık altında Ayasofya'da diğer ilimlerden hâli olarak kırâat ilmine yönelik ne gibi çalışmaların yapıldığı, Kur'ân ve kırâat ilmi eğitiminin Ayasofya'da ki geleneği hakkında genel bilgiler verilecektir. Ayrıca mezkûr mahalde müellif Hamdullah gibi müderrislik yapmış kırâat âlimlerine ve burada müderrislik yapan dersiâmların Kur'ân ve kırâat ilmine yönelik kaleme aldıkları eserlere kısaca yer verilecektir. Bu şekilde Sultan Fatih'ten itibaren müellif Hamdullah'ın uzun yıllar görev yaptığı Ayasofya Külliyesi içerisinde yer alan mahallerde kırâat ilmine ve kırâat ilmi eğitiminin devamına ne kadar önem verildiği anlaşılmaya çalışılacaktır.

(1) Ayasofya Külliyesi'nde Kırâat Dersleri

Osmanlı tarihinde ve ilmiye teşkilatında tarihi öneme sahip yapıtlardan olan Ayasofya Külliyesi'nde birçok ilmi faaliyetlerle beraber Kur'ân ve kırâat ilimleri tedrisatına yönelik de bir gelenek oluştuğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Mesele; Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde Ayasofya'nın kıble yönünde bulunan ve Sovukpencere makâmı diye bilinen yerde Kur'ân tedrisatı yapıldığından bahsetmektedir. Yine Ayasofya'da hünkâr kapısının iç bölümünde gönüllere şifa veren bir yer olduğu ve burada fetihten sonra tefsir

[69] Hibrî, *Enîsü'l-Müsâmirîn*, 36; Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.

dersleri yapıldığı bilgisini vermektedir. Ayrıca bahsi geçen bu mekânda Kur'ân okuyanlara ve bir defa bile olsa besmele çekenlere diğer ilimlerde de derinleşmesi ve ilerlemesi için dua edildiğinden bahsetmektedir. Evliya Çelebi'nin hocası olan Evliya Mehmed Efendi de talebelerine burada kırâat-ı aşere eğitimine yönelik dersler vermiştir. Ayasofya Kütüphanesi'nde de kırâat ilmine yönelik tedrisat yapılmıştır. Buradaki görevli olan şeyhülkurrâ, muhaddis ve dersiamın hangi kitapları ne zaman ve hangi günlerde okutacağı ve günlük kaç akçe alacağı da vakfiyeyle önceden tespit edilmiştir. Mesela; haftada bir gün şeyhülkurrâ olarak görev yapacak bir kişi günlük yirmi beş akçe ile görevlendirilmiştir.[70]

Osmanlı arşivlerindeki belgelere baktığımızda sonraki dönemlerde Ayasofya-i Kebîr Camii'nde Kur'ân ve kırâat ilmine yönelik eğitim faaliyetlerinin devamı için birçok hayır sahipleri tarafından kurrâ ve şeyhülkurrâ cihetleri vakfedilmiştir. Bu vakıflarda görevli şeyhülkurrâlara günlük beş akçe ile yirmi akçe arasında farklı ücretler ödenmekteydi. Şeyhülkurrâlar haftada bir veya iki gün burada sabah namazından sonra, kuşluk vaktinde veya öğleden sonra Kur'ân ve kırâat eğitimlerini yerine getirmekteydiler. Mesela; Balcı Hacı Mehmed Vakfı olarak Ayasofya'da sabah namazlarından sonra Kur'ân-ı Kerîm'i tecvidli bir şekilde okumayı öğretmesi için Balcı Hacı Mehmed tarafından yevmiyesi on akçe ile şeyhülkurrâlık vazifesi vakfedilmiştir. Bu vazifeyi 1664-1668 tarihleri arasında şeyhülkurrâ Ebubekir b. Mustafa yerine getirmiştir.[71] Yine Osman Ağa b. Hasan isimli bir hayır sahibi tarafından vefat etmeden önce vasiyeti üzerine 1122/1710'da bir vakıf kurulmuştur. Bu vakfiyeye göre Ayasofya'da haftanın iki günü talebelere Kur'an kırâatını tecvidli bir şekilde öğretmesi için yevmiyesi altı akçe ücretle kırâat ilminde mahir bir kişinin şeyhülkurrâ ve yevmiyesi iki akçe ile şeyhülkurrâya yardımcı tayin edilmiştir. Bu vakıf üzerinden 1716'da şeyhülkurrâ olarak görevlendirilen Abdullah b. Abdurrahman Efendi aynı zamanda mütevelli görevlerini de yürütmekteydi.[72] Kırâat ilmi eğitim ve öğretim metodunda halen günümüzde varlığını sürdüren Mısır tariki Şeyh Atâullah mesleğinin kurucusu olan Ali el-Mansûrî'nin torunu Atâullah Efendi de, Mehmed b.

[70] Ahmet Gökdemir, "Ayasofya'da Kıraat İlmi Ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri", *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Dergisi* 15/2 (2020), 305; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi*, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 1/63; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [EV.(EV.d.)]*, Defter No: 10015; Mankal, *Osmanlı Devleti'nde Ayasofya Külliyesi'nin dini, ilmi ve sosyokültürel yeri*, 109.

[71] Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Evkaf [İE.(İE.EV.)]*, No.3 Gömlek.241.

[72] Abdullah Akyüz, "Ayasofya Şeyhülkurrâları", *TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 46 (Şubat 2023), 54.

Nasuh'un 1157/1744 tarihiden önce kurduğu vakıfta günlük yedi akçe ücretle Ayasofya-i Kebîr Camii'nde şeyhülkurrâ olarak görevlendirilmiştir.[73] Bu vakfiyelere bir örnek daha verecek olursak Mekke şeyhülharemlik görevini yerine getirmiş olan Ebubekir Paşa tarafından 1171/1757'de yirmi akçe yevmiyeyle cumartesi ve salı günleri olmak üzere haftada iki gün Ayasofya'da hafızlara kırâat-ı seb'a, diğer talebelere ise Kur'ân-ı Kerim ve tecvid bilgisini öğretmek üzere kurrâ ciheti vakfedilmiştir. Bu vazifeyi 1184/1770 tarihine kadar on üç sene boyunca Ebubekir b. Mustafa Efendi yürütmüştür.[74]

Sonuç olarak Ayasofya Külliyesinin, Osmanlı zamanında Kur'ân ve kırâat ilmi eğitiminin verildiği önemli ilim merkezlerinden olduğu görülmektedir.

(2) Ayasofya Külliyesi'nde Görev Yapan Kırâat Âlimleri

Ayasofya'da kırâat ilminin önemine dair öncelikle şunu ifade edelim ki Ayasofya Külliyesi içerisinde bulunan hem cami içerisindeki hem de medrese ve kütüphanedeki görevlilerin hâfız, kurrâ ve devrin önde gelen kırâat âlimlerinden oluşması Ayasofya'da kırâat ilmine ne kadar değer verildiğini anlamamız açısından bizlere önemli ipuçları vermektedir. Mesela; Ladikli Sultan İmamı Ali Efendi kırâat ilmine vakıf olup Ayasofya imamlığı yapmıştır. Hacı Hüseyin Efendi de şeyhülkurrâ olup Ayasofya'da imamlık yapmış kırâat âlimlerindendir. Ayrıca Sultan Fatih kendi yazdırmış olduğu vakfiyesinde Ayasofya Camii'nde görev yapacak imamın, camide Kur'ân okuyan hafızların reisliğini üstlenmesini yani *reîsü'l-huffaz* sıfatına haiz olmasını istemiştir. Bu görevi sebebiyle de cami imamına normal gelirinin dışında günlük yevmiyesine altı akçe daha ilave edilmesini buyurmuştur. Ancak Ayasofya Camii imamının bu sıfata haiz olabilmesi için, kırâat ilminin derinliklerine çok iyi vâkıf olması ve Kur'ân hıfzında çok iyi bir dereceye sahip olması şartı aranmaktaydı. Hatta reîsü'l-huffaz hariç olmak üzere Kur'ân mushafına ihtiyaç duymaksızın ezberinden rahatça Kur'ân kırâatını yapabilecek ve tecvid ilmini de çok iyi bilen dokuz hafızın olmasını istemiştir. Bunların her birisi için de günlük beş akçe verilmesi tâlimatını vermiştir. Ayrıca dürüst kişiliğiyle muttasıf yirmi kurrâ hafızın olmasını ve bunların her öğle namazından sonra Ayasofya Camii'nde hazır bulunarak camideki mushaflardan otuz cüzün her bir cüzünü okuyarak hatim yapmalarını vakfiyesinde belirtmiştir. Bu kurrâların her birisi içinde günlük iki dirhem verilmesini

[73] Akyüz, "Ayasofya Şeyhülkurrâları", 55; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C.(C.EV.)]*, No.498 Gömlek No.25177.
[74] Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mustafa III [AE.(AE.SMST.III)]*, No.55 Gömlek.4001.

emretmiştir.[75] Bu gelenek halen günümüzde Ayasofya-i Kebîr Camii Şerifi'nde yine aynı usulle yirmi hafız eşliğinde öğle namazına müteakiben devam etmektedir. Bu açıdan Ayasofya Külliyesi içerisinde Sultan Fatih'ten itibaren Kur'ân'a gönül vermiş hafızlara, kurrâlara değer verilmesi onlara bu mezkûr mekânda özel görevler verilmesi elbette bu mekânda Kur'ân ve kırâat ilminin önemsendiğini göstermektedir.

Yine Ayasofya Camisi'ndeki diğer görev dağılımlarından vaizlik, hatiplik gibi görevlerde bulunanların da aynı şekilde kırâat ilmiyle iştigal ettikleri, bu ilimde vukufiyet sahibi oldukları, dârülkurrâlarda ve medrelerde muallimlik yaptıkları ve şeyhülkurrâ oldukları bilinmektedir. Bunun örneklerinden birisi elbette hayatına yönelik çalışmasını yaptığımız uzun yıllar Ayasofya'da cuma hatipliği yapan aynı zamanda Ayasofya Medresesi'nde kırâat alanında muallimlik yapan müellif Hamdullah b. Hayreddin'dir. Müellif Hamdullah'ın dışında daha birçok kırâat âlimi Ayasofya'da hatiplik hizmetinde bulunmuştur. Mesela; (Hatîb Mahmud Çelebi) el-Mevlâ Mahmud (ö.1603) tecvid ve kırâat ilminde uzman, musîki ilmine vakıf ve hoş sedasıyla da şöhret bulmuş Ayasofya hatiplerinden bir zâttır. El-Mevlâ Mahmud aynı zamanda Süleymaniye Dârülkurrâsı'nda da eğitmenlik yapmış bir kırâat âlimidir. Yine Ahmed el-Meyserî'nin talebelerinden İbrahim Efendi (ö.1006/1598) Ayasofya'da hatiplik hizmetinde bulunan kırâat âlimlerindendir. El-Meyserî'nin talebelerinden Muhammed Bebâî'de hafızlık eğitimini tamamlayan; diğer talebelerinden dersiam Mehmed Efendi ve Evliya Mehmed Efendi'den de (ö.1045/1636) kırâat dersleri alan Şaban Efendi'de (ö.1097/1686) Ayasofya'da hatiplik yapmıştır. Müellif Hamdullah ile aynı dönemde yaşamış, dâvûdî sesiyle tanınan (Urcunzade) Muhyiddîn Mehmed Efendi (ö.948/1541) hem babası gibi kırâat ilmine hem de diğer şer'î ilimlere vâkıf birisi olarak Ayasofya'da hatiplik görevinde bulunmuştur. Ayasofya'da cuma hatipliğinin dışında sair gün ve vakitlerde vaizlik görevinde bulunan kırâat âlimlerine gelince bunlardan birisi yine müellif Hamdullah ile aynı dönemde yaşamış zamanın Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi'den tefsir icazeti alan, iyi derecede tecvid bilgisine sahip, güzel sedâsı ve tilavetiyle öne çıkan Şeyh Abdurrahman Merzifoni'dir (ö.971/1564). Şeyh Abdurrahman Merzifoni medrese tahsili

[75] Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, 302-303; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 255.

sonrası aldığı icazetle Ayasofya ve Fatih camilerinde müderrislik, muhaddislik ve vaizlik vazifelerinde bulunmuştur.[76]

Ayasofya Külliyesi içerisindeki bir başka önemli vazifede külliye içinde yer alan medresedeki *müderrislik* vazifesidir. Medresede diğer şer'î ilimlere yönelik müderrislik vazifesinde bulunan âlimler olduğu gibi elbette kırâat alanında da müderrislik yapan kırâat âlimleri olmuştur. Bunlardan birisi yine uzun yıllar Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yapan müellif Hamdullah'dır. Müellif Hamdullah'la aynı dönemde yaşamış, kırâat, tefsir, hadis, musîki ve cifr ilimlerine iyi vâkıf, kanaatkârlığı ve ibadete düşkünlüğüyle bilinen Muhyiddîn Mehmed b. Hatîb Kâsım'da (ö.940/1534) Ayasofya Medresesi açıldığında buranın ilk müderrisi olarak görev yapmıştır.[77] Yine müellifle aynı dönemde yaşayan bir diğer Ayasofya müderrisi, tecvid ve kırâat ilimlerinde mahir, musîki ilmini de çok iyi bilen Konyalı Abdurrahman b. Mustafa'dır (ö.976/1569). Bursa'da Molla Hüsrev Medresesi'nde ve sair farklı medreselerde müderrislik yapan Abdurrahman Efendi daha sonra Ayasofya Medresesi müderrisliği vazifesine getirilmiştir.[78]

Ayasofya Külliyesi bünyesinde yer alan, ilk inşası Fatih Sultan Mehmed tarafından tesis edilen daha sonra I. Mahmud tarafından ise yeniden inşa edilerek daha geniş ve tam teşekküllü hale getirilen Ayasofya Kütüphanesi'nde (1152/1740) daha önce diğer kütüphanelerde başlamış olan eğitim-öğretim faaliyeti burada düzenli bir hale getirilmiştir. Buradaki görevlilere baktığımızda da şeyhülkurrâ, dersiâm ve muhaddislerin görevlendirildiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Mesela; belirli günlerde ilm-i kırâat derslerini okutması için Yusuf Efendizâde Abdullah Efendi şeyhülkurrâ olarak görevlendirilmiştir. Burada derslere devam eden öğrencilere de kütüphane vakfiyesinden belirlenmiş ücretler ödenmekteydi.[79]

---

[76] Gökdemir, "Ayasofya'da Kırâat İlmi Ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri", 305-311; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2/1413-1414.

[77] Ali Turgut, "Muhyiddin Mehmed, Hatibzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/84.

[78] Nev'izade Ataullah Efendi Atâî, *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri : Hadaikü'l-hakaik fi tekmileti'ş-Şekaik*, haz. Abdulkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 1/121-122; Gökdemir, "Ayasofya'da Kıraat İlmi Ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri", 310.

[79] İsmail E. Erünsal, "Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/212-213; Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.(TS.MA.e)]*, No. 1197, Gömlek No.17.

Bu bilgilerden hareketle genel olarak Ayasofya Külliyesi içerisinde yer alan bölümlerdeki bazı görevlere yönelik atama kriterlerinde hafızlık ve kurrâlık gibi şartların aranması ve kırâat âlimlerine, şeyhülkurrâlara külliyede önemli görevler verilmesi kırâat ilmine verilen değeri bir adım daha ileri taşımış ve ne kadar çok önem verildiğini göstermiştir.

(3) Ayasofya'da Kırâat Alanında Eser Telif Eden Âlimler

Ayasofya'da kırâat alanında eser kaleme alan âlimlere baktığımızda elbette çalışmamızın konusuna esas teşkil eden *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserin müellifi Hamdullah b. Hayreddin'i zikredebiliriz. Müellifin bu eserden başka tecvid ve kırâat ilmine yönelik kaleme aldığı başka eserleri de mevcuttur. Ancak bu eserlerin hem isimlerine hem de içeriklerine ileride *müellifin eserleri* başlığı altında daha detaylı değinileceğinden bu başlık altında şimdilik bu bilgilerle iktifa edilecektir.. Ayasofya'da kırâat alanında eser yazan bir diğer âlim Ayasofya imamlarından Yusuf b. Güvendik'tir. Bu âlimin kaleme aldığı eser resmü'l-mushaf alanında Kur'ân tarihi ile alakalı bazı mevzuları ele almakla beraber daha çok Kur'ân yazısına dair hususları ihtiva etmektedir. Müellif Hamdullah gibi Ayasofya'da hatiplik yapmış Şaban Efendi'de *Risâle fî ilmi't-tecvîd* ismiyle bilinen bir tecvid risalesi kaleme almış kırâat âlimidir. Eğinli Muhammed Hulusi Efendi ise kırâat derslerinde aldıkları notlar vasıtasıyla takrip ilmine yönelik *el-Mecmû'a 'ala kırâati't-takrîb* isimli eseri kaleme almıştır.[80]

Sonuç olarak müellif Hamdullah'ın ilmi hayatının, bünyesinde kırâat alanında eserler kaleme alınan, Kur'ân ve kırâat derslerinin ehemmiyetle devam ettiği ve önemli kırâat âlimlerinin de görev yaptığı büyük bir külliyede geçtiği görülmektedir.

B. MÜELLİFİN YAŞADIĞI DÖNEM

Müellif Hamdullah b. Hayreddin'in 1575 tarihi dolaylarında vefat ettiği ve hayatının da 70 yaşları civarında nihayete erdiği düşünüldüğünde doğumu, on altıncı yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Müellifin doğum ve vefat tarihine baktığımızda on altıncı yüzyılda yaşadığı görülmektedir. On altıncı yüzyıl, Osmanlı'nın her alanda en güçlü ve en zirve zamanları olan altın çağıdır. Müellifin yaşadığı bu dönem, II. Bayezid (1481-1512) döneminin son yılları ile bu dönemi müteakiben sırasıyla Yavuz Sultan Selim (1512-1520) dönemi, Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemi, II. Selim (1566-

[80] Gökdemir, "Ayasofya'da Kırâat İlmi Ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri", 311-312.

1574) dönemi ve III. Murad (1574-1595) döneminin başlarına tekabül etmektedir. Bu dönemler Osmanlı Devleti'nin; yönetim kabiliyeti, siyaset arenası ve medeniyet alanında en gelişmiş dönemlerini kapsamaktadır. Öyle ki devletin sınırlarının en çok bu yüzyılda genişlediği ve üç kıta üzerinde hüküm sürdüğü bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ilim ve kültür yönünden de çok ileri seviyede olduğu, eğitim öğretim faaliyetleri noktasında bütün kurumların gelişip tekâmül ettiği, medreselerde naklî ilimlerin yanında aklî ilimlerin de okutulmaya başlanıp değer kazandığı bir dönem olduğu gözlemlenmektedir.[81]

Sonuç olarak müellifin yaşadığı dönemin, Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, eğitim gibi birçok alanda gelişme sağladığı yani Osmanlı Devleti'nin yükselme zamanına denk geldiği söylenebilir.

C. MÜELLİFİN ESERLERİ

Müellif Hamdullah b. Hayreddin'in yazdığı eserlerin içeriklerine bakıldığında ve şeyhülkurrâ oluşu dikkate alındığında eserlerini daha çok kırâat ve tecvid ilmi alanında yazdığı görülmektedir. Müellifin kendisine ait olan ve çoğaltılan eserleri yazma nüshalar halinde günümüz milli ve halk kütüphanelerinde mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca müellife ait olan bu eserler üzerinde bir takım akademik çalışmalar da yapılmıştır. Müellifin eserleri şunlardır:

1. Umdetü'l-'İrfân fî Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân

Müellif bu eserini 948/1541 tarihinde devrin padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'a ithafen kaleme almıştır. Eser, Arapça olarak nazım üslubu üzerine *ra* kafiyeli olup, iki yüz altmış beyitten oluşan bir tecvid kitabıdır. Müellif eserin giriş bölümünde, zamanındaki hafızların Kur'ân tilavetinde harflerin mahreçlerine dikkat etmeksizin okuyuşlarını hatalı bir şekilde icra etmeleri, farklı nağmelerle seslerini yükselterek okumak suretiyle ve bu okumalarından dolayı da övünmeleri sebebiyle tilavette yapılan hataları kaleme almış ve tecvid ilminin lüzumundan bahsetmiştir. Eserin temel konularını; hurûfu'l-Kur'ân

[81] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 33; Küçük, *Hamdullah Hayreddin'in "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki*, 56-58.

özelinde mahreçler, harflerin ferdî ve müşterek sıfatları, tecvid ilmine dair temel konular ve mushaf hattına yönelik bazı farklı yazım kurallarını anlatan konular oluşturmaktadır.[82]

Eserin yazma nüshaları Ankara Milli Kütüphane (nr. 2503/2), Manisa İl Halk Kütüphanesi (45 Hk 363), Süleymaniye Kütüphanesi (Ayasofya, nr.4796/1; Lâleli, nr.61/1), Kastamonu İl Halk Kütüphanesi (37 Hk 3733/6) demirbaş numaralarıyla mevcut oldukları kayıtlıdır.[83] Müellif Hamdullah *Umdetü'l-İrfân* isimli bu eseri üzerine "*Cevâhiru'l-İkyân fî Şerhi Umdeti'l-İrfân"* isimli bir şerh yazmıştır. Yusuf er-Radâdî tarafından müellifin *Umdetü'l-İrfân* isimli bu eseri tahkik edilmiştir.[84] Ayrıca eser üzerinde 2021 yılında İsmail Oğuz Çatak tarafından Çukurova Üniversitesi'nde "*Hamdullah b. Hayreddin'in 'Umdetü'l-'İrfân fî vasfi ḥurûfi'l-Kur'ân isimli eseri çerçevesinde harflerin mahreçleri ve sıfatları"* başlığıyla yüksek lisans tezi olarak akademik bir çalışma yapılmıştır.

2. Cevâhiru'l-İkyân fî Şerhi Umdeti'l-İrfân

Bu eser müellifin bir önceki *Umdetü'l-'İrfân fî vasfi ḥurûfi'l-Kur'ân* isimli eserinin yine müellifin kendi kalemiyle Osmanlıca (Türkçe) olarak ele almış olduğu mensur şerhidir. Eser, *Umdetü'l-'İrfân* isimli eserin şerhi olduğundan içeriğindeki bölümler '*Umde* ile aynı konuları ihtiva etmektedir. Ayrıca müellif *Umde*'deki beyitlerin nahiv ilmi yönünden terkibini de ele almıştır. Manzum bir eser olan *Umdetü'l-'İrfân*'daki beyitler *Cevâhiru'l-İkyân*'da; *i'râb, fahve'l-kelâm* ve *tembih* isimleriyle üç başlık altında izah edilmiştir.[85]

Eser 956 Muharrem (1549 Şubat) tarihinde tamamlanmıştır. Eserin birçok yazma nüshaları yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde mevcuttur. Bu nüshalardan bazıları yurt içindeki Ankara Milli Kütüphane'de (nr. 5528), Süleymaniye Kütüphanesi (Hamidiye, nr.17; Esad Efendi, nr.16), Gazi Hüsrev Bey (nr. 3372), Beyazıt Devlet (nr. 187; Veliyyüddin Efendi, nr.24) kütüphanelerinde mevcuttur.[86] Ayrıca yurt dışındaki İngiltere

[82] İsmail Oğuz Çatak, *Hamdullah b. Hayreddin'in 'Umdetü'l-'İrfân fî vasfi ḥurûfi'l-Kur'ân isimli eseri çerçevesinde harflerin mahreçleri ve sıfatları* (Adana: Çukurova Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 12; Küçük, *Hamdullah Hayreddin'in "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki*, 82.

[83] Çatak, *Hamdullah b. Hayreddin'in 'Umdetü'l-'İrfân isimli eseri çerçevesinde harflerin mahreçleri ve sıfatları*, 12.

[84] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 45.

[85] Küçük, *Hamdullah Hayreddin'in "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki*, 93.

[86] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.

Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde (Or. 11045), Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde (Ms.or.oct.3069 Staatabibliothek, Berlin), Vatikan Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde (Vat. Turco 376), Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde (3372), Mısır Kahire Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde (Kırâat Türkî 6) demirbaş numaralarıyla kayıtlı oldukları tespit edilmiştir.[87] Müellifin bu eseri Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde Hayrunnisa Nefes tarafından 2021 yılında "*Hamdullah B. Hayreddin'in Cevâhiru'l-ikyân fî şerhi Umdeti'l-irfân adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri"* başlığıyla doktora tezi olarak akademik çalışmaya tabi tutulmuştur.

3. Rusûhü'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân

Müellifin bu eseri de yine devrin padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'a ithafen 959/1552 yılında kaleme alınmıştır. Eser, müellifin *Umdetü'l-'İrfân* isimli eseri gibi nazım üslubuyla Arapça olarak kaleme alınmış ve *elif* redifli olup 143 beyitten oluşmaktadır. Eserin konuları yine tecvid ilmine yönelik Kur'ân harflerinin çıkış yerlerini ve harflerin sıfatlarını ihtiva etmektedir. Eserde söz konusu bu konular 18 ana başlık (bab) ve 23 alt başlık (fasl) halinde ele alınmıştır. Müellif eserinde; Kur'ân tilaveti esnasında hususiyle teleffuzu zor olan kelimeleri Kur'ân-ı Ker'im'den bizatihi örnek olarak zikretmiş, bu kelimelerde dikkat edilecek hususları beyan etmiş ve tilavette yapılan yaygın hataları ele alarak bu hataların tashihine yönelik ikazlarını ifade etmiştir.[88]

Eserin yazma nüshaları İstanbul Üniversitesi (AY, nr.2673), Ankara Milli Kütüphane (nr.2503/3), Beyazıt Devlet (nr. 8203/3) kütüphanelerinde mevcuttur. [89] Müellif Hamdullah *Rusûhü'l-lisân* isimli bu eserine "*Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân*" ismiyle Osmanlıca (Türkçe) olarak bir şerh yazmıştır. Eser üzerinde Medine İslâm Üniversitesi'nde Yusuf er-Radâdî tarafından tahkik çalışması yapılmıştır. Ayrıca ülkemizde de İstanbul Üniversitesi'nde Hüseyin Küçük tarafından 2018 yılında "*Ayasofya hatîbi Hamdullah Hayreddin'in hayatı, eserleri ve "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki"* başlığıyla yüksek lisans tezi olarak tahkik çalışması yapılmıştır.

[87] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 64-65.
[88] Küçük, *Hamdullah Hayreddin'in "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki*, 63-64.
[89] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.

4.Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân

Çalışmamızın konusunu oluşturacak olan müellifin *Vesîletü'l-İtkân* isimli bu eseri bir önceki *Rusûhu'l-Lisân* isimli Arapça manzum eserine Osmanlıca (Türkçe) olarak şerh yazdığı mensur bir eserdir.[90] Bu eserle alakalı daha geniş bilgilere çalışmanın üçüncü bölümünde yer verilecektir.

5. Fuyûzü'l-İtkân fî Vucûhi'l-Kur'ân

Müellif mehâricü'l-hurûf ve sıfâtü'l-hurûf gibi tecvid ilmi ve unsurlarını ihtiva eden eserlerini neşrettikten sonra *Fuyûzü'l-İtkân* isimli bu eserinde de on kırâat imamının farklı rivayetlerini ele alarak mütevâtir ve meşhur kırâatleri ve bu kırâat imamlarının rumuzlarını anlatmıştır. *Füyûzât fi'l-kırâati's-seb'a* ismiyle de zikredilen eserde müellif, meşhur kırâat âlimi İmam Şâtıbi'nin Kasîde-i Lamiye diye bilinen *Hırzü'l-emâni ve Vechü't-Tehâni* isimli eserinden istifade ederek eserini hazırladığı anlaşılmaktadır. Kırâat-ı Seb'a imam ve ravilerin rumuzlarında *Şâtıbiyye* tarikini esas alan müellif, Kırâat-ı Aşere imam ve ravilerinden İmam Ebû Cafer için **جع**, ilk ravisi İsa b.Verdan için **عي**, ikinci ravisi Süleyman b. Cemmaz için **جم**, İmam Yakup için **يع**, ilk ravisi Ruveys için **يس**, ikinci ravisi Ravh için **حه**, Halefü'l-'Aşir için **خل**, ilk ravisi İshak için **سح**, ikinci ravisi İdris için **سه** rumuzlarını ilk defa kendisi oluşturmuş ve *Fuyûzü'l-İtkân* isimli bu eserinde kullanmıştır. Bu rumuzlar ilk kez müellif Hamdullah b. Hayreddin tarafından kullanılmış ve günümüz kırâat eğitim ve öğretim tedrisatında da halen geçerliliğini muhafaza ederek kullanılmaya devam etmektedir. Müellifin *Fuyûzü'l-İtkân* isimli bu eseri bu yönüyle günümüz kırâat ilmi eğitiminin baş kaynaklarından Abdulfettah el-Pâlûvî'nin *Zübdetü'l-İrfân* isimli eserine de kaynaklık etmiştir.[91]

Eserin yazma nüshaları Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi (nr. 3959), Afyon Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi (nr. 17581/2), Beyazıt Devlet Kütüphanesi (nr. 223), Ankara Milli Kütüphane'de (nr.99), İzmir Milli Kütüphane'de (nr. 1386) mevcuttur. Eser üzerinde yurt içi ve yurt dışında tahkik çalışmaları yapıldığı tespit edilmiştir. Yurt içinde Necmettin Erbakan Üniversitesinde 2017 yılında Ahmet Okur tarafından *"Fuyûzu'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân' adlı eserinin tahkîki ve kırâat ilmi*

[90] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.
[91] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 46.

açısından değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Ayrıca Mehmet Çaba tarafından da 2019 yılında tahkik çalışması yapılmıştır. Eser yurt dışında da ilgiyle karşılanmış ve 2013-2014 yıllarında Mekke Ümmü'l-Kurrâ Üniversitesi'nde belli bölümleri farklı kimseler tarafından tahkik çalışmasına tabi tutulmuştur.[92]

6. Mevlidü'n-Nebî

Müellif bu eseri Hz. Peygamber adına kaleme almış ve içeriğinde *velâdet'i nebî, mîrac'ı nebî, münâcât, mû'cizât, vefât'ı nebî* gibi konuları ele almıştır. Eser Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış manzum bir mevlid kitabıdır. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fatih, nr.4510) mevcuttur.[93]

[92] Nefes, *Hamdullah B. Hayreddin'in "Cevâhiru'l-ikyân" adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*, 47.
[93] Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.

II. BÖLÜM

TECVİD İLMİ UNSURLARINDAN SIFÂTÜ'L-HURÛF

Bu bölüm başlığı altında; üçüncü bölümde tahlilini yapacağımız *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli eserin muhteviyatında barındırdığı konuların daha iyi anlaşılmasına yönelik hazırlık olması açısından tecvid ilminin mahiyeti hakkında ve hususiyle harflerin sıfatları hakkında genel bilgiler verilecektir. Nitekim eserin isminden de anlaşılacağı üzere eserin temel konuları daha çok tecvid ilminin unsurlarından mehâricü'l-hurûf konularını ihtiva ettiğinden müellif harflerin çıkış yerlerini anlattığı yerlerde harflerin sıfatlarına da sadece isim olarak değinmiş sıfatların mahiyeti hakkında herhangi bir izâhat yapmamıştır. Bu sebeple bu bölümde tecvid ilmiyle alakalı genel bilgiler verildikten sonra daha çok sıfatü'l-hurûf konularına yer verilecektir. Bu konuyla alakalı çalışmamızı yaparken kırâat ve tecvid ilmiyle alakalı temel kaynaklarla beraber üçüncü bölümde çalışmasını yapacağımız eserin müellifi Hamdullah b. Hayreddin'in harflerin sıfatlarıyla alakalı kaleme aldığı sair eserlerinden de istifade edilerek konunun daha iyi anlaşılması sağlanacaktır.

A. TECVİD İLMİ

Tecvid ilmiyle alakalı tecvid ilminin mahiyeti, tarihçesi ve tecvid ilminin bütün unsurları hakkında geçmişten günümüze hem klasik eserler bağlamında hem de akademik tez olarak birçok çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu başlık altında tecvid ilmiyle alakalı uzun uzun çok detaylı bilgiler değil de, ileriki bölümlerimizde çalışmasını yapacağımız tecvid ilmi unsurlarından mehâricü'l-hurûf ve sıfatü'l-hurûf bölümlerine girizgâh teşkil etmesi açısından tecvid ilminin tarifi, konusu, gayesi, hükmü, hakkında genel bilgiler verilerek bu kapsamda sınırlı bir anlatım yapılacaktır.

1.Tecvidin Tarifi

Tecvid (اَلتَّجْوِيدُ) kelime olarak Arap gramerinde " اَلْجَوْدَة - el-cevdetü" kökünden tef'îl (تَفْعِيل) babı vezni üzere mastar olup, lügavî olarak "bir şeyi hoş ve güzel yapmak, süslemek" gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Kur'ân kırâatını usulüne, adabına ve erkânına uygun icra etmeyi öğreten ilmî öğretinin ismi haline gelmiştir.[94]

[94] Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *et-Temhid fî ilmi't-tecvid*, thk. Gānim Kaddûrî el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 59. Abdurrahman Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tecvîd)* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 77; Ali Rıza Sağman, *İlaveli Yeni Sağman Tecvidi* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1958), 5.

Istılâhî olarak ise Arapça temel klasik eserler başta olmak üzere birçok kaynakta tecvidin hem teorik hem de pratik yönüne atıfta bulunularak birbirine benzer birden fazla tanımı yapılmıştır. Biz de tecvid ilminin teorik ve pratik tanımlarından meşhur olan birkaç tarifini zikretmekle iktifa edeceğiz. Bu hususta kırâat ilmi alanında şöhret bulmuş ve alanda otoriter bir ilmi kişiliğe sahip olan İbnü'l-Cezerî şu şekilde tarif etmiştir:

"وَهُوَ اِعْطَاءُ الْحُرُوفِ حَقَّهَا مِنْ كُلِّ صِفَةٍ وَمُسْتَحَقَّهَا وَ رَدُّ كُلِّ وَاحِدٍ لِاَصْلِهِ"

"O (tecvid), harflerin her birine sıfatları yönünden hakkını ve müstehakkını vermek ve her bir harfi aslına götürmektir."[95]

Yine sahanın yetkin isimlerin Ebu Amr ed-Dânî'nin tarifi:

"فَتَجْوِيدُ الْقُرْآنِ هُوَ اِعْطَاءُ الْحُرُوفِ حُقُوقَهَا وَتَرْتِيبَهَا مَرَاتِبَهَا, وَرَدُّ الْحَرْفِ مِنْ حُرُوفِ الْمَعْجَمِ اِلَى مَخْرَجِهِ وَاَصْلِهِ."

"Kur'ân'ın tecvidi; harflerin hakkını vermek ve mertebelerini tertip etmek, hecâ harflerinden her bir harfi aslına ve mahrecine götürmektir."[96]

Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Mar'aşi ise şu şekilde tarif etmiştir:

"عِلْمٌ يُبْحَثُ فِيهِ عَنْ مَخَارِجِ الْحُرُوفِ وَصِفَاتِهَا"

"Harflerin mahreç ve sıfatlarının konu edildiği bir ilimdir."[97]

Bu tarifler tecvid ilminin hüküm ve kurallarını ifade eden, ilmî (teorik) yönünü ön plana çıkaran tanımlar olduğunu söyleyebiliriz. Bir de tecvid ilminin diğer ilimlerden temayüz eden Kur'ân kırâati üzerinde tatbikât ve uygulama yönü vardır ki bu yönüne işaret eden tarife de İmam Birgivî'nin şu tanımını örnek olarak verebiliriz:

"اَلتَّجْوِيدُ: مَلَكَةٌ يُقْتَدَرُ بِهَا عَلَى اِعْطَاءِ كُلِّ حَرْفٍ حَقَّهَا وَمُسْتَحَقَّهَا"

[95] Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime fî mâ Yecibü alâ Kârii'l-Kur'ân'i en Ya'lemehû*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Riyâd: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmâti'l-Kurâniyyeti, bi'ma'hedi'l-İmâmi'ş-Şâtıbiyyi, 2015), 51.

[96] Ebû Amr Osman b. Saîd Dânî, *et-Tahdid fi'l-İtkan ve't-Tecvid*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammar, 2000), 68.

[97] Mehmed b. Ebubekir Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll (mine't-tecvid)*, thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammar, 2001), 109.

“Tecvid, kendisi ile harflerin lâzimî ve ârızî sıfatlarını vermeye muktedir olunan bir meleke (yetenek ve alışkanlık) dir.”[98]

Tariflerde yer alan **حَقَّهَا** kelimesinden kastedilen Kur’ân harflerinin lâzimî sıfatları, **مُسْتَحَقَّهَا** kelimesinden maksat ise harflerin ârızî sıfatlarıdır. Bu tanımlar Kur’ân kırâatının eda ve keyfiyeti hususunda en küçük unsurunu oluşturan ve tecvid ilminin de konusuna esas teşkil eden Kur’ân harflerinin tilavet esnasındaki sıfat ve mahreçlerinin mahiyetine göre yapılmıştır.

Katip Çelebi ise *Keşfü’z-Zünûn* isimli meşhur eserinde tecvid ilminin musiki yönüne işaret ederek şu şekilde tarif etmiştir:

"وَهُوَ عِلْمٌ بَاحِثٌ عَنْ تَحْسِينِ تِلَاوَتِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ مِنْ جِهَةِ مَخَارِجِ الْحُرُوفِ وَصِفَاتِهَا وَتَرْتِيلِ النَّظْمِ المُبِينِ بِاِعْطَاءِ حَقَّهَا مِنَ الْوَصْلِ وَالْوَقْفِ وَالْمَدِّ وَالْقَصْرِ وَالْإِدْغَامِ وَالْإِظْهَارِ وَالْإِخْفضاءِ اِلَى غَيْرِ ذَلِك"

“ Tecvid, Kur’ân-ı Kerîm’in tilavetini, harflerin mahreçleri ile sıfatları yönünden güzelleştirmekten ve her harfe ait vasl, vakf, medd, kasr gibi hususlardan hakkını vermek suretiyle nazm-ı mübînin tertilinden bahseden bir ilimdir.”[99]

Yapılan bu tariflerden hareketle tecvid ilmi, tanımlarda bahsedilen hüküm ve kurallara uyarak Kur’ân kırâatını icra eden kimsede bu hususlarla alakalı bir meleke ve alışkanlık kazandırır. Bu sayede Kur’ân-ı Kerîm’in, Cenâb-ı Mevlâ tarafından Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla Peygamber (s.a.v.)’e inzal edildiği şekliyle kâide ve kurallarına uygun bir icra ile tilavet edilmesi sağlanmış olur.[100]

2. Tecvidin Konusu

Tecvid ilminin konusunun bazıları hadis olduğunu söylemiş olsa da genel olarak farklı kaynaklarda tecvid ilminin konusunun Kur’ân,[101] Kur’ân kelimeleri ve teleffuz

---

[98] Muhammed b. Pir Ali Birgivî, *Dürr-i Yetim* (İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301), 2; Kurrâ Hafız Ramazan Pakdil, *Ta’lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2016), 25.

[99] Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941), 1/353; İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2012), 164.

[100] Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 165.

[101] Muhammed Mekkî Nasr el-Cüreysî, *Nihâyetü’l-Kavli’l-Müfîd fî İlmi tecvîdi’l-Kur’âni’l-mecîd*, thk. Ahmed Ali Hasan (Kahire: Mektebetü’l-Âdab, 2011), 24.

bakımından Kur'ân kelimelerinin hece harfleri olduğu şeklinde zikredilmiştir.[102] Tecvidin konusunun "Kur'ân" olduğu görüşünü benimseyenler bu ilmin içerisine hadisi dâhil etmeyip dışarda tutmuşlardır. Tecvid ilmi, Kur'ân tilavetinde harflerin müstakil ve beraberce telaffuzu sağlanırken zât ve sıfatlarının birbirlerine uygunluğu içerisinde, ihfâ, izhâr, idgam ve iklâb gibi kaideleri de tam hakkıyla yerine getirerek doğru bir kırâatı icra etmeyi konu edinmiştir.[103]

3.Tecvidin Gayesi

Tecvid ilminin gayesi Kur'ân Kerîm'in, Cenâb-ı Hak ve Hz. Peygamber tarafından nasıl okunması gerektiği hususunda gelen emirlere (me'mûrun bih'e) tam anlamıyla ittiba' ederek Kur'ân tilavetini daha güzel bir şekilde icra etmektir. Nitekim Allah'u Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de (وَرَتِّلِ الْقُرْاَنَ تَرْتِيلاً) "*Kur'ân-ı ağır ağır, tane tane oku."*[104] buyurmuştur. Bu ayetten de anlaşılacağı üzerine Kur'ân-ı ilâhi emirde buyrulduğu gibi tane tane açık bir şekilde daha güzel okuyabilmek için tecvid ilmine vakıf olmak gerekmektedir. Mekkî Nasr el-Cüreysî ise tecvid ilminin gayesini şu şekilde izah etmiştir: " *Kur'ân tilavetinde dilin hatadan muhafaza edilmesi, okuyanların da dünya ve ahiret sorumluluğundan kurtarılmasıdır."*[105] Tecvid ilmi, yüce kelâmın usulüne uygun doğru bir şekilde okunmasını inceleyen ve kelâm-ı ilâhînin bizzat lafzı ile meşgul olan bir ilim dalı olması tecvid ilmini diğer dini ilimlerden daha değerli kılmış ve seçkin bir yer kazandırmıştır.[106]

4. Tecvidin Hükmü

Tecvid ilminin hem teorik (nazarî) yani kendine has kurallara dayalı bilgi boyutu hem de pratik (amelî) yani Kur'ân tilavetinde uygulama boyutu olduğundan tecvid ilminin hükmünü de bu yönleriyle değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Mucizevî bir nazım üslubuna sahip olan İlâhî Kelâm Kur'ân-ı Kerîm, öyle sıradan istenildiği gibi belli kural ve kaidelere uymaksızın alelade tilavet edilecek bir kitap değildir. Bu yüce kelâmı okuyan her Müslümanın belirli kaidelere uyarak tilavet etme

---

[102] Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 109; Hamza Hüdâî (Hamza-i Miskîn), *Tecvid-i Edâiyye* (İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301), 32.
[103] Sağman, *İlaveli Yeni Sağman Tecvidi*, 5; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 165.
[104] *Kur'ân Yolu*, ts. (Erişim 28 Şubat 2024), el-Müzzemmil 73/4.
[105] el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 24-25.
[106] Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tecvîd)*, 80.

sorumluluğu ve mecburiyeti vardır. Kur'ân-ı Kerîm'in tilavetiyle ilgili bu kuralları ihtiva eden ve daha çok bir ilim dalı olarak Kur'ân'ın bu yönüyle ilgilenen tecvid ilmini bilmek ve öğrenmek genel olarak Müslümanlar üzerine farz-ı kifâyedir.[107] Yani Kur'ân tilavetiyle alakalı bu okuyuş usullerini ve tecvid ilminin diğer hükümlerini bazı Müslümanların bilmesi ve öğrenmesiyle diğer Müslümanlardan sorumluluk kalkacaktır. Şayet toplumun tamamının bu ilimden uzak olması ve öğrenmemesiyle toplumun tamamı sorumlu tutulacaktır. Tecvid ilminin diğer yönü olan pratik (uygulama) yönü ise her Müslümanın namazda kırâatı sahih olacak kadar tecvid kurallarını Kur'ân kırâatına yansıtarak doğru bir şekilde tecvidli okuması farz-ı ayındır. Bu hususu daha ilmî bir şekilde tabir edecek olursak Kur'ân tilavetinde bulunacak bir kimsenin okuyuşunu lâhn-i celî yani açık bir hata yapmadan harflerin sıfât-ı lâzimelerine dikkat ederek, anlamı bozmayacak şekilde okumasıdır. Ancak bu pratik (uygulama) boyutunda önemli bir husus daha vardır ki bu da Kur'ân-ı lahn-i hafiden yani gizli hatadan koruyarak okumaktır. Bu okuyuş da tecvid kurallarının bütün inceliklerine vâkıf olarak, harflerin sıfât-ı lâzimelerinin yanında sıfât-ı ârızalarına da dikkat ederek okumaktır ki bu da farz-ı kifâyedir.[108] Nitekim Müzzemmil sûresindeki **(وَرَتِّلِ الْقُرْاَنَ تَرْتِيلاً)** ayetle ilgili olarak Hz. Ali (r.a.)'ye sorulduğunda şu cevabı vermiştir:

اَلتَّرْتِيلُ تَجْوِيدُ الْحُرُوفِ وَمَعْرِفَتُ الْوُقُوفِ

"Tertil, harfleri tecvîd ile (yani sıfât-ı lâzime ve ârızalarıyla) okumak ve vakıfları bilmektir."[109]

B. SIFÂTÜ'L-HURÛF

Sıfâtü'l-hurûf konularıyla alakalı günümüze kadar birçok kaynakta kapsamlı çalışmalar yapıldığından bu başlık altında çalışmamızın üçüncü ve ana bölümünü oluşturacak olan mehâricü'l-hurûf konularının anlatıldığı *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserdeki, sadece isim olarak zikredilen ama mahiyetleri hakkında açıklama yapılmayan harflerin sıfatları

[107] İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn ve Murşidü't-Tâlibîn*, nşr. Muhammed Habibullah, Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1980), 14; Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 109; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 165.

[108] el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 26; Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 110; Ahmed b. Muhammed Mağnisî, *Terceme-i Cezeri li-Magnisi* (İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301), 144-145; Rahim Tuğral, *Ana Hatlarıyla Kur'ân Tecvidi* (İzmir: İzmir İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 2.

[109] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba' (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/209; Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, 27.

hakkında genel bilgiler verilecektir. Bu bilgiler üçüncü bölümdeki çalışmamızda ayrıntı verilmeyen konuların daha iyi anlaşılmasına yönelik olacağından müellifin eserinde isimlerini zikrettiği sıfatların mahiyetiyle sınırlı kalacak olup sıfatlarla alakalı daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir. Bu başlık altında harflerin sıfatlarıyla alakalı yapılacak olan anlatım biçiminde temel ve aslî kaynaklardan istifade edilecek olmakla beraber daha çok müellif Hamdullah b. Hayreddin'in sıfatların mahiyetini anlattığı diğer eserlerindeki tasnifler ve tanımlar esas alınacak olup bu çerçevede bir anlatım yapılacaktır. Bu şekilde üçüncü bölümde çalışmasını yapacağımız *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserde sadece isim olarak zikredilen harflerin sıfatları konusunun daha iyi anlaşılmasında, müellifin bakış açısının da önemli olduğu düşünülmüştür.

1. Sıfat (الصِّفَةُ)

Sıfat **(الصِّفَةُ)** kelime olarak çok eski lügatlerde "ilim ve siyahlık gibi bir nesneyle beraber kaim olandır" şeklinde ifade edilmiştir.[110] Nitekim ilim canlı bir varlık olan insanda, siyahlık ise canlı cansız her türlüğü varlığın zâtında bulunabilir. Esas olarak ise sıfat; nişan, alâmet, şekil, nitelik, nicelik, özellik gibi bir nesneye ait hususiyetleri ifade eden kelimedir. Kelimenin çoğulu "es-sıfât" **(الصِّفَاتُ)** şeklindedir.[111]

Istılahî olarak ise sıfatların birbirine benzer farklı tarifleri yapılmıştır. Bunlardan biri Mekkî b. Ebî Talib'in; "Allah Azze ve Celle'nin harflerin tabiatlarında meydana getirdiği hususi özelliklerdir."[112] şeklindeki tarifidir. Yine benzer bir tarifi, harflerin mahrecinden çıkış anında harfin sesinde hasıl olan keyfiyete ve kazandığı özelliğe de sıfat denilmiştir. Dolayısıyla aynı mahreçden birden fazla harflerin çıktığı düşünüldüğünde bunların birbirlerinden ayırt edilebilmeleri ancak sıfatlarındaki farklılıklar sayesinde anlaşılabilmektedir. Harflerin sıfatlarındaki bu farklılıklar da mahrecinden telaffuzu esnasında uzunluk kısalık, sertlik yumuşaklık, zayıflık ve kuvvetlilik gibi harflerin fonetiğinde meydana gelen hususiyetlerdir. Harflerin fonetiğinde oluşan bu farklı sıfatlar

[110] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Keb'ir vd. (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119), 6/4850.

[111] Mustafa b. Şemseddin Karahisari Ahterî, *Ahterî Kebîr* (İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1875), 1/373; Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kırâat*, 85.

[112] Ebî Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye: li-Tecvidi'l-Kırâeti ve Tahkîki Lafzi't-Tilâveti*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Amman: Dâru Ammar, 1996), 115.

sayesinde de kuvvetli olanlar zayıf olanlardan ayırt edilerek harfler, mahrecinden daha güzel ve daha düzgün bir şekilde telaffuz edilmiş olmaktadır.[113]

Müellif Hamdullah b. Hayreddin ise mahreç ve sıfatları, harflerin keyfiyet ve kemiyetinin kendisiyle bilindiği vezin ve ölçülerdir şeklinde tanımlamıştır.[114] Müellif bu tanımında mahreçleri, harflerin fonetiğindeki kemiyeti belirleyen bir teraziye, sıfatları ise "paranın sahtesini ve gerçeğini ayırt eden, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya çıkaran" gibi anlamlara gelen nâkide[115] benzettiği görülmektedir. Terazi ile bir şeyin miktarı belirlenirken mahreç ile de harflerin çıkış esnasındaki kalınlık veya inceliğinin miktarı belirlenir. Yine nâkid söylenen sözün düzgün ve kusurlu taraflarını ortaya koyarken sıfatlar da harflerin telaffuzu esnasındaki keyfiyetinde meydana gelen kuvvetli ve zayıf yönlerini yani harfin kalitesini ortaya koyan bir ölçüt aracı olarak değerlendirildiğini söyleyebiliriz. Eskiden şiirlerdeki noksanlıkları ve güzellikleri ayırt edip şiirin iyisini ve kötüsünü bilen kişilere "Nâkidü'l-Edebî" denilirmiş. Bu itibarla müellifin eserlerini daha çok şiirsel üslupla nazm halinde kaleme aldığını ve bu şekilde edebiyatçı kimliğini de düşündüğümüzde eserlerine yansıttığı bu edebî yeteneğini mahreç ve sıfatların tanımında da harflerin fonetiğinde meydana gelen vezin ve ölçü yönüne dikkat çekerek yansıttığını görmekteyiz.

2. Sıfâtü'l-Hurûfun Tasnifi

Sıfatlar harflerin fonetik yapısında meydana getirdiği estetik özelliklerine göre farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırmalardan en meşhur olanı, harflerin zatlarında daimi olarak bulunup bulunmamalarına göre yapılan tasnifdir ki bu da harflerin lâzımî ve ârızî sıfatları olarak isimlendirilmektedir. Yine bu sıfatlar da kendi aralarında kuvvetli-zayıf olarak harflerin kuvvetli ve zayıf yönlerini ele alan ve müzdâd-gayrı müzdâd şeklinde yani birbirine zıtlık açısından farklı tasniflere de tabi tutulmuştur.[116] Çalışmasını yapacağımız eserin müellifi Hamdullah b. Hayreddin ise sıfatları, harflerin zatına mahsus olan lâzımî/vacip sıfatlar olarak açıklamış, ancak ârızî sıfatlarla alakalı

---

[113] Molla Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-Fikriyye fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Üsâme Atâyâ (Dımeşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012), 96; el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 61-62; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 197.

[114] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13a.

[115] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/4517; Rahmi Er, "Tenkit (Arap Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/458.

[116] Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 198-199.

herhangi bir beyanatta bulunmamıştır. Müellif Hamdullah lâzımî sıfatları ise meşhur olan sıfât-ı lâzımeler ve meşhur olmayan sıfât-ı lâzımeler şeklinde iki kısımda ele almıştır. Bu sıfatlar birbirine zıt olan ve zıt olmayan sıfatlardır.[117] Müellif bu ayrımda muhtemelen cumhur ulemânın tercih ettiği lâzımî sıfatları meşhur sıfatlar olarak, cumhurun tercihine şayan olmayan sıfatları ise meşhur olmayan sıfatlar olarak değerlendirmiştir diyebiliriz.

Müellif lâzımî sıfatların sayısı konusunda ulemâ arasındaki farklılıklar olduğunu ifade ettikten sonra isim zikretmeden kimilerine göre kırk dört sıfat olduğunu[118] ifade ederek Mekkî b. Ebî Talib'in sıfatlar konusundaki tasnifine atıfta bulunmaktadır. Nitekim Mekkî sıfatlar konusuna en geniş başlık açan müelliflerdendir. Ona göre harfler illetlerine ve manalarına göre kırk dört sıfata ve lakaba sahiptir. Bu kırk dört sıfat ve lakapların her birinin hangi harfin zatına ait olduklarını anlattıktan sonra onların anlamlarını ve hangi özelliklere sahip olduğunu izah etmiştir.[119]

Müellif Hamdullah'ın sıfatlarla alakalı tasnifini esas alarak sıfatü'l-hurûf bahsini kısımlarıyla anlatmaya çalışacağız.

a. Müzdâd (Birbirine Zıt) Meşhur Sıfât-ı Lâzımeler

Cumhur ulemânın da benimseyip eserlerinde zikrettiği sıfat-ı lâzımeler, muhakkak her harfin zatında daimi olarak bulunması zorunlu olan harfin bizâtihi zatını oluşturan sıfatlardır ki bunların sayısı hakkında ulemâ arasında on dört ve kırk dört sayıları arasında değişen farklı görüşler beyan edilmiştir.[120] Ancak biz müellif Hamdullah b. Hayreddin'in beyan ettiği taksimatı ve sayıları esas alacağımızdan ona göre toplamda kırk altı sıfat ve lakap olup bunlar da kendi aralarında meşhur-gayri meşhur sıfat-ı lâzımeler ve birbirine zıt olan-zıt olmayan meşhur sıfat-ı lazımeler olarak tasnife tabi tutulmuştur. Söz konusu bu tasnife dayalı sıfatlardan müzdâd (birbirine zıt) olan sıfat-ı lazımeler şu şekilde sıralanmaktadır: Cehr-hems, itbâk-infitâh, şiddet-rihvet, isti'la-istifâle, ismat-izlak. Müellif bu zikrolunan meşhur on sıfatı ezdâdın yani zıt sıfatların asılları olarak nitelemektedir ki bir kârinin bu sıfatları iyi bir şekilde bilip, ezberleyip Kur'ân tilavetinde bu sıfatları birbirine karıştırmaktan kaçınmaları hususunda okuyucuları ikaz etmiştir.

---

[117] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân fî Şerhi Umdeti'l-İrfân fî Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, V24), 39a-40b.
[118] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 40b.
[119] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 115.
[120] Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, 68-69.

Çünkü bu sıfatlardan birisiyle muttasıf olan bir harf, zıt olan sıfatına karıştırılarak veya tam olarak zıt sıfatıyla telaffuz edilirse çoğu zaman lahn-ı celi (büyük hata) olacağından namaz kılan bir kimsenin namazını bozabilmektedir. Dolayısıyla bir okuyucunun bu sıfatları birbirine karıştırmadan tilavet etmesi vaciptir[121]

Harflerin sıfatlarıyla alakalı dikkat edilmesi gereken bu hususları ifade ettikten sonra birbirine zıt meşhur sıfât-ı lâzımeler sırasıyla anlatılmaya çalışılacaktır.

(1). Hems-Cehr

Hems lügavî olarak "sesi gizlemek, gizlice, kısık sesle söylemek" demektir.[122] Müellif ise "hissi hafî (gizli his, gizli duygu)" şeklinde ifade etmiştir. Istılahî olarak harfin mahrecine olan temasın zayıflığı sebebiyle mahrecinden çıkarma esnasında harfin sesinin hemen akabinde nefesinde akmasıdır.[123] Harfleri ise genel olarak kaynaklarda **سَكَتَ فَحَثَّهُ شَخْصٌ** veya **كسف شخصه تحث** gibi farklı terkiplerle ifade edilerek on harften oluşmaktadır.[124] Müellif Hamdullah ise **حَثَّتْ كِسْفَ شَخْصِهِ** şeklinde cumhur ulemâdan farklı bir terkip oluşturarak ifade etmiştir.[125]

Cehr ise hemsin zıddı olup lügatte kuvvetli bir şekilde sesin açığa çıkması veya bir şeyin ortaya, açığa çıkması gibi anlamlara gelmektedir.[126] Istılahta ise harfin mahrecine olan temasının kuvveti sebebiyle telaffuzu esnasında nefesin haps olunarak akmamasıdır.[127] Harfleri ise hems harflerinin dışında kalan on sekiz harftir ki kolay bir şekilde hıfz edilebilmesi için cehr sıfatının harfleri **ظِلُّ قَوٍ رَبْضٍ اِذْ غَزَا جُنْدٌ مُطِيعٌ** terkibinde cem edilmiştir.[128] Müellif ise cehr sıfatının harflerinin on dokuz olduğunu söyledikten sonra **جَزَاءٌ لِذِي ظِنٍّ بِمُعْطٍ وَقَدْ غرَضَ** şeklinde kendi oluşturduğu mısrada toplamıştır. Müellife göre bu harfler mahreçlerinden kuvvetli ve şiddetli bir şekilde çıktıkları için mehcûra (cehr) olarak isimlendirilmiştir. Müellif vermiş olduğu bu teorik bilgilerin yanında bu bilgilerin kârilerin okuyuşlarına yansıtmasına da çok önem verdiğinden bu hususa dikkat çekmek için cehr sıfatında nefes haps olunmayıp akacak olursa bu sıfatın harflerinin

[121] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 40a.
[122] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/4699.
[123] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 40a; İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 97.
[124] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 97; Dânî, *et-Tahdid*, 105.
[125] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 40a.
[126] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/710.
[127] el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 64.
[128] Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tecvîd)*, 115.

zıtlarına yani hems sıfatının harflerine benzeyeceğini ifade etmektedir. Mesela; tâ **(ط)** ve dâl **(د)** harflerinin cehr sıfatları tam verilmediğinde tâ**(ت)** harfine, cîm**(ج)** harfi şîn**(ش)** harfine, ayn**(ع)** harfi ise hâ**(ح)** harfine dönüşüp birbirlerine karışırlar.[129]

(2) Şiddet-Rihvet-Beyniyye

Şiddet lügatte güç, kuvvet, sert ve sağlamlık gibi anlamlara gelmektedir.[130] Tecvid ilminde ise harfin telaffuzu esnasında mahrecine kuvvetli bir şekilde dayanması sebebiyle harfin sesinin haps olunarak akmamasına denir. Şiddet sıfatının harfte tezahür eden alameti harfin kuvvetli olmasıdır. Şiddet sıfatının harfleri **اَجِدُكَ قُطِبْتَ** veya **اَجِدْ قَطٍ بَكَتْ** gibi farklı terkiplerde toplanan sekiz hecâ harfidir.[131]

Rihvet sıfatı şiddetin zıddı bir sıfat olup lügatte kolaylık ve yumuşaklık gibi anlamlara gelmektedir.[132] Tecvid ilminde ise harfin mahrecine olan temasının zayıflığı sebebiyle sesle beraber nefesin akmasıdır. Harfleri **(ثخذ ظغش زحف صه ضس)** veya **(خسُّ حَظٍّ شَصَّ هَزٍّ ضَغْثٍ فَذْ)** gibi farklı terkiplerde toplanan on üç harftir.[133]

Beyniyye ise lügatte ortada olmak, bir şeyin iki şeyin arasında olmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu sebeple kaynaklarda diğer bir ismi 'tevessut' olarak da geçmektedir. Tecvid ilminde ise harfin sesinin tamamen akıp akmaması arasında bir telaffuzun ortaya çıkmasıdır. Yani harfin telaffuzu esnasında rihvet sıfatı gibi ses ne tam olarak akar ne de şiddet sıfatı gibi mahrecine tamamen hapsolup kapanarak telaffuzu edilir. Harfleri ise **لن عمر** terkibindeki beş hecâ harfidir.[134]

Müellif Hamdullah ise zikrolunan bu üç sıfat hususunda genel olarak cumhur ulemâya mutabık olmakla beraber rıhvet sıfatının harflerini kendi oluşturduğu **"سَيُو شحْ ثَخَذْ قُرْصِهِ ضَظْغِ"** terkibinde toplayarak med harflerinden vav **(و)** ve ye **(ى)** harflerini de ilhak edip

---

[129] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 41b.

[130] Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac (Kuveyt: Vizaretü'l-İrşad ve'l-Enba', 1965), 8/239; Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b.Amr Ferahidi Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1988), 6/213.

[131] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 98; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 117; Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-Fikriyye*, 99; Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 67.

[132] Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sıhâh Tacü'l-luga ve Sıhâhi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1990), 6/2354; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/1618.

[133] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 119; Dânî, *et-Tahdid*, 106.

[134] Mağnisî, *Terceme-i Cezeri*, 114; Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 67; Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-Fikriyye*, 100.

elifi (ا) ise hariç tuttuğu görülmektedir. Müellif bu mısradaki harflerin mahreçlerinde yumuşaklık olduğunu ve bu sebeple rihve diye isimlendirildiğini ifade ettikten sonra med harfleriyle alakalı bu kapsamda şöyle bir değerlendirme yapmıştır: Vav (و) ve ye (ى) harfleri bazen med bazen de lîn olurlar. Şöyle ki; vav (و) ve ye (ى) harflerinin kendilerinden önceki harekeleri kendi cinslerinden olursa med olurlar. Yani vav (و) sakin olup kendinden önceki hareke mazmûm (ötre), ye (ى) de sakin olup kendinden önceki hareke meksûr (esre) olursa med olurlar. Ancak vav (و) ve ye (ى) harflerinin kendilerinden önceki harekeler üstün olurlarsa o zaman lîn olurlar. Elif (ا) ise kendi ifadesiyle daima med harfidir lîn olmaz. Çünkü elif (ا)'in bu şartı sürekli kendisine lazım olup ayrılmaz bir parçasıdır. Bu şart ise elif (ا) daima sakin olup hiçbir sûrette hareke kabul etmez ve mâ kablinin harekesi de daima kendi cinsinden yani meftûh (üstün) olmalıdır.[135] Müellif vav (و) ve ye (ى) harflerinin harfi lîn olabilme özelliklerine binaen rihvet sıfatları içinde saydığı ve elif (ا)'in ise daima med harf olma özelliğine haiz olması gerektiğinden vav (و) ve ye(ى) 'den ayrı tutarak rihvet sıfatına dâhil etmediği anlaşılmaktadır.

(3) İsti'lâ-İstifâle

İsti'lâ lügavî olarak "yükselmek"[136] anlamına gelmekte, ıstılahî olarak ise harflerinin telaffuzu sırasında sesin ve havanın dilin bir tarafıyla beraber üst damağa yükselip yapışmasıdır.[137] Harfleri قِظْ خُصَّ ضَغْطٍ terkibinde toplanan yedi harftir. İbn'ü-Cezerî *en-Neşr*'de isti'la sıfatının kuvvetli bir sıfat olduğunu ve harflerinin de tefhîm (kalın harfler) olduğunu bildirmektedir. Cezerî'ye göre bu harflerin en kalını tâ (ط) harfidir.[138] İsti'lâ harflerinin telaffuzunda önemli bir husus vardır ki dilin ortasının üst damağa yükselmesi değil de küçük dile doğru büyük dilin arka kısmının yükselmesidir.[139]

İstifâle ise yükselmenin tam zıddı olarak alçalma, aşağı olma gibi anlamlara gelmektedir.[140] Istılahta ise bu sıfata hâiz olan harflerin telaffuzu sırasında mahrecinin

[135] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 42a-42b.
[136] el-Cevherî, *es-Sıhâh Tacü'l-luga*, 6/2437.
[137] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 123; İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 100.
[138] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/202.
[139] Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 70-71.
[140] el-Cevherî, *es-Sıhâh Tacü'l-luga*, 5/1730; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/2031.

şekline göre dilin üst damağa doğru yükselmeyerek ağzın dibine doğru inmesidir.[141] İstifâle sıfatının harfleri isti'la harflerinin zıddı olup **أُنْشُرْ حَدِيثَ عِلْمِكَ سَوْفَ تَجْهَزْ بِذَا** mısrasında toplanan yirmi iki harftir.[142] Bu sıfat zayıf bir sıfat olup bu sıfatın en zayıf harfi ye **(ى)** 'dir.[143]

Müellif ise isti'lanın manasının yücelik olduğunu ifade ettikten sonra harflerinin de İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddimesi*'nde **"وَسَبْعُ عُلُوٍّ خُصَّ ضَغْطٍ قِظْ"** şeklinde geçtiği ifade edip bu terkipteki **خُصَّ ضَغْطٍ قِظْ** harflerini ihtiva yedi harf olduğunu bildirmektedir. Bu harfler mahreçlerinden çıkma esnasında dilin damağa mürtef'i (yükselmesinden) dolayı bu harflere müstâ'liye (isti'lâ) denildiğini ifade etmektedir. Müellif ise istifâlenin alçaklık anlamına geldiğini ve iki sıfatın birbirinin zıddı olarak açıklamaktadır. İstifâle harflerini ise yukarıda zikrolunan harflerden geriye kalan harflerin tamamının müstefîle (istifâle) harflerini olduğunu söyleyip herhangi bir terkipte zikretmemiştir.[144] Müellifin bu iki sıfat hususunda İbnü'l-Cezerî ile aynı görüşte mutabakat sağladığı anlaşılmaktadır.

(4) İtbâk-İnfitâh

İtbâk lügatte kapamak, kapatmak, örtmek gibi anlamlara gelmektedir.[145] Tecvid ıstılahında ise itbâk sıfatına mahsus olan harfleri mahrecinden çıkarma esnasında dilin bir kısmını yükselterek üst damak hizasına yapıştırıp bu şekilde harfin sesinin dil ve damak arasında hapsolmasıdır.[146] Burada dilin yükselecek kısmının farklı kaynaklarda dilin kökü ve ortasının üst damağa kapanması gerektiği ifade edilmektedir.[147] Bu sıfata mahsus harfler tâ **(ط)** , zâ **(ظ)**, sâd **(ص)**, zâd **(ض)** harfleri olup dört harftir. İbnü'l-Cezerî *Temhîd*'de dilin, hava/nefesle birlikte ağız içinde üst damağa yükselip kapanmasından dolayı bu harflere itbâk diye isimlendirildiğini ve bu harfleri, kuvvet yönünden; çok kuvvetli, orta ve zayıf kuvvetli olarak üç tasnif üzere ayırmıştır. Bunlardan tâ **(ط)** ,harfi kendisinde aynı zamanda cehr ve şiddet sıfatları bulunduğundan en kuvvetli, zâ **(ظ)** harfinde rihvet sıfatı bulunduğundan ve dilin uç kısmının üst ön dişlerin köklerine

[141] Dânî, *et-Tahdid*, 107; İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 100; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 124.
[142] Hamza Hüdâî (Hamza-i Miskîn), *Tecvid-i Edâiyye*, 40.
[143] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 202; Mağnisî, *Terceme-i Cezeri*, 120.
[144] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 42b.
[145] el-Cevherî, *es-Sıhâh Tacü'l-luga*, 4/1512-1513; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/2636.
[146] Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi Sibeveyh, *el-Kitâb Kitâbu Sibeveyhi*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1982), 4/436.
[147] Hamza Hüdâî (Hamza-i Miskîn), *Tecvid-i Edâiyye*, 40.

meyletmesi sebebiyle en zayıf, sâd **(ص)**, zâd**(ض)** harflerini ise orta kuvvetli olarak değerlendirmiştir.[148]

İnfitâh lügatte kapanmanın tam zıddı açıklık anlamına gelmektedir.[149] Istılahta ise bu sıfatı taşıyan harfleri telaffuz ederken dili, nefes/havayla beraber damağa yapıştırmayıp nefesi de damak ve dil arasında hapsetmeyerek bu ikisi arasında açık bir şekilde çıkarmaktır.[150] Bu sıfatın harfleri genel olarak kaynaklarda itbâk sıfatından geriye kalan harfler olarak geçmektedir.[151]

Müellif ise bu sıfatlarla alakalı çok fazla detay vermeyip cumhur ulemâyla aynı görüşleri benimsemekle beraber sadece infitâh sıfatı hususunda "harfi telaffuz ederken dili üst damağa yükseltmemek ve damağa da yapıştırmamak suretiyle harfin dil ve damak arasında açık olması gerektiği" şeklinde ifade ederek dilin damağa yapışmaması hususunda farklı bir görüş beyan etmiştir. Bu sebepten dolayı da münfetiha denildiğini ifade etmiştir.[152]

(5)İzlâk-İsmât

İzlâk diğer adıyla müzleka bir şeyin ucu, kolaylık ve hızlı atış gibi anlamlara gelmektedir.[153] Tecvid ilminde ise İbnü'l-Cezerî ve Mekkî b. Ebî Talip eserlerinde Ahfeş'in izahını esas alarak ondan şu şekilde nakletmiştir: *"Müzleka harfleri lisanın ucundan ve lisanı takip eden iki dudaktan çıkar. Her şeyin uç kısmına* ***"ذلقه"*** *denir. Bu sebeple dilin uç kısmı içinde* ***"ذلقه"*** *kelimesi kullanılmıştır. Müzleka harfleri lisana en hafif gelen, rahat bir şekilde telaffuz edilmesi açısından en güzel olan ve diğer harflerle en çok bitişen ve kaynaşan harflerdir. Bu harflerin sayısı altı olup üç tanesi dudaktan çıkar ve bunların dilde kullanımı yoktur. Bu harfler fâ* ***(ف)*** *, bâ* ***(ب)*** *ve mîm* ***(م)*** *harfleridir. Diğer üçü ise dilin ucundan üst damağın başlangıcına doğru olan bölgeden*

[148] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 100.
[149] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/194.
[150] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 123.
[151] Dânî, *et-Tahdid*, 106.
[152] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 43a.
[153] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/135; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 209.

çıkar. Bu harfler de râ **(ر)** *, nûn* **(ن)** *ve lâm* **(ل)** *harfleridir. Bu altı harf* **(فر من لب)** *terkibinde toplanmıştır. Bu harflere müzleka denir."*[154]

İsmât diğer adıyla musmata ise lügatte men etmek, susmak, uzun süre sükût etmek anlamlarına gelmektedir.[155] Tecvid ıstılahında ise yine Cezerî ve Mekki eserlerinde Ahfeş'ten naklederek şu şekilde aktarmıştır: *" Musmata harfleri, bir kelimenin yapısında çok olduğu zaman lisana zor ve ağır geleceğinden dolayı Arap lügatinde bir kelimenin yapısının yalnız bu harflerden oluşmasının men' edildiği harflerdir. Kelimenin bizâtihi kendisinde üçten fazla musmata harfleri bulunduğu zaman lisana ağır ve zor geleceğinden o kelimede kendilerinden başka müzleka harflerinden birinin de bulunması gerekir. Bu sebeple musmata, uzun bir kelimede tek başına bulunmaları engellenen anlamındadır. Nitekim Arap kavlinde kendi nefsine konuşmayı yasaklayan kimseye* **(صَمَتَ)** *ifadesi kullanılmaktadır."*[156]

Bu iki sıfatla alakalı cumhur kırâat âlimleri arasında harflerin sıfatları arasına dâhil edip etmeme hususunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu itibarla bu iki sıfatı Sibeveyh, Dânî ve Şâtıbî gibi âlimler harflerin sıfatları arasına ilhak etmezken, İbnü'l-Cezerî, Mekkî b. Ebî Tâlib ve Halil b. Ahmed gibi âlimler harflerin sıfatları arasında saymışlardır. Müellif Hamdullah ise bu iki sıfatı harflerin sıfatları arasında değerlendirerek eserinde zikrettiği üzere sıfatlar arasına dâhil eden ulemânın izinden gittiği görülmektedir. Müellif ise müzleka harflerinin **"رُمْ لُبَّ فَنٍّ"** kelimelerinde toplandığı ifade etmektedir. Zelakdan kastedilen ise taraf-ı lisân yani dilin uç kısmıdır. Zira bir şeyin uç kısmına zelak denilir. Bu harfler de taraf-ı lisandan doğdukları için bunlara müzleka denilir. Müellif müzleka harflerinin asıllarının üç harf yani râ **(ر)** , nûn **(ن)** ve lâm **(ل)** harfleri olduğunu, diğer üç harfin ise yani fâ **(ف)** , bâ **(ب)** ve mîm **(م)** harflerinin de bu asıllara eklendiğini ve toplamının altı harf olduğunu bildirmektedir. Müteahhirîn ulemânın da tercihinin bu görüşte olduğunu ifade etmektedir. Müellif bu iki sıfatla alakalı bu teknik bilgilerden sonra Allah'ın kelâmını okuyan her kimsenin bu müzleka harflerinde bilmesi gereken büyük ve ibret olduğu tembihâtını yaparak yukarıda Ahfeş'ten nakledilerek yapılan izahatı kendi açısından şu şekilde değerlendirerek açıklamıştır: "Arap kelâmında rubâî,

[154] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 108-109; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 136.
[155] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 7/106; Mağnisî, *Terceme-i Cezeri*, 125.
[156] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 108; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 135-136.

humâsî ve südâsîden hiçbir kelime yoktur ki o kelimede bu altı harften bir harf bulunmasın. O kelimelerde muhakkak bu harflerden biri bulunmalıdır. Öyle ki bu kelimeler Arap kelâmında kelimenin aslını ve yapısını oluşturan mesabede olduklarından içinde bu harflerden biri olmayan kelime Arap kelâmından sayılmış olmaz. Bunlardan geriye kalan harfler musmata harfleridir." Müellif bu izahından sonra musmata harflerini aşağıdaki mısrada topladığını beyan etmiştir.[157]

"خُذْ حُرُوفِ الصَّمْتِ مِنْ مِصْرَعِ آتٍ فِئ السَّبْقِ عَضْدُ شَخْصٍ حَاجِزٍ تَظْغِيدَ سَهْكٍ اِذْ وَسَقْ"

Müellif yukarıda zikrolunan birbirine zıt beş sıfatı Arap belâğatı sanatlarından leff ü neşr mürettep sanatıyla tamamına erdirdiğini bildirdikten sonra bazı harflerin zatına mahsus ve zıddı olmayan sıfatların beyanına başlamıştır.

b. Gayr-ı Müzdâd (Birbirine Zıt Olmayan) Meşhur Sıfât-ı Lâzımeler

Müellifin sıfatlarla alakalı zıt sıfatları açıkladıktan sonra bazı harflerin zatına münhasır olan ve zıttı olmayan sıfatları açıklamaya başlamıştır. Müellife göre zıttı olmayan meşhur sıfât-ı lazımeler; Tefeşşî, safir, istitâle, inhirâf, tekrîr ve kalkale olup altı tanedir. Şimdi başlıklar halinde bu sıfatlar izah edilecektir.

(1) Tefeşşî

Tefeşşî lügatte "genişlemek, yayılmak" anlamlarına gelmektedir.[158] Tecvid ilminde ise harfin telaffuzu esnasında harfin mahrecinin zâ **(ظ)** harfinin mahrecine ulaşıncaya kadar ses ve havanın dil ve damak arasında çokça yayılmasıdır. Cumhur ulemâ tefeşşî sıfatına mahsus olan harfin şîn **(ش)** harfi olduğu hususunda ittifak halindedir. Ancak Mekkî şîn **(ش)** harfinin ağız içinde yayılarak zâ **(ظ)** harfinin mahrecine kadar ulaşması yönüne kıyasla dâd **(ض)** harfindeki yayılmanın da aynı şekilde lâm **(ل)** harfinin mahrecine kadar uzandığına işaret ederek dâd **(ض)** harfinde de tefeşşî sıfatı olduğunu bildirmektedir. Bu sebeple bu iki harfin mahrecindeki yayılmanın dilin uç kısmına ulaşıp mahreci dil ucu olan harflerle karışmasından dolayı şîn **(ش)** ve dâd **(ض)** harflerini muhâlita **(المخالطة)** diye isimlendirmiştir.[159] Dâni **(ش)** harfinin ağız içindeki bu yayılma özelliğinin harfin

[157] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 44a.
[158] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 6/289.
[159] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 134-135; Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-Fikriyye*, 110.

rehavet sıfatından kaynaklandığını söyleyerek Mekkî'nin kıyasına benzer bir şekilde fâ **(ف)** harfinin mahrecinin sâ **(ث)** harfinin mahrecine kadar uzandığını belirtip fâ **(ف)** harfini **(ش)** harfine benzeterek bu şekilde **(ف)** harfindeki tefeşşîden bahseder.[160] İbnü'l-Cezerî ise *Temhîd'*de tefeşşî sıfatının harflerini bazılarının **ش** ile birlikte **ض, ص، ث، س، ر، ف، م** harflerini de eklediğini ve tefeşşî harflerini sekize çıkardıklarını söylese de kendisi bu görüşü kabul etmeyerek tefeşşînin şîn **(ش)** harfine mahsus olduğunu aktarmaktadır.[161]

Müellif de cumhur ulemâ gibi şîn **(ش)** harfinin tabiatı gereği tefeşşî ile iç içe girmiş bir harf olduğunu, şîn **(ش)'** harfinin sesinin mahrecinde yayılmasından dolayı tefeşşî denildiğini ve bu özelliğin diğer harflerde bulunmadığını ifade ederek bu şekilde kısa bir açıklamayla yetinmiş farklı görüşlerde bulunmamıştır.[162]

(2) Safîr

Safîr lügatte " ıslık çalmak, kuş sesi" anlamlarına gelmektedir.[163] Tecvid ıstılahında ise bu sıfata haiz olan harfler telaffuz edilirken kuş sesi veya ıslık sesine benzer kuvvetli bir sesin çıkmasıdır.[164] İbnü't-Tahhân ise bu sıfata genel tanımlardan farklı bir yaklaşımda bulunarak "Boşluktan basınçla çıkan sesin şiddetli ve keskin bir şekilde çıkması" şeklinde tarif etmiştir.[165] Kıraât ulemâsı genel olarak safîr harflerinin sâd **(ص)** sîn **(س)** ve zâ **(ز)** harfleri olduğu hususunda görüş birliği içindedir. Bu sıfat kuvvetli bir sıfat olması hasebiyle safir sıfatının yoğunluğuna göre kuvvet bakımından sırayla sâd **(ص)** harfi, itbâk ve isti'lâ sıfatlarına da haiz olduğundan en kuvvetli harftir. Daha sonra bu harfi müteakiben kendisinde sadece cehr sıfatı olan zâ **(ز)** harfi takip etmektedir. Safîr sıfatının en zayıf harfi ise kendisinde ayrıca hems sıfatı olan sîn **(س)** harfidir.[166] Ayrıca bazı ulemâ

[160] Dânî, *et-Tahdid*, 107-108.
[161] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 107; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/205.
[162] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 44b.
[163] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/2460; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/418.
[164] Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 156.
[165] Ebü'l-Abbas Abdülazîz b. Ali b. Muhammed İbnü't-Tahhân, *Mehâricü'l-Huruf ve Sıfâtühâ*, thk. Muhammed Ya'kub Türkistani (Beyrut: Resâil mine't-türâs, 1984), 94.
[166] el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 74-75.

sâd (ص) harfinin sesini kaz sesine, sîn (س) harfini çekirge sesine son olarak zâ (ز) harfini de arı sesine benzeterek farklı hayvan seslerine benzetmeye çalışmışlardır.[167]

Müellif ise safîr sıfatını; "kurumuş bir nesnenin, hayvanların ve kuşların seslerine veya sesteki sıklığa (sesin titreşimindeki yoğunluğa) safir denilir" şeklinde tanımlamıştır. Harflerinin ise yukarıda sayılan üç harfin safîr sıfatına mahsus olduğunu bildirerek bu harfler arasında herhangi bir farklılıktan bahsetmemektedir. Yukarıda sayılan ses özelliklerinin sadece bu harflerde bulunup başka harflerde bulunmayacağını beyan ederek safîr sıfatını kısaca bu şekilde açıklamıştır.[168]

(3) İnhirâf

İnhirâf lügatte " bir tarafa meyletmek, eğilmek, yönelmek" gibi anlamlara gelmektedir. Tecvid ilminde ise harflerinin telaffuzu esnasında kendi mahreç ve sıfatlarından başka harflerin mahreç ve sıfatlarına ulaşıncaya kadar meyletmesidir. Harfleri ulemânın çoğunluğuna göre lâm (ل) ve râ (ر) harfleridir. Lâm (ل) harfi rıhvet sıfatına da haiz olduğundan bu harfte dil sesle beraber şiddet sıfatına meyleder. Bu şekilde şiddet sıfatından kaynaklanan sesin hapsolup akmama engeli, lâm (ل) harfinin seslendirilme esnasında sesinin akmasına mani olmaz. Ancak sesin rıhvet sıfatında olduğu gibi tamamen açığa çıkma durumu da meydana gelmez. Dolayısıyla bu harf, şiddet ve rıhvet sıfatı arasındaki bu meylinden dolayı inhirâf diye isimlendirilmiştir. Böylece bu harf bu iki sıfat arasında kalmaktadır. Râ (ر) harfinde ise harfin sıfatıyla alakalı değil de mahreciyle alakalı bir meyil söz konusu olup kendi mahrecine daha yakın olan nûn harfinin mahrecinden, yine kendi mahrecinden ve nûn harfinin mahrecinden daha uzak olan lâm (ل) harfinin mahrecine doğru meyil vardır. Bu sebeple inhirâf diye isimlendirilmiştir. Başka bir görüşte ise râ (ر) harfinin aslında şiddet harflerinden olması hasebiyle şiddet sıfatından rıhvet sıfatına meyletmesi ve kendisinde bulunan tekrîr özelliğinden dolayı da inhiraf denilmiştir.[169] Bu bilgilerden lâm (ل) harfindeki meylin

[167] Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdî'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebetü's-Sekâfiyye, ts.), 17.
[168] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 44b.
[169] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 131-133; İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 106; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/204; Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdî'l-Kur'ân*, 18.

harfin sıfatında olduğu, râ (ر) harfindeki meylin ise harfin mahrecinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Müellif ise inhirâfın eğilmek ve meyletmek anlamına geldiğini ve harflerinin lâm (ل) ve râ (ر) harfleri olduğunu ifade edip cumhur ulemâyla genel olarak aynı görüşü benimsemektedir. Ancak müellif bu harflerdeki meyil (eğilim) konusunda harflerin sıfatlarındaki eğilimden bahsetmeyip İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr'*inde ifade ettiği gibi bu iki harfin birbirlerinin mahreçlerine olan eğilimden söz ederek sadece mahreçteki olan eğilimden bahsetmektedir. Ancak bu eğilimin mahiyeti ile alakalı teferruat vermeyip kısaca lâm (ل) harfinin telaffuzunda râ (ر) harfine, râ (ر) harfinin telaffuzunda da lâm (ل) harfinin mahrecine meyil olduğunu bildirmektedir.[170]

(4) Tekrîr

Tekrîr lügatte "tekrar etmek, döndürmek, yinelemek" gibi anlamına gelmektedir.[171] Tecvîd ıstılahında ise bu sıfat yalnız râ (ر) harfine mahsus bir sıfat olup bu harfin telaffuzu esnasında dilin ucunun titremesidir. Râ (ر) harfi kendisindeki bu tekrîr sıfatından dolayı kuvvetli bir harftir. Şeddeli olarak okunduğu zaman kendisindeki bu tekrîr sıfatı daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Dolayısıyla bir okuyucunun râ (ر) harfinin özellikle şeddeli olarak telaffuzunda kendisindeki bu tekrîr sıfatını gizleyerek açığa çıkarmaması vaciptir. Buradaki tekrîrin gizlenmesinden maksat, dilin ucunu hiç titretmeden râ (ر)'daki tekrîri tamamen ortadan kaldırmak değildir. Çünkü bu şekilde yapmak ancak dilin ucu ile üst ön dişlerin etlerine sıkıca yapıştırarak mümkün olur. Böyle olunca da harfin sesi tâ (ط) harfinde olduğu gibi bu iki bölgenin arasına tamamen hapsolur. Bu ise hatadır ve caiz değildir.[172] Dolayısıyla râ (ر) harfi şeddeli olarak okunduğu zaman kendisindeki tekrîr sıfatını, aşırıya kaçmaksızın dili üst damağa bir kere kaldırırak zorlamadan ve baskı yapmadan uygulamak gerekir. Ayrıca râ (ر) harfi şiddet

[170] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 45a.
[171] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/3851.
[172] Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 156-157; Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdî'l-Kur'ân*, 18.

sıfatına da haiz olup lâm **(ل)** harfine meylinden ve tekririnden dolayı telaffuzu esnasında ses aktığından bu sıfatın rıhvet sıfatı gibi olduğu da kaynaklarda zikredilmektedir.[173]

Müellif de tekrîr sıfatının râ **(ر)** harfine mahsus bir sıfat olduğunu ve kendisindeki cehr ve tekrîr sıfatlarından dolayı kuvvetli bir harf olduğunu ve bu tekririn daha çok şeddeli olarak telaffuz edildiğinde ortaya çıktığını söyleyerek cumhur ulemâ ile genel olarak aynı görüşleri benimsemektedir.[174]

Sonuç olarak râ **(ر)** harfinin telaffuzunda tekrîr sıfatının mahiyetini iyi anlayıp şeddeli olarak okunduğunda birden fazla râ **(ر)** harfi çıkacakmış gibi okumaktan ve tekrîri tamamen soyutlayıp üst damağa hapsederek de telaffuz etmekten dili korumak gerekir.

(5) İstitâle

İstitâle lügatte "uzamak" anlamında olup ıstılahta ise dilin yan tarafının mahrecinin evvelinden sonuna kadar uzamasıdır.[175] Dânî *et-Tahdîd'*de; "Dâd **(ض)** harfinin sesinin, rıhvet sıfatından dolayı ağzın içinde lâm hafinin mahrecine ulaşıncaya kadar uzamasıdır" şeklinde tanımlamıştır.[176]

Müellif de bu sıfatın, dâd **(ض)** harfinin mahreci boyunca uzaması olduğunu ve sadece dâd **(ض)** harfine mahsus olup başka harflerde bulunmayacağını ifade etmekle iktifa etmiştir.[177] İstitâle sıfatının dâd **(ض)** harfiyle olan ilişkisine çalışmanın üçüncü bölümünde dâd **(ض)** harfinin mahreci başlığı altında ayrıca değinilecektir.

(6) Kalkale

Kalkale lügatte "hareket ettirmek, titremek, yüksek sesle bağırmak" gibi anlamlara gelmektedir.[178] Harfleri cumhur kırâat ulemâsı katında **"قطب جد"** veya **"جد بطق"** terkiplerindeki beş harftir. Bu harfler, vakıf halinde telaffuz edilirken vurguya benzeyen bir sesin çıkmasından dolayı kalkale diye isimlendirilmiştir. Bu vurgu sesinden sonra da

[173] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/204-219.
[174] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 45a.
[175] Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-Fikriyye*, 110; Ali b. Hüseyin Eskicizade, *Tercüme-i Dürr-i yetim* (İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301), 9.
[176] Dânî, *et-Tahdid*, 108.
[177] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 45a.
[178] Ahterî, *Ahterî Kebîr*, 2/146; Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Enîs Muhammed eş-Şâmî - Zekeriya Câbir Ahmed (Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2008), 1360.

harflerin seslendirilişi sona ermektedir. Bu harflerin vakıf halindeki sesleri, vasıl halindeki seslerinden daha açık bir şekilde ortaya çıkar. Daha farklı bir şekilde ifade edilecek olursa harflerinin telaffuzunda çıkış yerlerindeki basınç ve sıkışmadan dolayı mahreçlerinde meydana gelen sarsılmaktan kaynaklı bu harflerin mahrecinden ayrılarak zâid bir sesin ortaya çıkmasıdır. İşitme esnasında değişime uğrayarak kuvvetli bir şekilde ortaya çıkan bu zâid ses, harflerde tezâhür eden kalkale sıfatının bizâtihi kendisi olmaktadır.[179] Kalkale sıfatı, cehr ile şiddet sıfatlarının bileşiminden meydana gelen bir sıfattır. Bileşimi oluşturan bu sıfatlar, harflerin sesinde hem kuvvetliliği hem de mahreçlerinde hapsolmayı mucip kılar. Bu sebeple kalkale sıfatı en kuvvetli sıfat olup, bu sıfata mahsus harflerin en kuvvetlisi ise kâf **(ق)** harfidir. Hatta İbnü'l-Cezerî isim zikretmeden bazı ulemânın kalkale sıfatının kâf **(ق)** harfinden kaynaklandığını söylemektedir. Çünkü kâf **(ق)** harfi sakin halde telaffuz edilirken kendisindeki isti'la sıfatının şiddeti biraz daha tezahür ettiğinden kâf **(ق)** harfi sakin halde ancak zâid bir sesle telaffuz edilebilmektedir. Bu zâid ses, kâf **(ق)** harfinin boğaza yakın bir harf olması ve isti'ladaki kuvvetinden dolayı vakıf halinde sesinin daha açık bir şekilde çıkmasına sebep olur. Kardeşleri olan diğer kalkale harfleri ise kâf **(ق)** harfine benzemekle beraber bu harflerin vakıf hallerinde zuhûr eden zâid ses kâf **(ق)** harfine göre biraz daha zayıf kalmaktadır.[180]

Müellif de kalkalenin teharruk, ızdırap ve zelzele anlamlarına geldiğini bildirmektedir. Kalkale harflerinin de **"قطب جد"** terkibindeki harfler olduğunu, bu harflerden asıl olanın da kâf **(ق)** harfi olduğunu ve diğerlerinin ona tabi olduğunu ifade etmektedir.[181] Müellifin kalkale sıfatıyla alakalı verdiği bilgiler genel olarak İbnü'i-Cezerî'nin görüşleri ile paralellik arz etmektedir.

c. Gayr-ı Meşhur (Meşhur Olmayan) Sıfât-ı Lâzımeler

Müellif Hamdullah sıfatların tasnifi hususunda birbirine zıt olan ve zıt olmayan meşhur sıfât-ı lâzımeleri anlattıktan sonra zikretmiş olduğu bu sıfatları bilmenin çok önemli

[179] el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 75; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 124.
[180] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 101; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 203; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 124-125; Mağnisî, *Terceme-i Cezeri*, 119.
[181] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 45b.

olduğunu hatırlatıp bu sıfatları bilmenin hatta bütün tecvid kitaplarının asıl amaç ve gayesinin Kur'ân harflerinin her birine lazım olan sıfatları bilmek ve bu sıfatların Kur'ân lafızlarında tatbikine riayet etmek olduğu tembihatında bulunmaktadır. Daha sonra her bir harfe ait olan meşhur sıfat-ı lâzımeleri ayrı ayrı izah edip bu sıfatların harfler üzerindeki dağılımını da yaparak anlattıktan sonra harflerin sahip olduğu meşhur olmayan sıfatları da belirtmiştir. Müellif meşhur olmayan 29 sıfattan bahsedip tek bir harfe ait olan ve birden fazla harfin ortak sıfatları konumundaki bazı sıfatları ismen zikrederken bazılarını da açıklamıştır. Müellifin zikrettiği yalnız bir harfe mahsus olan ve mahreç birlikteliklerinden dolayı tecvid ilmi literatüründe bazı harf gruplarının ismi haline gelen ve gunne, med gibi yine tecvid ilmiyle alakalı olarak kendilerindeki bazı hususi özelliklerinden dolayı aynı sıfata sahip olan harflere ait ortak sıfatlar üçüncü bölümde çalışmasını yapacağımız müellifin *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserinin tahlilinde harflerin mahreçlerinin anlatıldığı bâb ve fasl başlıkları altında ele alınacaktır. Müellifin zikrettiği meşhur olmayan sıfatlardan, aralarında mahreç noktasında herhangi bir ünsiyet bulunmayıp tecvid ilminden ziyade daha çok imâle gibi kırâat ilmine taalluk eden veya harflerin illetli-sahih olması gibi Arap dil grameriyle alakalı olan sıfatlar ise sadece isim olarak zikredilecek olup bu sıfatların detayına girilmeyecektir.

Müellifin zikrettiği meşhur olmayan 29 sıfat şunlardır: 1) Cers, 2) Hetfiyye/Hetiyye, 3) Buhha 4) Mübdele, 5) Mezîde, 6) Asliye, 7) Müzebzebe, 8) 'Alîle, 9) Musahhaha, 10) İstikrâr, 11) Musteme, 12) İmâle, 13) Müntesibe, 14) Mürakkaka, 15) Fehâmet, 16) Hafiyye, 17) Müzhera, 18) İ'câf, 19) Rücu' 20) Gunne, 21) Medîde, 22) Halkiyye, 23) Leheviyye, 24) Nat'iyye, 25) Şeceriyye, 26) Eseliyye, 27) Liseviyye, 28) Şefeviyye, 29) Hevâiyye

Mezkûr sıfatlardan cers ve hetfiyye/hetiyye sıfatı hemze **(ء)** harfine, buhha sıfatı hâ **(ح)** harfine, i'câf sıfatı ise lâm **(ل)** harfine ait olarak yalnız bir harfe mahsus sıfatlardır. Halkiyye **(ء،ه،ع،غ،ح،خ)**, leheviyye **(ق،ك)**, nat'iyye **(ط،،د،ت)**, şeceriyye **(ج،ش،ض)**, eseliyye **(ص،س،ز)**, liseviyye **(ظ،ذ،ث)**, şefeviyye **(ب،م،و،ف)**, hevaiyye ve medîde sıfatları ise **(ا،و،ى)** med harflerine ait sıfatlar olup bu sıfatlar genel olarak yanında zikrolunan bu harflerin mahreçlerindeki birliktelik ve yakınlık ilişkisinden dolay bu harf gruplarının tecvid ıstılahında isimleri haline gelmiş sıfatlardır. Zikrolunan bu sıfatların mahiyeti ile alakalı bilgilere, çalışmamızın üçüncü bölümünde her harf grubunun genel

başlıklarını ifade eden "bâb" başlıkları altında temas edilecektir. Musteme (sağlamlık), mürakkaka (incelik), fehâmet (kalınlık), hafiyye (gizlilik), muzhera (açıklık), gunne (geniz sesi), rücu' (mahrecine tekrar yönelmek) sıfatları ise harflerin yine mahreçleriyle veya kendilerindeki incelik, kalınlık gibi telaffuz keyfiyetlerindeki fonetik farklılıklarından kaynaklı özelliklerinden dolayı sahip oldukları harflerin sıfatları olmuşlardır. Zikrolunan bu sıfatların hangi harfe ait oldukları ise yine çalışmanın üçüncü bölümünde her harfin mahrecinin anlatıldığı yerde ele alınacaktır.

Zikrolunan ğay-ı meşhur 29 sıfattan mübdele, mezîde, asliye, müzebzebe, 'alîle, musahhaha, istikrâr, müntesibe ve imâle sıfatları ise mahreç ünsiyetinden kaynaklanmayıp Arap dil grameri ve kırâat ilmiyle alakalı olan sıfatlardır. Bu sıfatlar ise çalışmasını yaptığımız tecvid ilmi konularının dışında farklı ilim dallarına yönelik olduğu için bu sıfatlara sadece ismen değinilmekle iktifa edilecek olup detaylarına girilmeyecektir.

III. BÖLÜM

HAMDULLAH B. HAYREDDİN'İN *"VESÎLETÜ'L-İTKÂN FÎ ŞERHİ RUSÛHİ'L-LİSÂN FÎ HURÛFİ'L-KUR'ÂN"* ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

A. ESERİN TANITIMI

1. Eserin İsmi

Çalışmamızın konusunu teşkil eden eserin ismi, hem nüsha olarak esas aldığımız Bursa İnebey Kütüphanesi'nde hem de sair kütüphanelerdeki mevcut nüshaların zahriye[182] kısımlarında *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* şeklinde yer almaktadır.[183] Eser müellifin yine kendi kalemiyle ele aldığı *Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli manzum eserine şerh olarak yazdığı mensur bir eser olması hasebiyle eserin isim olarak anlamı "Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân'daki konuları daha iyi ve daha sağlam anlamanın yolları" şeklinde Türkçeye çevrilebildiği gibi daha sade günümüz Tükçesiyle "Kur'ân harflerinin ve dil inceliklerinin açıklanmasındaki hususları tam anlamıyla daha iyi ve daha mükemmel bir şekilde anlamanın yolları" şeklinde de ifade edilebilir.

2. Eserin İçeriği ve Konuları

a. Eserin İçeriği

Çalışacağımız eser, iki ayrı ilim dalına hitap etmekle beraber asıl olarak tecvid ilmi özelinde harflerin mahreçleri, sıfatları, telaffuzu zor olan harfler tespit edilerek bu harflerin mahreçleri ve sıfatları birbirine yakın olan diğer harflerle karıştırılmadan daha düzgün bir şekilde nasıl telaffuz edileceği gibi hususları ihtiva etmekle beraber ilgili konular Kur'ân-ı Kerim'den de bizzat örnek kelimelerle anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca müellif eserde Kur'ân hafızlarının ve Kur'ân tilavetinde bulunacak olan kârîlerin lisanlarının telaffuz esnasında oluşabilecek hatalarına sürekli dikkat çekip bu hatalardan lisanı koruyarak lisanın doğru telaffuzu noktasında maharet kazanarak tilavet esnasında dikkat edilmesi gereken noktalara sürekli tembihatlarda bulunmaktadır. Eserin hitap ettiği diğer ilim dalı ise Arap dilinin inceliklerine yöneliktir. Bilindiği gibi eser müellifin manzum halde yazdığı *Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli eserine şerh olarak yazdığı mensur bir eser olup müellif tecvid ilmine yönelik konulara geçmeden önce şerhi yapılan beyitlerin öncelikle i'rab ve terkibini yaparak manzum metnin Arap dili yönünden

[182] Zahriye: Yazma Eserlerdeki esas metnin başladığı sayfanın arkasındaki sayfa veya sayfalar için kullanılan bir terimdir. Eser müelliflerinin imzaları veya mühürleri bu sayfada yer alır. Bkz. Gülnur Duran, "Tezhip (Zahriye Tezhibi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 63.

[183] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 1a.

inceliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Kısacası müellif, hem kırâat ilmi hem de Arap dili inceliklerine yönelik disiplinlerarası iki ayrı ilmi eserinde cem ederek hem kırâatçı kimliğini hem de edebiyatçı kimliğini ustalıkla eserine yansıtmıştır.

b. Eserin Konuları

Eserin çalışmamızda esas alacağımız Bursa İnebey Kütüphanesi Orhan koleksiyonunda kayıtlı nüshasında içerdiği konular; Mukaddime, Fâtihatü'l-Kasîde, Tecvîdü'l-Fâtiha, Bablar, Fasllar ve son olarak Hâtimetü'l-Kitap şeklindeki başlıklar halinde bölümlere ayrılmıştır. Mezkûr nüshada, Mukaddime bölümü 1a-4a varakları arasında, Fâtihatü'l-Kasîde kısmı 4b-9a varakları arasında, Tecvîdü'l-Fâtiha kısmı ise 9a-12b varakları arasında yer almaktadır. Eserin giriş kısmını oluşturan bu kısımlardan sonra ise harflerin mahreçlerinin anlatıldığı bâb ve fasl başlıkları yer almaktadır. Bu bâb ve faslların eserde yer aldıkları varak numaraları şu şekilde sıralanmaktadır.

1. Bâbü'l-Elifi'l-Hê-Vâ-yi : 13a-15b

2. Bâbü'l-Hemzeti ve'l-Hâ-i : 15b-18a

2.1. Faslü'l- Hemzeti

2.2. Faslü'l- Hâ-i

3. Bâbü'l-Âyn-i ve'l-Hâ-i : 18a-19b

3.1. Faslü'l-Âyn-i

3.2. Faslü'l-Hâ-i

4. Bâbü'l-Ğayn-i ve'l-Hâ-i : 19b-21a

4.1.Faslü'l-Ğayn-i

4.2. Faslü'l-Hâ-i

5. Bâbü'l-Kâf-i : 21a-21b

6. Bâbü'l-Kâf-i : 21b-22a

7. Bâbü'ş-Şîn-i ve'l-Cîm-i ve'l-Yâ-i : 22a-24b

7.1. Faslü'ş-Şîn-i

7.2. Faslü'l-Cîm-i

7.3. Faslü'l-Yâ-i

8. Bâbü'z-Zâd-i : 24b-25a

9. Bâbü'l-Lâm-i : 25a-26a

9.1. Faslü'l-Lâm-i

10. Bâbü'n-Nûn-i : 26b-28b

10.1. Faslün fî Ahkâmi'n-Nûn-i's-Sâkineti ve't-Tenvîni

11. Bâbü'r-Râ-i : 28b-29b

12. Bâbü't-Tâ-i ve'd-Dâl-i ve't-Tê-i : 29b-31a

12.1. Faslü't-Tâ-i

12.2. Faslü'd-Dâl-i

12.3. Faslü't-Tê-i

13. Bâbü'z-Zây-i ve's-Sîn-i ve's-Sâd-i : 25a-27b[184]

13.1. Faslü's-Sâd-i

13.2. Faslü's-Sîn-i

13.3. Faslü'z-Zây-i

14. Bâbü's-Sâ-i ve'z-Zêl-i ve'z-Zâ-i : 22a-23b

14.1. Faslü'z-Zâ-i

14.2. Faslü'z-Zêl-i

14.3. Faslü's-Sâ-i

15. Bâbü'l-Fâ-i : 23b-24a

16. Bâbü'l-Bâ-i ve'l-Mîm-i ve'l-Vâv-i : 24a-26a

16.1. Faslü'l-Bâ-i

[184] Bu bâb başlığı müellif nüshası muhtemel olması hasebiyle esas aldığımız Bursa İnebey Kütüphanesindeki nüshada eksik olduğundan yukarıda bu başlığın yer aldığı varakların numaraları, eserin Süleymaniye Kütüphanesi Laleli/68 nüshasındaki bu başlığın yer aldığı varak numaraları kaynak olarak gösterilmiştir. Bkz. Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 68), 25a-27b.

16.2. Faslü'l-Mîm-i

16.3. Faslü'l-Vâv-i

17. Bâbü'l-Gunne : 26a-26b

18. Hâtimetü'l-Kitâb : 26b-29a

3. Eserin Dili Üslubu ve Yöntemi

Her müellifin kendisine has dil, üslup ve yöntemini kaleme aldığı eserine yansıtarak okuyucusunun kendi zihnindeki ifade etmek istediklerini daha iyi anlamalarına yönelik okuyucusuyla bir ünsiyet kurma çabası gayet tabii bir durumdur. Bu açıdan çalışmasını yapacağımız eserde müellifin dil, üslup ve yöntemine dair özelliklerin tespit edilip bu hususları belirlemenin, başta müellifin meramının daha iyi anlaşılması olmak üzere çalışmanın da daha iyi anlaşılmasına katkı sunması noktasında önemli olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca müellifin yaşadığı dönemdeki dilin özelliklerini, o dönemdeki ilmi seviyeyi ve müellifin bu alandaki ilmi derinliğini kavrayabilmemiz açısından başlığımızdaki değineceğimiz bu hususların ayrıca önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

a. Eserin Dili

İncelemekte olduğumuz eser Klasik Osmanlıcanın ilk devreleri olan XVI. yüzyılın başlarında; Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş evresinde kaleme alınan bir eser olduğundan eserin dili bu iki dönemin dil özelliklerini yansıtmakla beraber daha çok Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini ihtiva etmektedir. Bu açıdan eserin şerh bölümü olan mensur bölümde o döneme ait çokça Türkçe kelime yer almakla beraber Arapça ve Farsça kelimelerde bulunmaktadır. Ancak şerhi yapılan manzum bölümün tamamı Arapçadır. Eserin dil incelikleri yönünden akademik çalışmaya tabi tutulan başka bir çalışmasında eserdeki 1687 kelimenin 1399'unu Arapça kökenli kelimeler oluşturduğu ve manzum bölümle beraber değerlendirildiğinde genel olarak en çok Arapça kökenli kelimelerin yer aldığı tespit edilmiştir. Eserdeki geriye kalan 219 kelimeyi Türkçe ifadeler, 69 kelimeyi ise Farsça kelimeler oluşturmaktadır. Kısacası yüzdelik olarak

değerlendirecek olursak eserdeki kelimelerin %83'ünü Arapça, %13'ünü Türkçe, %4'ünü de Farsça kelimeler oluşturmaktadır.[185]

Bu bilgilerden hareketle günümüzde olduğu gibi o dönemin de konuşma ve yazı dilinin Arapça kökenli kelimelerle mezc olduğunu anlamaktayız. Diğer bir husus ise müellif, birbirinden farklı dillerden oluşan yabancı kelimeleri eserinde bir araya getirerek dil yönünden zengin bir eser kaleme aldığı görülmektedir. Ayrıca eserinden de anlaşılacağı üzere müellifin farklı dil yeteneklerine sahip ilmî bir kişiliğe sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

b. Eserin Üslubu

İncelediğimiz eser, Kur'ân ilimlerinden tecvid ilmine yönelik konuları ihtiva ettiğinden eserde tecvid ilmiyle alakalı birçok Arapça terimler, tamlamalar, çokluk ve tesniye anlamı taşıyan kelimeler yer almakla beraber eserde bu ilme yönelik verilen örneklerin de Kur'ân'-ı Kerîm'den birçok ayetlerden oluştuğu gözlemlenmektedir. Müellif yeri geldiğinde zikrettiği bu terimlerden bazılarının anlamlarını eserinde açıklasa da çoğu terimi sadece isim olarak zikredip açıklama gereği duymamıştır. Bu açıdan bakıldığında müellifin bu yaklaşım tarzıyla eserini, avam tabakaya değil de daha çok Kur'ân ilimleri özelinde kırâat ve tecvid ilmiyle iştigal eden ve medreselerde ders kitabı olarak okutulması amacıyla bu alanda ilmi birikime sahip olan yüksek zümrenin anlayacağı bir üslupla yazdığı anlaşılmaktadır.

Müellifin eğitimci kimliğinin yanında ayrıca çoğu biyografik kaynaklarda ismiyle özdeşleşmiş olan hatiplik yönünü de göz önüne aldığımızda eserinde muhataplarına yönelik hatiplik mesleğini hatırlatıcı ifadelere de şanına yakışır bir şekilde yer verdiğini görmekteyiz. Nitekim eserinde Kur'ân tilavetinde bulunan okuyuculara ve zamanın kârilerine yönelik birçok öğüt ve nasihat içeren yol gösterici birçok ifadelere rastlamaktayız. Ayrıca okuyucuların Kur'ân okuma kaidelerine aykırı olacak şekildeki tilavetlerine ve yapılması muhtemel hatalara karşı birçok ikazlarını dile getirmekle beraber bu hatalarda ısrar edilmesi halinde bu kimselerin çok büyük bir vebal ve sorumluluk altında olacakları hususunda da tembihatta bulunmaktadır. Müellif bu

[185] Elif Gizem Karaoğlu, *Rusuhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân (Dil İncelemesi-Metin-Gramatikal Dizin)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 3.

hatalarda ısrar etmeyip bu kaideleri öğrenme ve kelâm-ı İlahî'yi doğru okuma gayreti içerisinde olanların ise rızâ-ı İlâhi'ye kavuşup hayırlı bir akıbetle fazilete erecekleri müjdesini de bildirmektedir.

Müellifin eserinde diğer bir yaklaşım tarzı ise Arapça tamlamalardan oluşan çokça dua ve övgü içerikli cümleleri edebî bir şekilde ifade etmesidir. Ancak müellifin bu minvalde yer aldığı cümlelerin anlaşılması bazen karmaşık halde olup anlaşılması normal bir okuyucu için bir hayli zor olabilmektedir. Mesela müellif yazdığı eseri zamanın padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf etmesi hasebiyle padişaha karşı övgü cümlelerine şu şekilde örnek verilebilir: *"bedurusti bu risālenüŋ naẓmı āfāḳ u ve aḳṭār-ı sulṭānlarınuŋ ḫulāṣası ḫilāfet-i eyyamında vāḳiʿ oldı ve yedi iḳlimüŋ ḫaḳḳınilerinüŋ burhān-ı devrinde ẓuhūr buldı, salṭanāt-ı Süleymānuŋ seririnüŋ istiḥḳāḳıyla cālisidür, memālik-i İslāmiyyetüŋ fācirleri ve fāsıḳları şerrinden ḥāfıẓı ve hārisidür, mülḥidler ve Şaḳiler bölüginüŋ ḳāmiʿi ve ḳāhirdür, ḳāliʿ-i uṣūl ḫavāricuŋ uṣūlin ve köŋüllerin ḳazıcı ve ehl-i nifāḳuŋ ʿırḳların kesici ve ṭamarlaruŋ ḳırıcıdur, devlet-i ʿOŝmāniyyenüŋ nūr virici āfitābı ve Şevket-i sulṭāniyyenüŋ şuʿle virici ve yeldirici māh-ı tābıdur."*[186] Müellifin dua ile ilgili ise şu cümlesi örnek olarak verilebilir: *"Ey ṭālib-i irfān ḳavā'id-i tecvid ve ey nāẓir-i naẓım yesir-i cedid kendü luṭf u iḥsān u keremüŋden ve rahmetü ve Şefḳatü ve raḥmüŋden işbu żayıf ü faḳiri ve bu biçāre-i ḥakiri esirgeyüp digil cezā"ullāhu ḫayran ya'ni Allāhu teālā bu manẓūmenüŋ nāẓımını ḥayr-ile cezālandursın ve keŝret-i 'aṭāsiyle ġınālandursın ve yevm ü cezāda 'afv ü iḥsān-ile vefālandursın ve in'ām-ı imtinān-ile safālandursın ḥāline ki ben kemine senüŋ-çün cezāke"llāhu ḫayran deyiciyin Allāhu te'ālā saŋa da ḫayr ile 'ivażlar ve iḥsānlar eyleye ve mübāliġa ile in'ām u ġufrānlar eyleye, eger bir mü'min bir mü'min ḳarındaşına cezāke"llāhu ḫayran deyü du'ā ide du'āsında kemāl-i mertebede belāġat etmiş olur."*[187]

Müellifin anlatım şekli yollarından bir diğeri de müterâdif (eş anlamlı) kelimeleri art arda çok sıkça kullanarak anlatım üslubunu zenginleştirdiği görülmektedir. Bu üslubuyla zihnindeki kelime dağarcığının zenginliğiyle beraber çok iyi bir dil hâkimiyeti olduğunu da eserine yansıtmış olmaktadır. Müellifin bu bağlamda beraberce kullandığı anlamdaş kelimelere şu örnekleri verebiliriz: *"celle ve a'lâ, mütevâlî ve mütetâbî, hâfız ve hâris,*

[186] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 2a-2b.
[187] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 38a-38b.

kâmî ve kâhir, sevî ve sedîd, lazım ve lâbud, tağayyur ve tahavvül, görgülü ve gökçek, mîzan ve miyar, mâhir ve fâyık, râsih ve hâzik, ism ve isyan vb.". Aynı şekilde mütezâd (birbirine zıt) kelimelere de anlatım tarzında yer verdiğini görmekteyiz. *"İfrat-tefrit, terkik-tefhim, müşedded-muhaffef, mükerrer-muvahhid vb."* kelimeleri bu tarz kullanımlarına örnek olarak verilebilir.

Müellif eserinden istifade edecek muhataplarıyla aradaki mesafeyi azaltıp doğrudan iletişim sağlamak ve daha güçlü bir bağ kurmak amacıyla muhataplarına olan hitaplarında daha samimi ve sıcak ifadelerine sıkça rastlamaktayız. Bu yaklaşım tarzına misal olarak *"Ey Tâlib-i irfan olan yârenler, ey kâri-i Kur'ân-ı azîm ve ey tâlib-i furkân-ı kadîm, ey tâlib-i tilâvet-i kelâm-ı kadîm, ey râğıb-ı kırâat-ı kitâb-ı hakîm bilgil ve âgâh ol gıl, ey karındaş"* gibi ifadeler verilebilir. Müellifin bu üslubuyla, Kurân talipleriyle sanki sohbet havası içinde konuşma yapıyormuş gibi bir anlatım içerisinde olup muhataplarının dikkatlerini canlı tutarak özellikle anlaşılması zor yerlerde motivasyonlarını güçlü tutmak ve ilgilerini artırmak gayesi içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu edebî yaklaşımıyla eserinde anlatmak istediklerinin ne kadar önemli olduğunu Kur'ân taliplerine hissettirme çabası içerisinde olduğunu da düşünebiliriz.

Müellifin edebiyatçı kimliğini göz önünde bulundurduğumuzda şiirsel anlatımı o kadar çok benimsediğini ve önem verdiğini görüyoruz ki manzum kısımdaki şiirsel anlatım tarzını, şerh olan mensur bölüme de yansıttığını görmekteyiz. Bu açıdan kafiye ve vezin gibi herhangi bir ölçü koşullarına bağlı kalma zorunluluğu olmayan mensûr bölümde edebî sanatlardan seci[188] üslubunu kullanmak suretiyle bu kısımdaki cümlelerinde bile kafiyeli ve vezinli anlatımdan kendini alıkoyamamıştır. Bu anlatım şekline örnek olarak *"Harfi Bâ, zâtında kavî ve şedîd, nutkında sevî ve sedîd harfdür zira sıfâtı kaviyyeden cehr ile mevsuf, şiddetle me'luf ve kalkale ile ma'ruftur." Harfi Sîn, zâtında latîf, hey'atında zarîf, dil üzerine edâsı hafif ve nutkında nidâsı nazîf harfdür. Her ne keyfiyet ile olâ ve her ne hey'et ile gele beher hâl sîn terkîk ile okunur ve hukukı tahkîk olunur. Eğer sîn tefhîm oluna sâd-ı mahzâ olup mânaya zarar olup namaza fesat gelür. Pes kâri-i mücevvide lâbud ve mukrî-i müçtehide lazımdur ki Sîn'in lafzını sâfî ve hukukı riâyetine*

[188] Seci: Nesir halinde yazılmış düz metinlerde ifade bölüklerinin , fıkra sonlarının aynı kafiye veya aynı vezinde ya da her ikisinde aynı olmasıdır. Nesirdeki seci şiirdeki kafiyeye tekabül eder. Bkz. İsmail Durmuş, "Seci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/273.

vâfî olup, rikâkâti haddin saklayup ifrat ve tefritten hazer ede."[189] Müellifin eserinin mensur kısmındaki deyim yerindeyse "şiir gibi konuşmak" diyebileceğimiz bu akıcı, düzgün ve ritmik üslubuyla yine anlatımında muhataplarına karşı daha etkili olmayı amaçladığını düşünülebiliriz.

Müellif eserin şerh bölümünde genelde birinci tekilden ziyade ikinci ve üçüncü tekil şahıs kipleri kullanarak mevzuları açıklamaktadır. *"Pes kâri mücevvide lâbud ve lazımdır ki zikrolunan harflerin sıfâtı müştereklerin ve sıfât-ı mümeyyizlerin tesviye edüp birbirine halt etmekden hazer edeler tâ ki kendileri lahından kurtarmağa sa'yi cemîl ve ceddi cezîl edüp ism ve isyandan berî olalar, pes ey kâri sen dahî kâf harfini zikr olunan mevziden ihraç edüp savtında olan mebânîsin beyân-ı bâliğ ile tebyîn ve sıfatlarından lazım gelen haletlerin tayin etmek ile telaffuz ve kalkalesi haletin tahaffuz kıl."*[190] gibi cümleler bu kullanıma örnek verilebilir.

Müellifin döneminde yaygın olarak kullanılan paragraf ve cümle aralarındaki bağlantı ve geçiş sözcüklerine de sıkça yer verdiğini görmekteyiz. *"Pes, beduristî, vedâhî, zîrâ, ancılayn, ol dahî"* gibi sözcükler bağlantı ifadeleri olarak sıkça metinde karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak müellif, kırâat alanındaki ilmî hâkimiyetini edebiyatçı kimliğiyle ve eğitimci kimliğini de hatiplik yönüyle destekleyerek hem ilmî birikimini hem de meslekî tecrübelerini mezcederek eserini çok yönlü, zengin, etkili ve motivasyon gücü yüksek bir üslupla kaleme aldığını söyleyebiliriz.

c. Eserin Yöntemi

Müellif eserini kaleme alırken baştan sona sistematik bir şekilde gayet düzenli bir yöntem takip ettiğini görmekteyiz. Nitekim eserin şerh kısmını kapsayan mensur bölümdeki bâb ve fasl başlıkları ile diğer başlıklar, şerhini yaptığı manzum eser olan *Rusûhü'l-Lisân* isimli eserin içeriğiyle mutabık bir şekilde yer almaktadır. Ayrıca eserde bâb ve fasl başlıklarından sonra öncelikle *Rusûhü'l-Lisân'*daki manzum beyitler, müellif nüshası başta olmak üzere istinsahı yapılan çoğu nüshada kırmızı mürekkeple kaleme alınmıştır.

[189] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 31b-34b.
[190] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 21a-30a.

Bu şekilde şerh edilen manzum kısımla şerhin yer aldığı mensur kısmın birbirine karıştırma ihtimali engellenmiş olmaktadır.

Müellifin uyguladığı yöntemlere baktığımızda en dikkat çekenlerinden biri, öncelikle manzum beyitlerin şerh kısmına geçmeden önce genel olarak konuları bâb ve fasl başlıkları altında sınıflandırmasıdır. Müellif bu tasnifi yaparken gayet sistemli bir şekilde öncelikle mahreçleri birbirlerine yakın olan harf gruplarını bâb başlıkları altında toplayarak bu harf gruplarının özellikleri hakkında genel bir bilgilendirme yapmakta daha sonra bu grupta yer alan harflerin her birini spesifik olarak fasl başlıkları altında kendi özelinde anlatmaya çalışmaktadır. Bu yöntemine örnek vermek gerekirse mesela, mahreçleri iki dudak arasında yer alan bâ, mîm ve vâv harf gruplarını önce *"Bâbü'l-Bâ-i ve'l-Mîm-i ve'l-Vâv-i"* şeklinde bâb başlığı altında ele almakta daha sonra her bir harfe kendi özelinde *"Faslü'l-Bâ-i", "Faslü'l-Mîm-i" ve "Faslü'l-Vâv-i"* şeklinde fasl başlığı açıp her bir harfi hususi olarak kendi ismi altında ele almaktadır. Bazen çok az da olsa gerekli gördüğü yerde fasl başlığına gerek duymayıp yalnız bâb başlığıyla yetinmektedir.

Müellifin eserde takip ettiği yöntemlerin en belirgin olanlarından biri de kırmızı mürekkeple kaleme alınan manzum beyitlerden sonra bu beyitlerin konuyla alakalı şerhini yapmadan önce beyitlerin Arap dil grameri noktasında i'rabını ve terkibini yaparak metni önce dil incelikleri yönünden tahlil etmesidir. Müellif bazen kelime kelime i'rabını yapmakla beraber bazen de sadece cümle olarak cümledeki konumunu bildirmekle yetinmektedir. Müellifin bu şekilde i'rabını yaptığı beyitlere şu şekilde örnek verilebilir:

فَحَقِّقْ بِسْمِ اللَّهِ بَاءًوَسِينُهُ فَصَفِّ وَلَامَ اللَّهِ رَقِّقْ وَثَقِّلَا

" **فَاءُفَحَقِّقْ** ibtidâiyyedir. **حَقِّقْ** emri tef'ildir. **بَاءُ اَوَّلْ** fî manasınadır, zarfdır. **بَاءًوَسِينَهُ** Hakkakahênin mefullelerdir, cümle-i emriyyedir. **فَاءُ فَصَفِّ** takip içindir. **وَلَامَ اللَّهِ** mefulü Rakkikdir, takdimi vezin içindir. **وَثَقِّلَا** Rakkakêye atıftır, elif ise nûn-i muhaffefeden münkalibdir."[191]

Müellif beyitlerin i'rabını yaptığı yerde bazen manzum beyitteki açıklanmaya muhtaç olan kelimelerin ne anlama geldiğini, bazen cemî olarak zikrettiği kelimelerin müfredini

[191] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 9a.

zikretme yoluna bazen de zamirlerin merciini açıklama yoluna gitmiştir. Bu yöntemine de şu şekilde örnek verilebilir:

فَدُوْكَ تَعْدَادَالْمَخَارِجِ وَاعِيًا وَرَاعِ مَوَازِينِ الْحُرُوفِ مُكَلِّلَا

"**دُوْكَ** hûz **(خُذْ)** manasınadır. **وَاعِيًا** hâfizan **(حَافِظًا)** manasınadır. **مُكَلِّلَ** müzeyyinen **(مُزَيِّنًا)** manasınadır. **الْمَخَارِجِ** cem-u mehrac **(مَخْرَج)**'dır. **مَوَازِين** cem-u mîzân **(مِيزَان)** 'dır. **الْحُرُوفِ** cem-u harf **(حَرْف)**'dir.[192]

وَفِي الطَّاءِ اِطْبَاقُ فَتَفْخِيمِهَا اقْتَضَّتْ

"**تَفْخِيمِهَا** mefulü iktezzat **(اقْتَضَّتْ)**'dır. Zamiri müennes tâ **(طَّا)**'ya racidir.[193]

Müellif manzum beyitlerin i'rab, terkip ve kelime olarak analizlerini yaptıktan sonra beyitleri tecvid ilmi noktasında şerh etme kısmına geçmektedir. Bu şerh kısmına geçerken yine kırmızı mürekkeple yazılmış olan *fehvây-ı kelâm, fehvây-ı kelâm ve mânay-ı makâm, fehvây-ı nazım, fehvây-ı beyit, tafsil-i kelâm ve tahsil-i meram, tebyîn-i kelâm ve tayin-i makam, yani* gibi ifadeler yer almaktadır. Bu şekilde şerhin yapıldığı mensur kısma geçişi göze kolay gelecek şekilde belirtip manzum ve mensur kısmı daha anlaşılır bir şekilde ayırma yöntemine gitmiştir. Ayrıca müellifin bu geçiş esnasındaki kullandığı ifadelere baktığımızda tekdüze aynı ifadeleri değil de sürekli farklı ifadeler kullanarak bu ayrımı yaptığını görmekteyiz. Müellifin bu yöntemiyle yine muhataplarının metinle olan bağlılığını ve dikkatlerini sürekli canlı tutmak, metinle olan iletişimlerini güçlü tutup etkileşimi artırmak ve metni monotonluktan çıkararak muhataplarının motivasyonlarını artırmak suretiyle konuların daha iyi öğrenilmesine yönelik edebî araçları yöntemine yansıttığını söyleyebiliriz.

Müellif yine kelâmını zenginleştirerek metni sıkıcılıktan ve monotonluktan uzak tutmak gayesiyle bir cümlede zikrettiği kelimeyi daha sonra başka yerde de kullanmak istediğinde birebir aynı şekilde değil de kelimenin aynı manaya gelen ve kendi kökünden türetilen farklı bir kullanımını tercih ettiğini de görmekteyiz. Mesela, *şedide- şiddet-müşeddede, mehcûre-cehr, mehmûse-hems, rekâket-murakkıke-terkîk, fehâmet-tefhîm-*

[192] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13a.
[193] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 30a-30b.

mufahhem, rihv-rehâvet zuhûr-izhar gibi kelimeler yer yer birbirlerinin yerine kullanılarak ifade edilmiştir.

Müellif bazen şerh ettiği manzum kısımdan bağımsız olarak mensur kısmın metin bölümünde yine kelâmı güzelleştirmek, metni tekdüze monotonluktan çıkarmak, okuyanda bir heyecan uyandırmak, anlattığı bilgilerin daha etkili biçimde muhatapları tarafından öğrenilmesini teşvik için yine kırmızı yazıyla kaleme alınmış *nazım* ifadesi başlığıyla nasihat ve teşvik içerikli beyitlere yer vermek suretiyle edebiyatçı kimliğini bir kez daha mensur metne yansıtarak anlatımını edebî yönden güçlendirme yoluna gitmiştir. Müellif bu şekildeki yöntemini uygularken konuyla alakalı yapılması gereken ve izlenilmesi gereken yöntemleri önce mensur olarak birkaç cümle ile belirttikten sonra anlatmak istediklerini nazım halinde de ayrıca ifade etmeye çalışmıştır. Müellifin bu yöntemine örnek olarak şu cümlelerini ve beytini örnek olarak verebiliriz:

"Bu mekûle lahınlerden halâs, bir üstâd-ı hâzıkdan ve bir şeyh-i mahirden istim'a ile ve müşâfehe ve telâkkî ve sema' ile olur." Nazım;

"Gel dilersen vezni harfe ittila',

Ehlini bul andan eyle istima'

Her amel ki ehlinden olmaya kabul

Kande bulur sıhhat iklimine yol."[194]

Müellif bazen mensur bölümde önemli ve faydalı gördüğü bilgileri yine kırmızı mürekkeple yazılan *tembih* ifadesi altında konuya dair uyarıcı, açıklayıcı ilave bilgiler vermektedir. Bazen de anlatımların uzayıp konunun dağıldığını düşündüğü yerlerde *hâsıl-ı kelâm* ifadeleriyle sözlerini toparlayıp konuyu kısa bir özetle bitirmektedir.

Müellifin uyguladığı yöntemlerden biri de özellikle ihtilaflı meselelerde konulara yalnız bir perspektiften yaklaşmayıp bu alandaki meşhur âlimlerin farklı görüşleriyle beraber sonunda cumhur ulemânın görüşünü de ekleyerek meseleyi ele almaktadır. Mesela, harflerin mahreç bölgelerinin anlatıldığı yerde mahreçlerin sayılarıyla alakalı ihtilaflı olan meseleyi farklı âlimlerin görüşlerine de yer vererek şu şekilde izah etmektedir: *"Bedurustî harf-i teheccînin cümlesi yirmi dokuz harftir. Bu yirmi dokuz harfin on altı*

[194] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 12a.

mahreci vardır Sîbeveyh ve tabileri katında. Zira onlar cevf-i femi iskat ederler. Ferrâ ve İbn-i Cermî ve İbn-i düreyd ve tabileri katında mehâric on dörttür. Bunlar cevf-i femi iskat ettiklerinden gayr-ı lâm'ın ve nün'ün ve râ'nın mahreçlerini bir sayarlar. Amma mezheb-i Halîl mehâric on yedi olmak üzerinedir. Zira onun katında lâm'ın ve nûn'un ve râ'nın başka başka mahreçleri vardır. Cevf-i fem dahî hurûf-u med için başka bir mahreçdir. Cımhur-u muhakkıkînin dahî ekserinin muhtârı budur.[195]

Müellifin bir diğer yöntemi ise meseleleri genel olarak teorik olarak ele alıp anlatmakla beraber konuların pratik (uygulama) yönüne de çok dikkat çekerek bu hususlara çok önem verdiğini zaman zaman hatırlatmaktadır. Müellifin pratiğe dayalı öğretilerinde harflerin fonetik olarak ağız içinde nasıl konumlanacağını ve bu uygulamaların mümkün mertebe bu alanda ehliyet sahibi uzmanlaşmış bir hocadan müşâfehe ve istima' yoluyla öğrenilmesi gerektiğini şiddetle tavsiye etmektedir. Mesela, dâd **(ض)** harfinin mahrecini anlatırken yapılması gereken hususları şu şekilde beyan etmektedir: *" Dâd* ***(ض)*** *harfi, mahreci hâfe-i lisânın ezrâsa mukabil olan yerindendir. Sağ taraftan a'sar (çok zor), istimali kalîldir. Sol taraftan asîr (daha az zor), istimali kesirdir. Hâsıl-ı kelâm dâd* **(ض)'** *ın kandine lazım olan haletlerin kâri-i mücevvide tilavetinde riayet ve ahsen-i edâya inayet edüp kendini lahn-ı şenî'den kurtarıp ism ve isyandan berî olmak lazımdır."*[196]
Müellif ayn **(ع)** harfinin mahreç ve sıfatlarına değindikten sonra ayn lafzının icrası hususunda şu ifadelere yer vermektedir: *" Pes kâri-i mücevvid hâzika ve fenn-i tecvidde mahir ve fâyıka lâbud ve lazımdır ki, zikrolunan haletleri ve beyan kılınan selâkatleri ayn* **(ع)**'*nın lafzında icrâ ve nutkında isrâ edüp bir üstâz-ı hâzıktan istima' ve bir şeyh-i mahir fâyıktan semâ' edüp müşâfehe ile telakki ve riyâzetle terakkî etmeye sa'y-i cemîl ve cedd-i cezîl göstere."*[197]

Sonuç olarak müellifin izlediği yöntemi değerlendirdiğimizde gayet sistematik bir şekilde ilerlediğini ve konuları metinde karmaşıklığa mahal vermeyecek şekilde kırmızı yazıyla bâb ve fasl başlıklarına ayırıp yine fehvây-ı kelâm, nazım, tembih gibi ifade başlıklarıyla da göze kolay gelecek şekilde dizayn ederek okuyucuya kolaylık sağlama çabası içerisinde bir yöntem izlediğini görmekteyiz. Ayrıca müellifin üslubunda olduğu gibi

[195] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13a-13b.
[196] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 24b-25a.
[197] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 19b-19a.

muhataplarının metinle olan bağlarını canlı tutmak, metinle karşılıklı olarak etkileşimlerini sürdürmek, metni tekdüze monotonluktan çıkararak motivasyonlarını artırmak için yine edebiyatçı kimliğini metne yansıttığını ve bir takım edebî araçları metin içerisinde kullanmaktan kendini alıkoyamadığını görmekteyiz. Kısaca müellif eserini kaleme alırken konuların daha iyi kavranıp öğrenilmesi için metinde gerek şekilsel olarak gerek yazım dili ve metodunda muhataplarına kolaylaştırıcı ve teşvik edici birçok yöntem kullanma gayreti içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

4. Eserin Kaynakları

Müellif Hamdullah'ın hem telif ettiği diğer eserlere hem de çalışmasını yapacağımız *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserine baktığımızda kırâat ve tecvid ilmiyle ilgili kaynaklar başta olmak üzere Arap dili, tefsir gibi diğer kaynaklardan da istifade ettiğini anlamaktayız. Müellif kendi görüşlerini desteklemek maksadıyla bazen müellifle beraber eserin ismini zikrederek bazen de eser ismi zikretmeden sadece müellif ismini referans göstermekle yetinmektedir. Çok az da olsa yeri geldiğinde alıntılarını, refere ettiği kaynaktan beyitler sunmak suretiyle eserinde zikretmektedir.

Müellifin kırâat ve tecvid ilmiyle ilgili istifade ettiği kaynaklara baktığımızda şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Mekkî b. Ebî Talip Hammûş b. Muhammed el-Kaysî:

- *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*

2- Ebû Amr Osman b. Said b. Osman ed-Dânî:

- *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*
- *el-Müktefâ fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*

3-Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yusuf el-Cezerî:

- *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd,*
- *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*
- *Mukaddime(tü'l-Cezerî) Fîmâ Yecibü 'Ale'l-Kârî*

4. Ebû Müzâhim Musa b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî:

- *el-Kasîdetü'l-Hâkâniyye*

5- Ebû'l-Hasan Alemüddîn Ali b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî:

Umdetü'l-Müfîd ve Uddetü'l-Mücîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd

Müellifin istifade ettiği diğer kaynaklar ise şu şekildedir:

1- Ebû Abdurrahman el- Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî:

- *Kitâbu'l-Ayn*

2- Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî:

- *El-Kitâb*

3- Ebû Ömer Salih b. İshâk el-Cermî:

- *El-Ferh*

4- Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasan b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî:

- *El-Cemhere*

5- Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Hadramî el-İşbilî:

- *Ebû'l-Hasan en-Nahvî*

5. Eserin Yazılış Tarihi

Eserin yazıldığı tarihe baktığımızda eserin hem esas aldığımız Bursa İnebey Kütüphanesi'ndeki nüshasıyla beraber diğer nüshalarında hem de müellifin hayatının yer aldığı sair biyografik ve ansiklopedik kaynaklarda müellifin çalışmasını yaptığımız *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserinin telif tarihi 960 (1553) olarak yer almaktadır.[198]

6. Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar

İncelemesini yapacağımız *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli eserin hem isminden hem de muhteviyatından anlaşılacağı üzere iki ayrı ilim dalına hitap ettiği görülmektedir. Eseri bu iki ayrı ilim dalı üzerinden değerlendirdiğimizde eserin her ne kadar ana konusunu tecvid ilmi unsurlarından mehâricü'l-hurûf konuları oluştursa da eserin kısmi olarak da olsa Arap dil inceliklerine hitap eden bir yönünün olduğunu yukarıdaki bölümlerde zikretmiştik. Bu açıdan araştırmalarımız neticesinde

[198] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 39a; Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Laleli, 68), 46a; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/288.

eserin ana konusunu oluşturan kırâat ve tecvid ilmi yönünden herhangi bir akademik çalışmaya tabi tutulmadığını tespit ettik. Ancak eser üzerinde 2017 yılında Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü / Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı'nda Elif Gizem Karaoğlu tarafından *"Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an (Dil İncelemesi-Metin-Gramatikal Dizin)"* konu başlığı altında yüksek lisans tezi olarak eserin dil inceliklerinin ele alındığı farklı disiplin yönüne hitap eden bir akademik çalışma yapıldığını tespit ettik. Yapılan bu akademik çalışmanın konu başlığı, eserin şerhinin yapıldığı manzum beyitleri ihtiva eden *"Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an"* isimli eserle karıştırılarak bu eserin isminin sehven çalışmaya konu başlığı olduğu görülmektedir. Halbuki eserin ismi müellifin şerh olarak kaleme aldığı ve eserin birçok nüshasında da yer aldığı şekliyle "*Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* şeklinde olmalıdır. Bu hususla alakalı yine araştırmalarımız neticesinde eserin istinsah edilen bazı nüshalarının zahriye kısımlarında eserin isminin, şerh edilen *"Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an"* isimli eserin adıyla karıştırılarak sehven bu isimle yazıldığını tespit ettik. Bu açıdan yapılan bu akademik çalışmada da eserin isminin zahriye kısmında sehven *"Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an"* şeklinde yer alan İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar bölümünde K.16 numaralı arşiv numarasıyla kayıtlı nüshasının esas alındığı bilgisine çalışmanın muhteviyatından ulaşılabilmektedir.[199] Bu sebeple 2017 yılında yapılan bu akademik çalışmada eserin Topkapı nüshası esas alındığından çalışmanın konu başlığının da, bu nüshanın zahriye kısmında sehven yer alan *"Rusûhu'l-Lis'ân fî Hurûfi'l-Kur'an"* şeklinde bu isimle oluşturulmasının esas alınan nüshaya istinaden sehven olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla eserin dil incelikleri yönünden analiz edildiği akademik çalışmadaki tez konu başlığının "*Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* şeklinde olmasının daha doğru olması gerektiğini düşünmekteyiz.

Eser üzerinde yapılan bu akademik çalışmanın mahiyetiyle alakalı da biraz bahsedecek olursak, yapılan çalışmanın amacı eserin yazıldığı dönemin dil inceliklerinin ve özelliklerinin eserin dili üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Bu açıdan çalışma "Dil İncelemesi", "Metin" ve "Gramatikal Dizin" olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. "Dil İncelemesi" bölümünde eserin şerh kısmının yer aldığı metindeki

[199] Karaoğlu, *Rusuhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân (Dil İncelemesi-Metin-Gramatikal Dizin)*, 1-2-75.

kelimelerin ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri analiz edilerek eserin yazıldığı dönemin dil özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. "Metin" bölümünde eserin yine şerh kısmındaki Arap alfabesiyle kaleme alınan metnin, Latin alfabesine aktarımı sağlanarak transkripsiyonu yapılmıştır. "Gramatikal Dizin" bölümünde ise eserin metninde yer alan bütün kelimeler Türkçe alfabetik sıraya göre dizilerek her kelimenin anlamı ve metindeki geçtiği yerler özel işaretlerle belirlenmiştir. Ayrıca her kelimenin aidiyet dili belirtilerek işletimli şekilleri ilgili kelimenin altında alt maddeler halinde sıralanmıştır.

Sonuç olarak eser üzerinde eserin farklı disiplin yönü olan dil inceliklerine yönelik edebî açıdan akademik bir çalışmaya tabi tutulduğu ancak eserin esas konusunu oluşturan kırâat ve tecvid ilmi yönünden herhangi bir akademik çalışmaya tabi tutulmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple akademik etik kuralları bakımından eserin edebî açıdan farklı disiplin yönünün ele alınması, eser üzerinde kırâat ve tecvid ilmi disiplinine yönelik akademik bir çalışma yapılmasına engel teşkil etmemektedir.

B. ESERİN NÜSHALARI

Çalışmasını yapacağımız "*Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* isimli yazma eserin yurt içi ve yurt dışında yer alan kütüphanelerde birçok nüshasının olduğu tespit edilmiştir. Bu nüshalardan yalnız birine Milli Saraylar Başkanlığına bağlı İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar bölümünden, diğer nüshalara ise Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına bağlı farklı kütüphanelerden ulaşma imkânı sağladık. Elde ettiğimiz nüshalar arasında müstensihlerden kaynaklı bazı hatalar ve eksik sayfalar dışında genel olarak çok dikkat çeken büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Dolayısıyla nüshalar arasında genel bir uyumun olduğunu söyleyebiliriz. Biz ise çalışmamızda elde ettiğimiz bütün nüshalardan istifade etmekle beraber esas aldığımız nüshanın müellif nüshası olmasına gayret etmeye çalıştık. Bu açıdan eserin Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan 115 numaralı koleksiyonda yer alan nüshasının oldukça temiz, okunaklı olması ve eseri temin ettiğimiz Yazma Eserler Kütüphanesinde hattının müellif hattı olması muhtemel olduğu notuna istinaden eserin bu nüshası çalışmamızda esas aldığımız nüsha oldu. Ancak tamamen bu nüshaya bağlı kalmadan yeri geldikçe eksiklik veya yıpranma gibi farklı sebeplerden dolayı karşılaştırma ihtiyacı duyulduğunda elimizde mevcut olan diğer nüshalardan da istifade edilerek gerektiği yerlerde referans kaynağı olarak da kullanılacaktır.

Şimdi aşağıda başlıklar halinde eserin ulaştığımız ilgili nüshaların tanıtımı yapılacaktır. Nüshaların tanıtımında, nüshaların yer aldığı kütüphane bilgileri, kütüphanelerdeki koleksiyon isimleri ile arşivdeki yer numaraları ve nüshaların hattıyla beraber fiziki yapısı ile alakalı bilgilere yer verilecektir. Bu bilgilerden sonra tanıtımı yapılan ilgili nüshanın ilk ve son sayfalarının görselleri tanıtımın altına eklenecektir.

Eserin ulaşılan ilgili nüshaları şunlardır:

1. Bursa İnebey Kütüphanesi Orhan Nüshası

Eserin bu nüshası, kütüphane kaydında yer alan müellif hattı olması muhtemel olduğu notuna binaen çalışmamızda esas aldığımız nüsha olmuştur. Bursa İnebey Kütüphanesinde Orhan / 115 koleksiyon ve 35391 bibliyografya kayıt numarasıyla yer almaktadır. Eserin ismi zahriye kısmında "*Hâza'l-Kitâb Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* şeklinde yer almaktadır. Müellifin ismi ise "*li'ş-Şeyhi'l-İmâm, ve'l-Mukri-ü'l-Hümâmü Hamdullah el-Fakîr İbn-i Hayreddin el-Hakîr el-Hatîb bi-Cami-i Ayasofya-i el-Kebîr"* şeklinde belirtilmektedir. Eserin şerh edilen manzum beyitleri kırmızı mürekkepli kalemle belirtilmiş, şerhin yapıldığı metin kısmı ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca bâb ve fasl başlıkları ile fehvây-ı kelâm, nazım, tembih gibi bazı cümle başları da kırmızı mürekkeple belirgin hale getirilerek yazılmıştır. Eserin şerh kısmı gayet düzgün bir şekilde Osmanlı Türkçesiyle harekesiz olarak nesih hatla kaleme alınmıştır. Manzum beyitler ise harekeli ve Arapçadır. Eserin bazı yapraklarının kenarlarında hafif deforme ve lekeler olmasına rağmen yazıları gayet okunaklı ve düzgün gözükmektedir. Eserin sayfaları 17 satırdan ve 39 varaktan oluşup boyutları ise 210×145-160×94 mm. şeklindedir. Eserin kağıdı ise nohudi açık sarı renkli ve filigransız[200] kağıt özelliğine sahiptir. Eserin bu nüshasını diğer nüshalarla karşılaştırdığımızda içeriği, her yönüyle diğer nüshalara uyum sağlamasına rağmen *"Bâbü'z-Zây-i ve's-Sîn-i ve's-Sâd-i"* bâb başlığının eksik olduğunu tespit ettik. Eksik olan bu bâb başlığının alt başlıkları olan fasl başlıkları ise tam olarak nüshada mevcuttur. Ancak her ne kadar nüshada böyle bir eksiklik olsa da nüshanın müellif nüshası muhtemel olmasına binaen çalışmamızda

[200] Kağıtlara, bir nevi marka yerine geçecek, ışığa tutunca görülebilen ve "filigran" (su damgası) denilen çeşitli şekil ve yazıların konulmasıdır. Filigranlar, tarih konulmamış bazı belgelerin yaklaşık zamanını tespit açısından önemlidir. Bkz. Osman Ersoy, "Kâğıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/164.

müellif nüshasına bağlı kalma düşüncesiyle eserin bu nüshasını esas almayı tercih ettik. Eserin ferağ kaydında[201] 960 (1553) tarihinde telif edildiği bilgisi yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ومدايح جليه ثابت وحاصل در ...**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي ... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 1: Bursa İnebey Kütüphanesi Orhan Nüshasının ilk sayfaları

[201] Ferağ kaydı, genellikle müstensihler tarafından yazma eserlerin sonuna metnin istinsahının bittiğini belirten kayıt için kullanılır. Aynı zamanda "istinsah kaydı" olarak da bilinmektedir. Bkz. Osman Bilgin, "Ferağ Kaydı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/354.

Resim 2: Bursa İnebey Orhan Kütüphanesi Nüshasının son sayfaları

2. Süleymaniye Kütüphanesi Nüshaları

a. Laleli Nüshası

Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesinin 68 numaralı Laleli koleksiyonunda 297416 bibliyografik kayıt numarasıyla yer almaktadır. Eserin ve müellifin ismi nüshanın zahriye kısmında, bir önceki Bursa İnebey Orhan nüshasının zahriyesinde yer aldığı şekliyle birebir aynıdır. Eserin manzum beyitleri yine kırmızı mürekkeple harekeli bir şekilde, şerh kısmı olan mensur metin ise siyah mürekkeple harekeli olarak yazılmıştır. Manzum beyitler Arapça olarak, mensur metin ise Osmanlıca Türkçesiyle ve nesih hatla yazılmıştır. Eser 46 yaprak ve 17 satırdan oluşmakta, yaprak boyutları ise 210×140-165×100 mm. şeklindedir. Nüshanın kağıtları ilk sayfalarda sarı renkli olup sonraki sayfalar krem rengindedir. Eserin sayfaları ve bölüm başlıkları eksiksiz olarak nüshada yer almaktadır. Sayfalar kırmızı mürekkeple cetvellenmiştir. Ferağ kaydında 960 (1553) tarihinde telif edildiği bilgisi yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت ومدايح سميه حاصل در.**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي** **... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 3: Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nüshasının ilk sayfaları

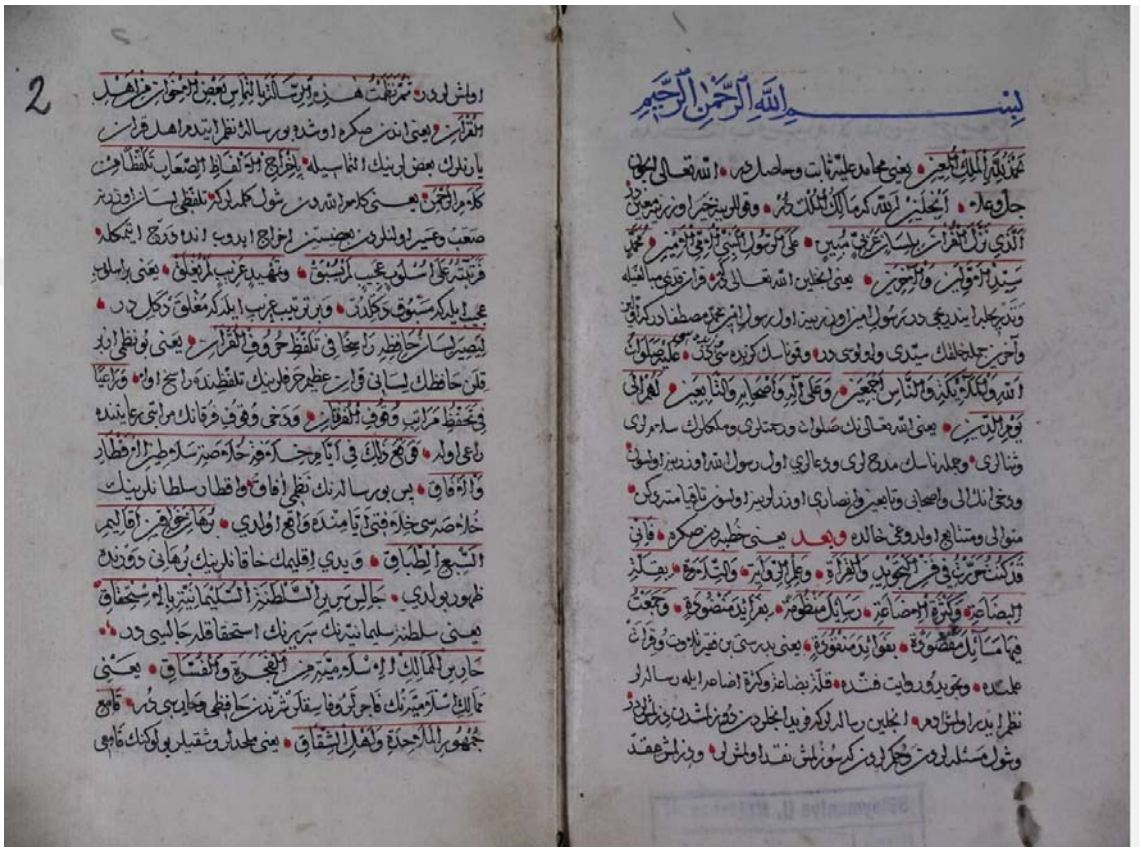
Resim 4: Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nüshasının son sayfaları

b. Lala İsmail Nüshası

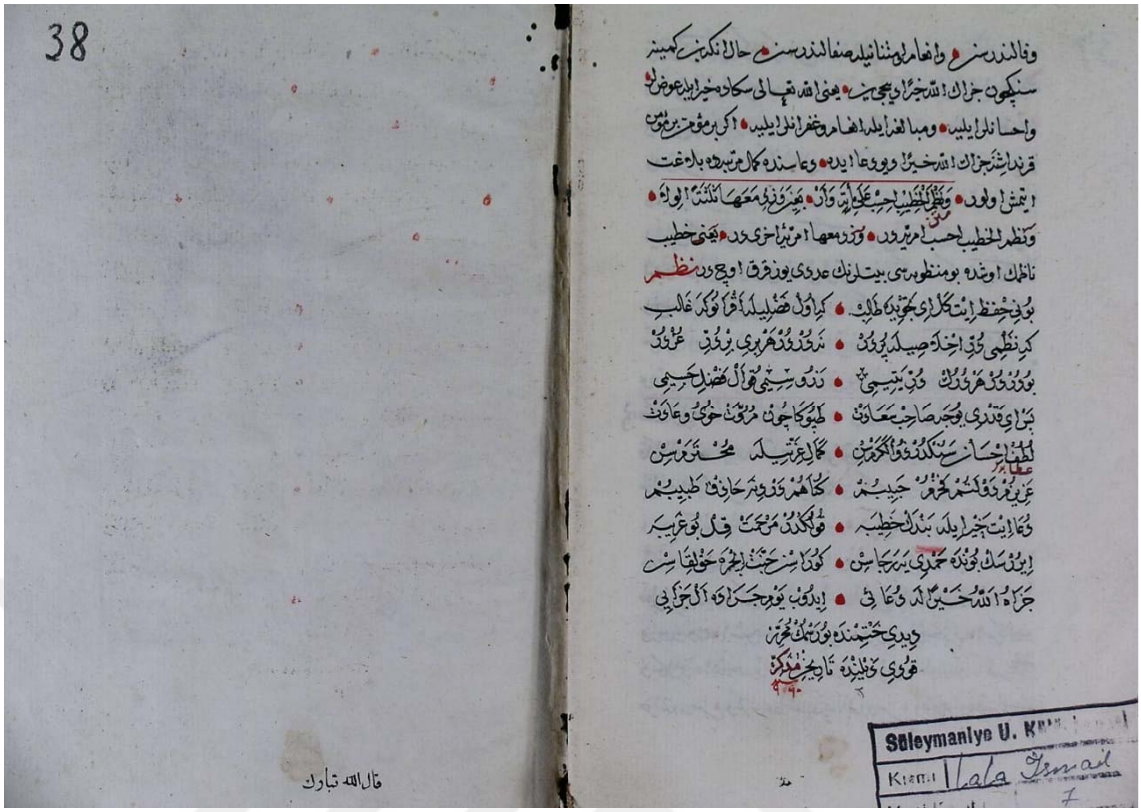
Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail koleksiyonunda 07 koleksiyon numarası ve 295613 bibliyografik numarasıyla kayıtlıdır. Eser ve müellifin ismi bir önceki Laleli nüshasında geçtiği şekilde yer almaktadır. Bu nüshada manzum beyitler diğer nüshalardan farklı olarak şerh kısmındaki mensur metinle aynı renkte siyah mürekkepli kalemle yazılmış ve mensur metinle ayırt edilebilmesi için beyitlerin altı kırmızı kalemle çizilmiştir. Eserin içeriği ve konu başlıkları ise diğer nüshalarla aynı olup herhangi bir farklılık yoktur. Bazı sayfaların kenarlarında o sayfada anlatılan konuları açıklayıcı Arapça haşiyeler bulunmaktadır. Metin yazıları düzgün ve okunaklı olup herhangi bir yıpranma ve aşınma bulunmamaktadır. Manzum beyitler yine Arapça olup, mensur metin de Osmanlı Türkçesi ve nesih hatla kaleme alınmıştır. Kağıdı filigransız beyaz renktedir. Eser 37 yaprak ve 19 satırdan oluşup yaprak boyutları 209×140-137×079 mm. şeklindedir. Ferağ kaydında 960 (1553) tarihinde telif edildiği bilgisi yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت وحاصل در...**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي** **... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 5: Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail nüshasının ilk sayfaları

Resim 6: Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail nüshasının son sayfaları

c. Şehid Ali Paşa Nüshası

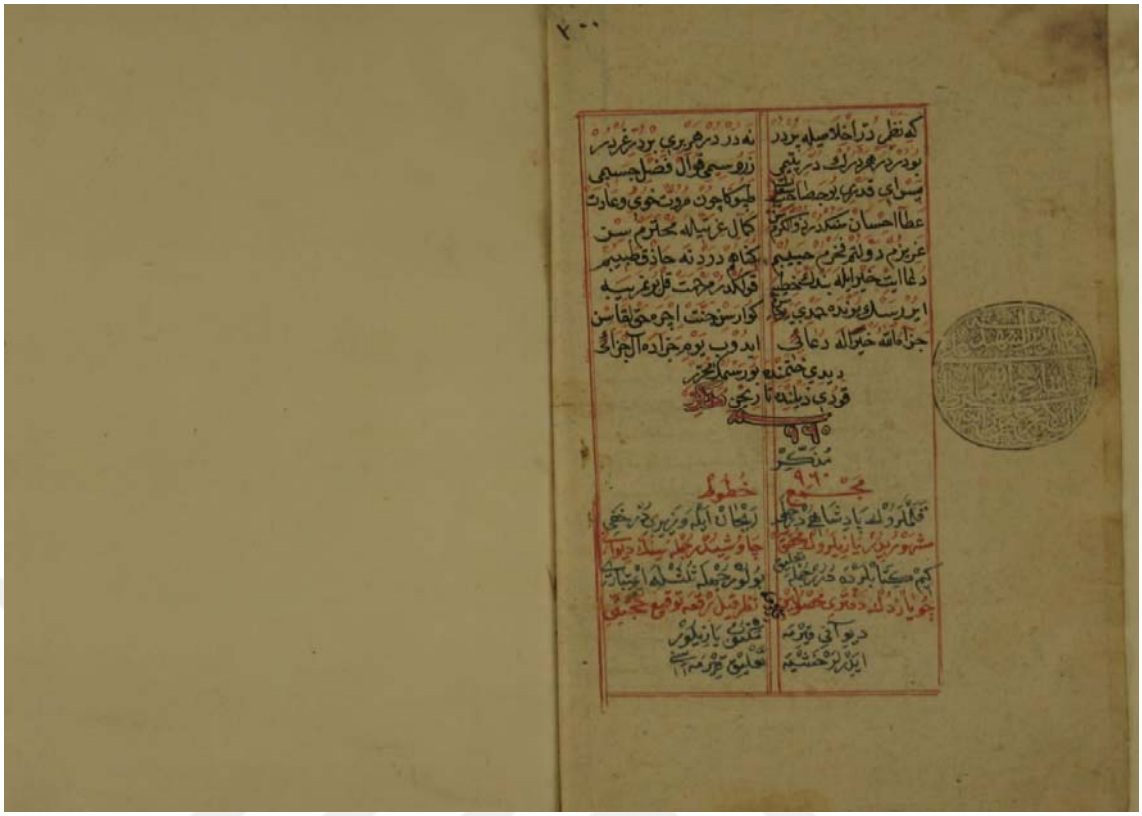
Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesinde 034-002 koleksiyon numarasıyla Şehid Ali Paşa koleksiyonunda 326938 bibliyografik numarası ile kayıtlıdır. Nüsha mecmua içinde bulunup *Vesîletü'l-İtkân* mecmuanın 124 ile 171. yaprakları arasında yer almaktadır. Eserin ve müellifin ismi eserin ilk başladığı 124. yaprakta yukarıdaki mezkûr nüshalarda geçtiği gibi aynı şekilde yer almaktadır. Manzum beytiler kırmızı mensur metin ise siyah kalemle yazılmıştır. Bâb ve fasl başlıkları ise diğer nüshalardan farklı olarak çoğu yerde yeşil kalemle belirtilmiştir. Manzum beyitler Arapça, mensur metin nesih hatla ve Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Nüshanın bazı sayfalarında manzum beyitle mensur metnin içe içe girerek birbirine karıştığı ve bazı beyitlerde silikler olduğu görülmektedir. Bu sebeple okunması güçlük çekilen sayfalar bulunmaktadır. Eser mecmua içinde 47 yapraktan oluşmakta ve varakları 21 satır olup boyutları ise 207×145-146×75 mm. şeklindedir. Nüsha kağıdı bazı sayfalarda saman sarısı renginde bazı sayfalarda nohudi açık sarı renkli ve bazı sayfalarda da krem rengindedir. Eserin ferağ kaydında 960 (1553) tarihinde telif edildiği bilgisi yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت وحاصل در...**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي ... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 7: Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nüshasının ilk sayfaları

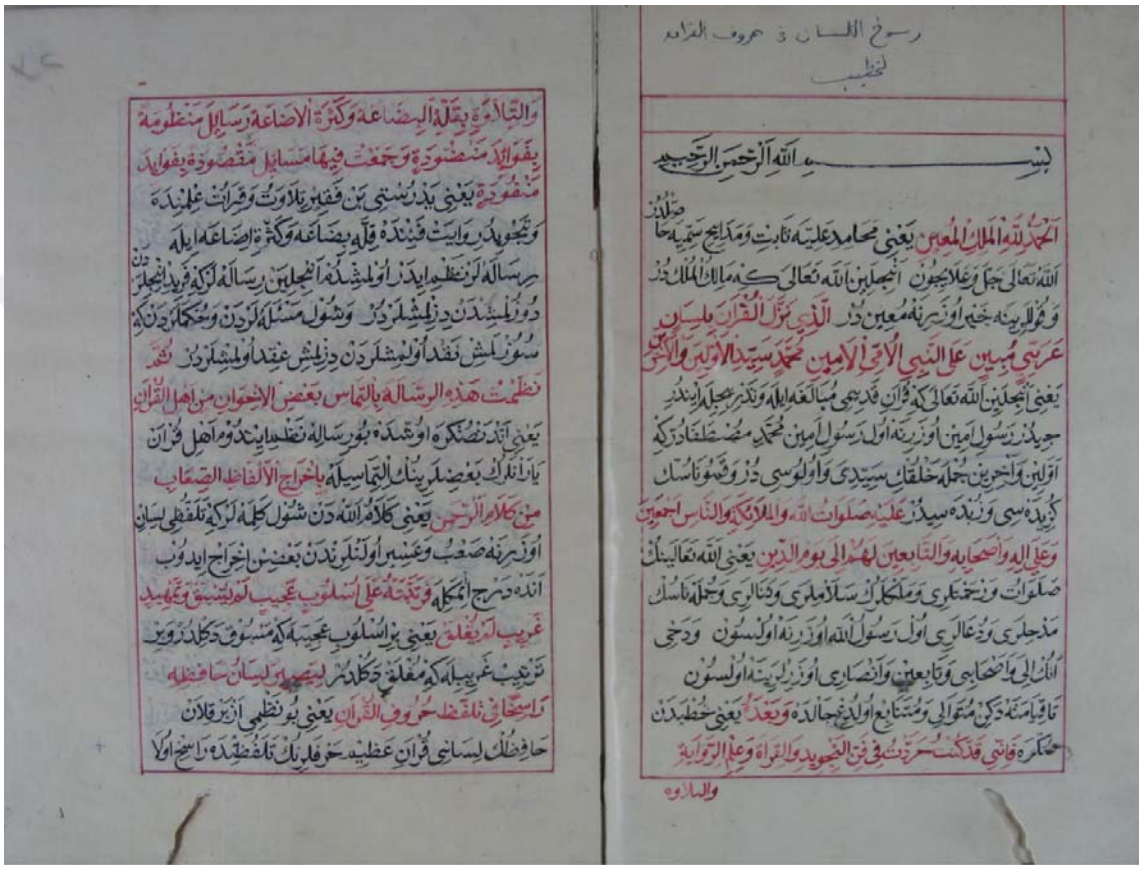
Resim 8: Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nüshasının son sayfaları

d. Saliha Hatun Nüshası

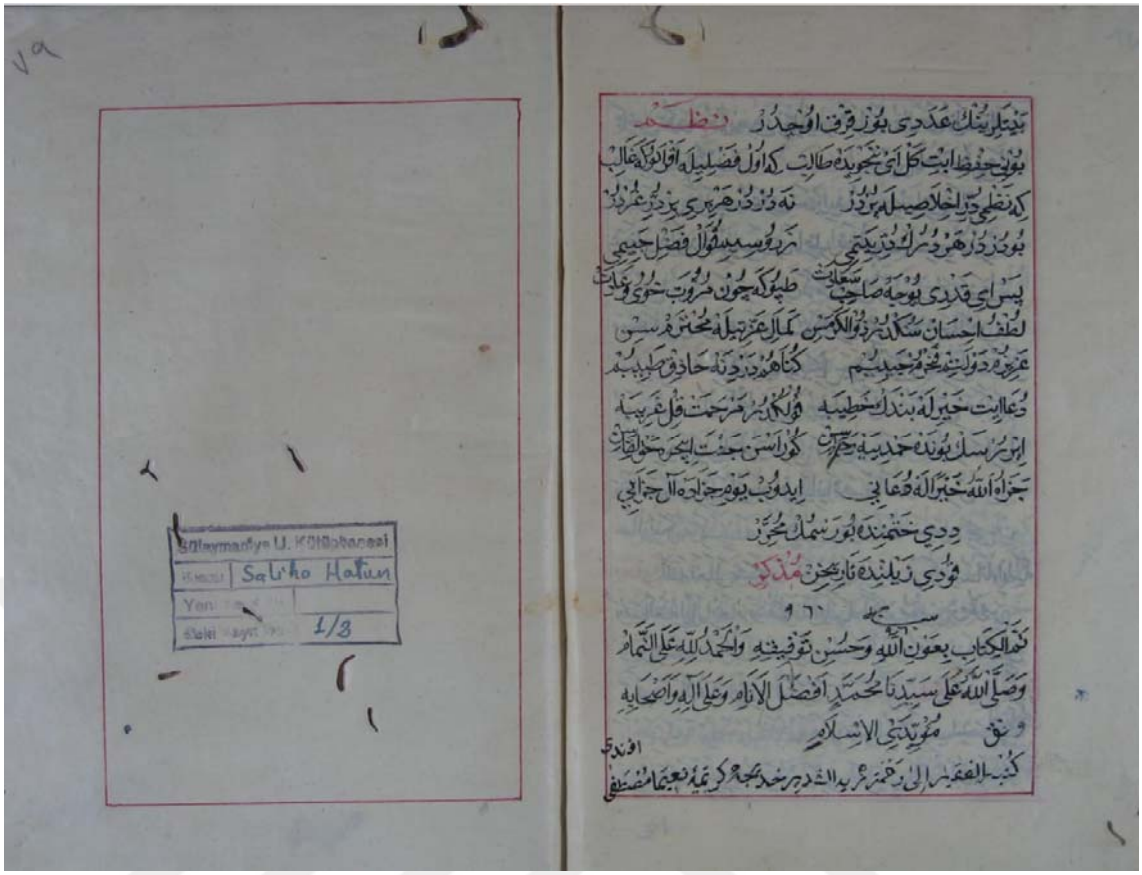
Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Saliha Hatun koleksiyonunda 01-02 koleksiyon numarası ve 325122 bibliyografik kayıt numarasıyla yer almaktadır. Yine bu nüsha da mecmua içinde yer alıp *Vesîletü'l-İtkân* mecmuada 31b-78b yaprakları arasında yer almaktadır. Bu nüshada eserin ismi, mecmua içindeki eserin ilk başladığı 31a sayfasında sehven *Rusûhü'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* şeklinde şerh edilen manzum eserin ismi olarak yer almaktadır. Müellif ismi olarak ise müellifin meşhur lakabına "hatîp" şeklinde atıf yapılmıştır. Manzum beyitler yine kırmızı kalemle Arapça olarak, mensur metin ise siyah kalemle ve nesih hatlı olup Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Nüshanın bütün sayfaları gayet düzgün ve okunaklı olup sayfalar kırmızı mürekkeple cetvellenmiştir. Ayrıca sayfalarda müşirler bulunmaktadır. Eser mecmua içinde 47 yaprak olup, sayfaları 17 satırdır. Yaprak boyutları ise 220×152-170×100 mm. şeklindedir. Kağıdı filigransız beyaz rengindedir. Müstensihi eserin son sayfasında Hatice Kerîme-i Na'imâ Mustafa Efendi olarak geçmektedir. Ferağ kaydında telif tarihi 960 (1553) olarak yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت ومدايح سميه حاصل در.**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي** **... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 9: Süleymaniye Kütüphanesi Saliha Hatun nüshasının ilk sayfaları

Resim 10: Süleymaniye Kütüphanesi Saliha Hatun nüshasının son sayfaları

3. Beyazıt Kütüphanesi Nüshaları

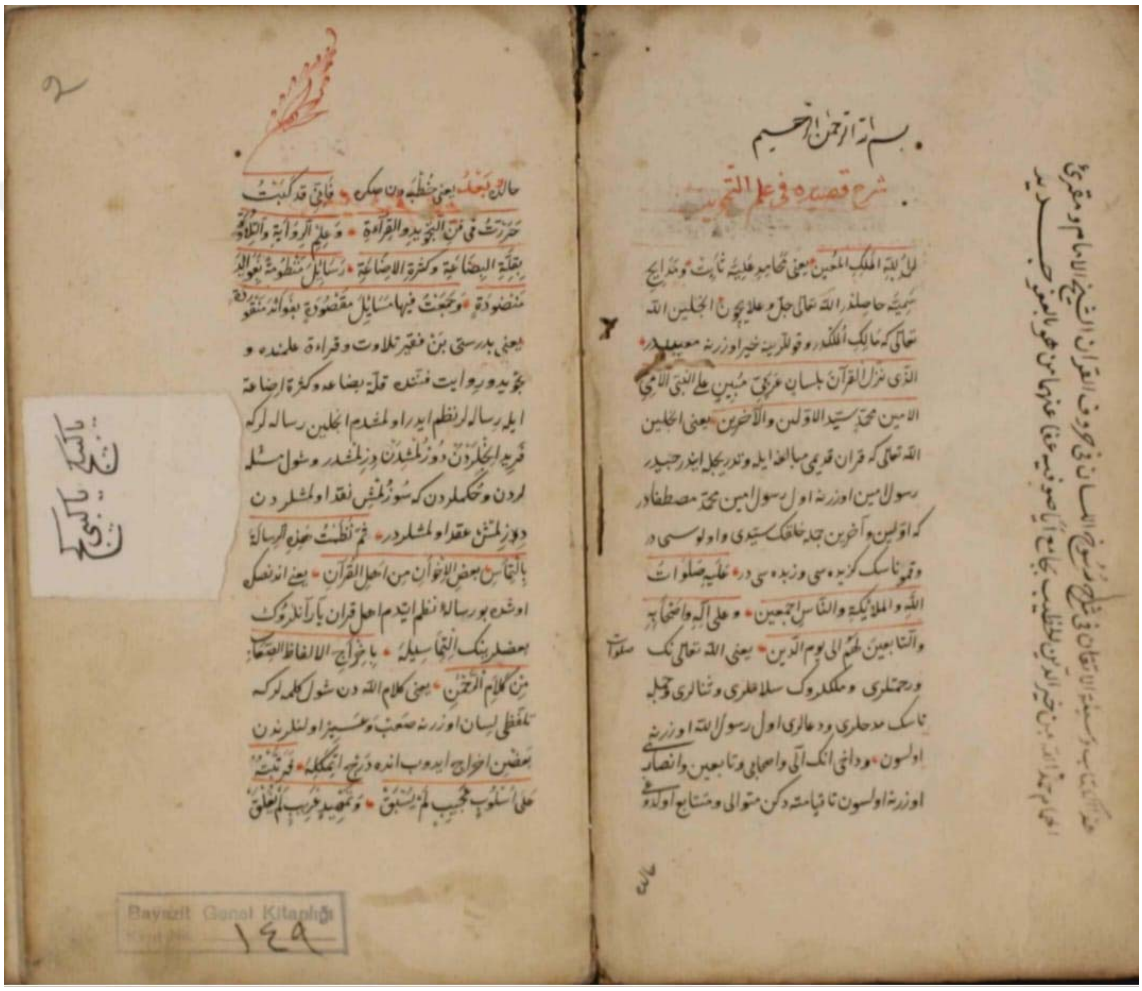
a. Beyazıt B149/1 Koleksiyon Numaralı Nüshası

Bu nüsha Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt koleksiyonunda B149/1 koleksiyon numarası ve 564736 bibliyografik numarasıyla kayıtlıdır. Eserin bulunduğu nüshada iki ayrı eser bulunup *Vesîletü'l-İtkân* ilk bölümde ve nüshanın 1a-55a varakları arasında yer almaktadır. Eserin ve müellifin ismi metnin yer aldığı ilk sayfa olan 1b'nin kenar kısmında yer almaktadır. Manzum beyitler ve mensur metinler siyah mürekkeple kaleme alınmış ve beyitlerin altı kırmızı kalemle çizilerek belirgin hale getirilmiştir. Eserin içeriği ve bölüm başlıkları genel olarak diğer nüshalara uyum sağlamakla beraber farklı olarak harflerin mahreçlerine geçmeden önce müellifin metinde anlattığı mahrecin tanımı, mahreç bölgeleri gibi konulara binaen "Bâbü Mehâricü'l-Hurûf" şeklinde diğer nüshalarda olmayan bir bâb başlığı yer almaktadır. Eser yine diğer nüshalardan farklı

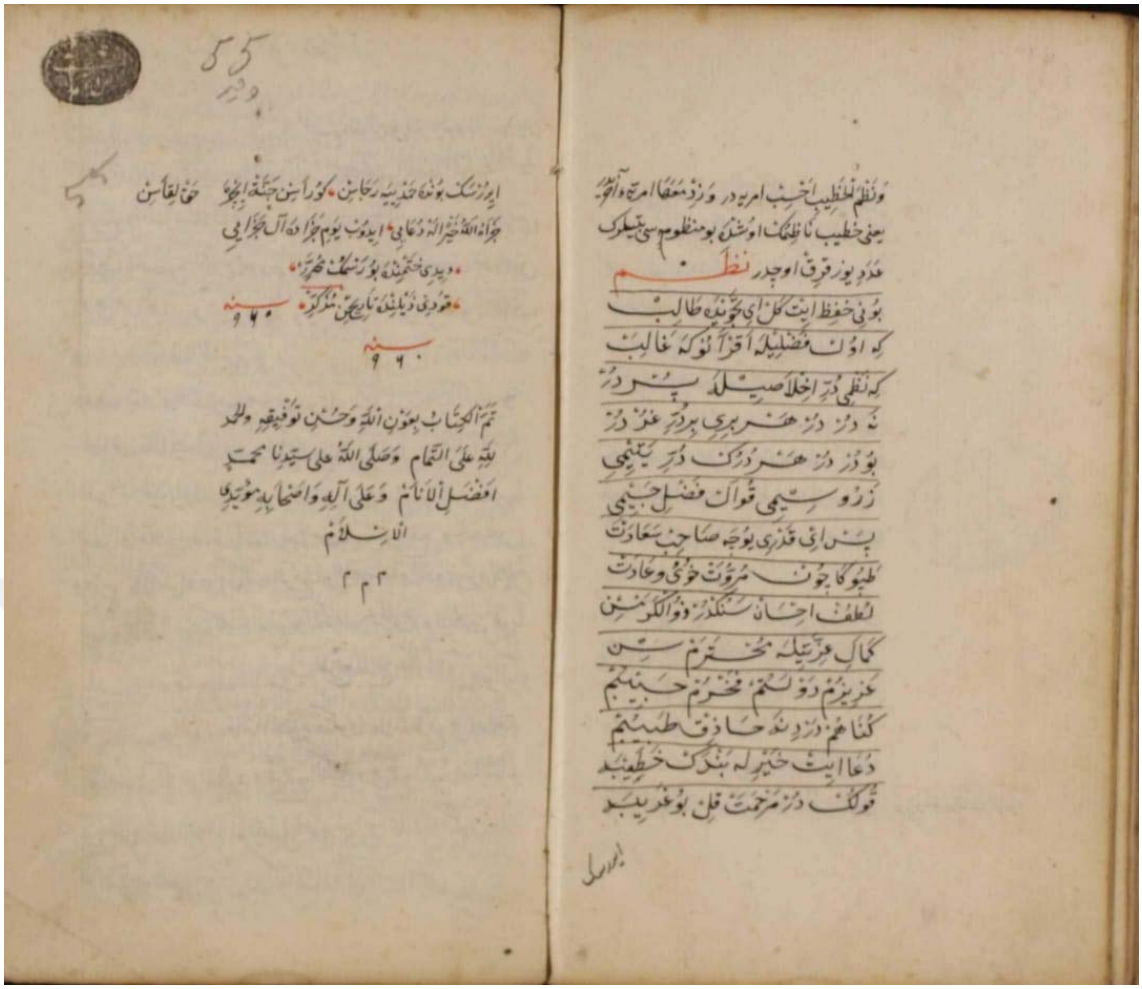
olarak ta'lik hatla kaleme alınmıştır. Nüsha kağıdı krem rengindedir. Nüsha da eserin bulunduğu sayfalar 55 yapraktan, varakları da 17 satırdan oluşup sayfa boyutları 190×110-124×55 mm. şeklindedir. Ferağ kaydında 960 (1553) tarihinde telif edildiği bilgisi yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت ومدايح سميه حاصل در.**

Eserin sonu : **... جزاه الله خيرا له دعايي ادوب يوم جزاده آل جزايي**

Resim 11: Beyazıt Kütüphanesi B149/1 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın ilk sayfaları

Resim 12: Beyazıt Kütüphanesi B149/1 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın son sayfaları

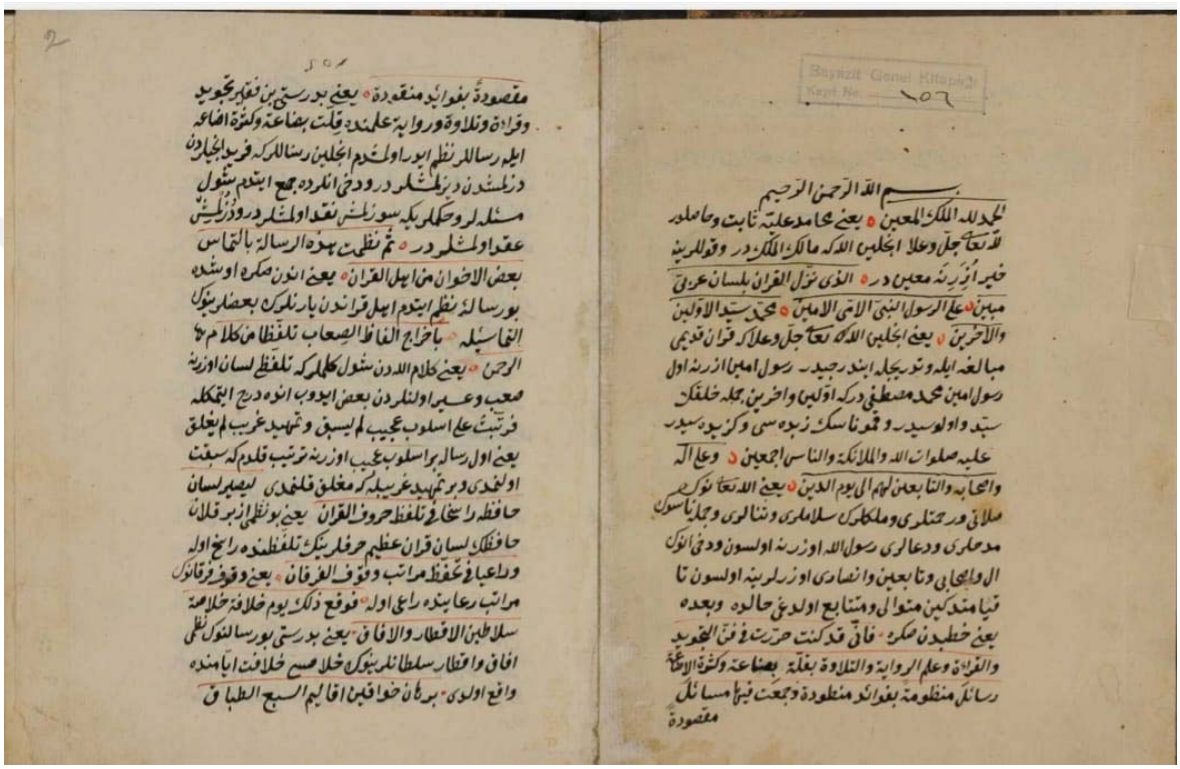
b. Beyazıt B156 Koleksiyon Numaralı Nüshası

Bu nüsha Beyazıt Kütüphanesinin Beyazıt koleksiyonunda B156 koleksiyon numarası ve 564844 bibliyografik numarasıyla kayıtlı olarak yer almaktadır. Eserin ve müellifin ismi nüshada yer almamakta ancak zahriyede eserin içeriğine "Manzûmet-ü Şerhî Tecvid" başlıklı bir ibareyle değinilmektedir. Eserin içeriği ve konu başlıkları diğer nüshalarla uyumludur. Manzum beyitler ve mensur metin siyah mürekkeple yazılmıştır. Mukaddime kısmında manzum beyitler siyah kalemle altı çizilerek belirtilmiş diğer yerlerde ise mensur metinden ayrı olarak kırmızı renkli iki çiçek işareti arasında şiirsel şekilde yazılarak belirgin hale getirilmiştir. Manzum beyitler ve mensur metin yine ta'lik kırması hatla kaleme alınmıştır. Nüshanın bazı sayfaları nohudi açık sarı renkli bazı sayfaları da krem rengindedir. Nüsha 44 yapraktan, varakları da 21 satırdan oluşup sayfa boyutları

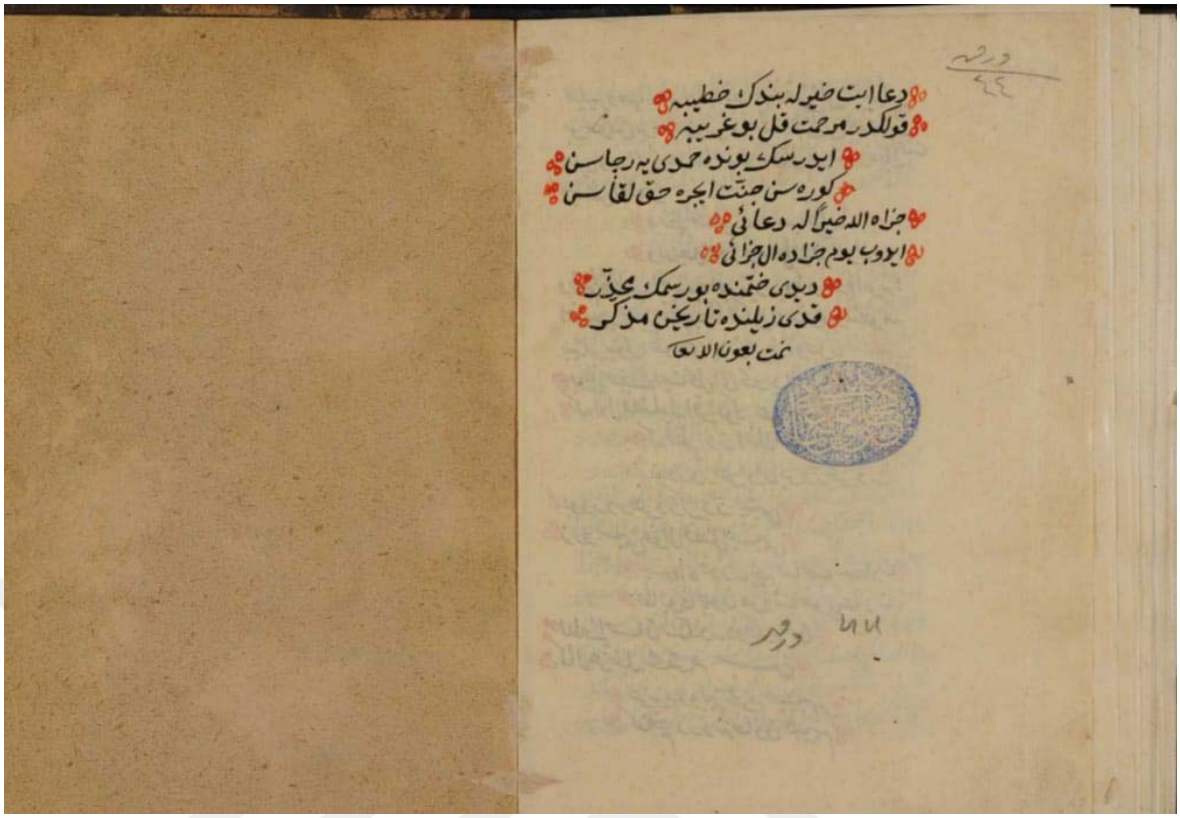
185×140-150×80 mm. şeklindedir. İstinsah tarihi nüshanın zahriyesinde 959 (1552) olarak yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت وحاصل در...**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي ... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 13: Beyazıt Kütüphanesi B156 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın ilk sayfaları

Resim 14: Beyazıt Kütüphanesi B156 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın son sayfaları

c. Beyazıt B207 Koleksiyon Numaralı Nüshası

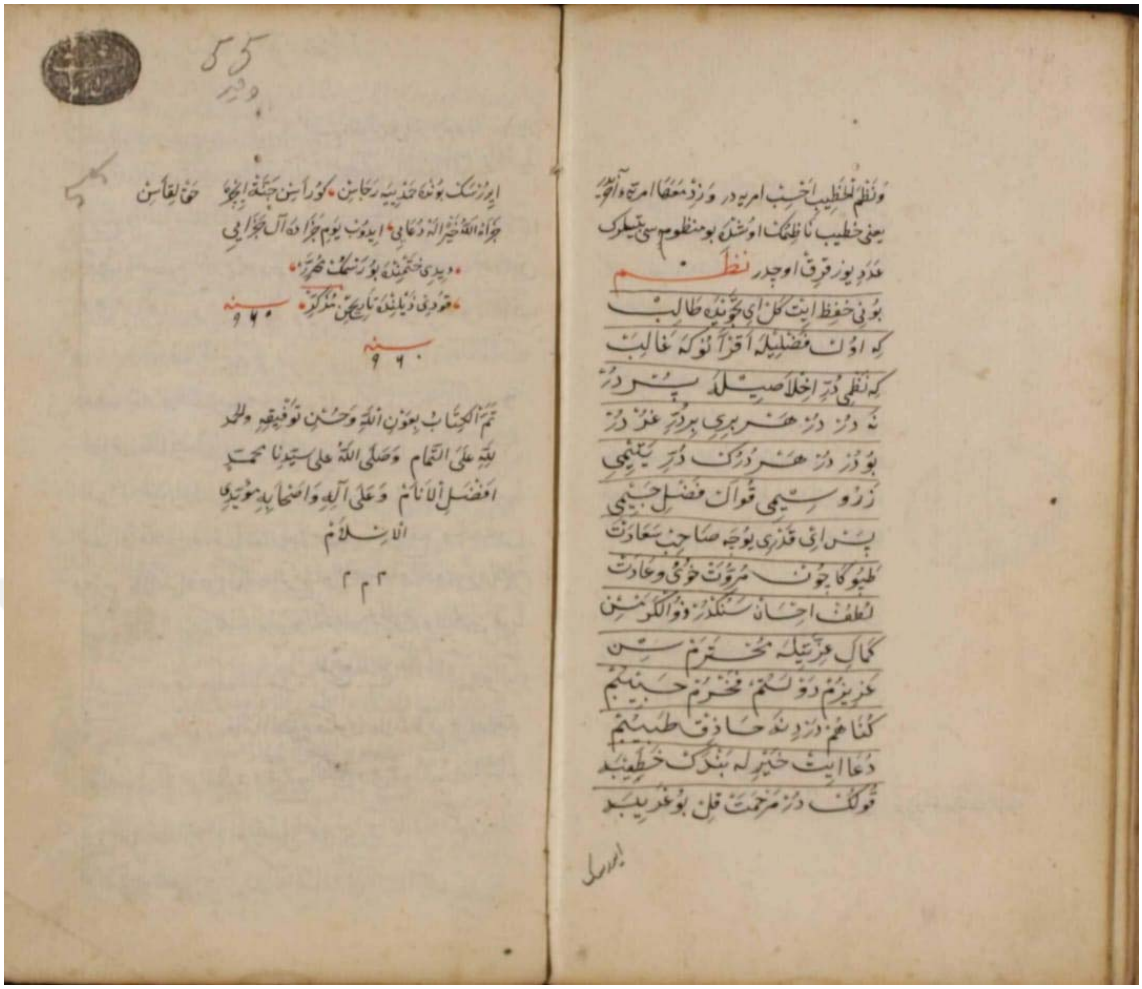
Eserin bu nüshası Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt koleksiyonunda B207/2 koleksiyon numarası ve 565651 bibliyografik numarasıyla kayıtlı olarak bulunmaktadır. Eserin bulunduğu nüshada yine iki farklı eser bulunup *Vesîletü'l-İtkân* nüshada ikinci eser olarak yer almakta ve nüshanın 42a-102a varakları arasında bulunmaktadır. Eserin ismi 42a'da kısaca *"Vesîletü'l-İtkân fî şerh"* şeklinde ifade edilmiş müellif ismi ise nüshada yer almamaktadır. Eserin içeriği ve konu başlıkları genel olarak diğer nüshalarla uyumludur. Ancak bâb başlıklarından hemen sonra manzum beyitlerden de hemen önce çoğu yerde "metin" ifadesiyle beyitlere geçişi ifade eden bir söz başlığı yer almaktadır. Nüshada manzum beyitler ve mensur metin siyah mürekkeple yazılmış beyitlerin altı kırmızı kalemle belirtilmiştir. Beyitler harekeli olarak, mensur metin ise harekesiz olarak nesih hatla yazılmıştır. Nüsha kağıdı krem renginde olup bazı sayfalarda lekeler bulunmaktadır. Nüshada eser 60 yapraktan sayfaları 17 satırdan oluşup sayfa boyutları 207×150-145×85 mm. şeklindedir. Ferağ kaydında 967 (1560) tarihinde telif edildiği belirtilmektedir.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت وحاصل در...**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي ... جزاه الله خيرا له دعايي**

Resim 15: Beyazıt Kütüphanesi B207/2 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın ilk sayfaları

Resim 16: Beyazıt Kütüphanesi B207/2 numaralı koleksiyonda yer alan nüshanın son sayfaları

4. Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Şer'iyye Nüshası

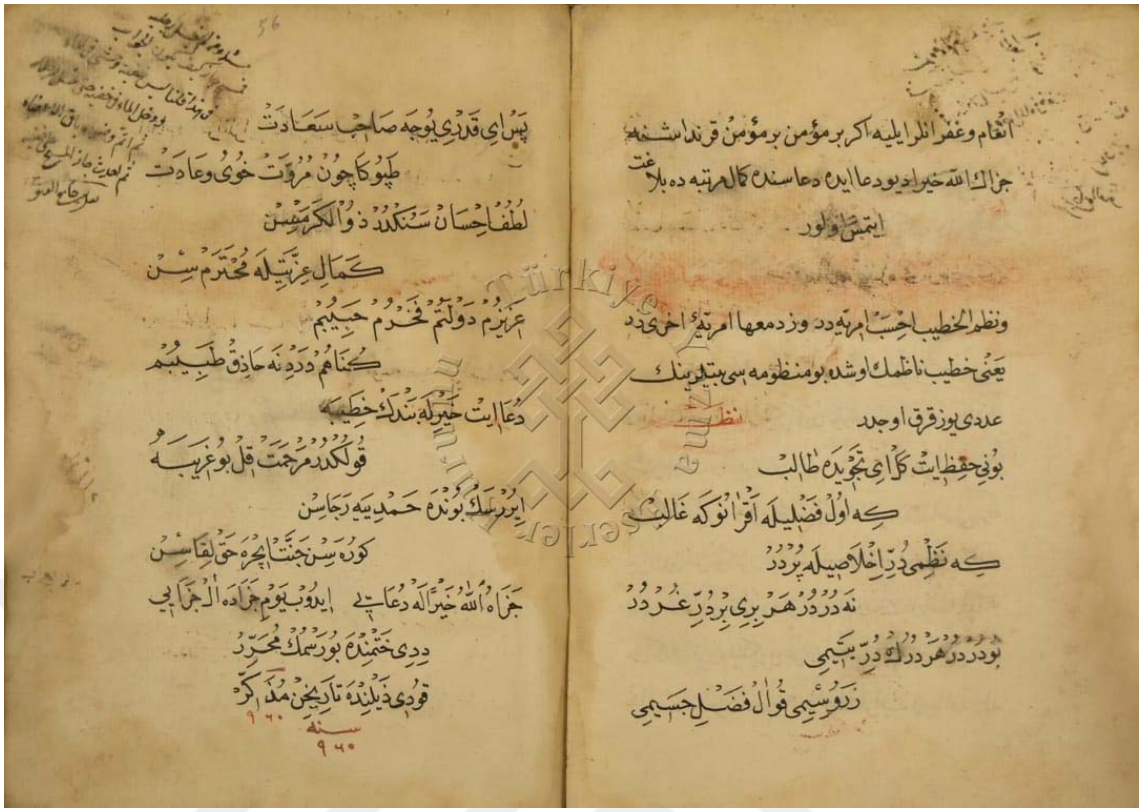
Bu nüsha Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Şer'iyye koleksiyonunda 127 koleksiyon numarası ve 165744 bibliyografik numarasıyla kayıtlı olarak yer almaktadır. Müellifin ismi zahriyede tam olarak yer alırken eserin ismi ise yırtılma veya yıpranmadan dolayı eksik olarak yer almaktadır. Eserin içeriği ve konu başlıkları diğer nüshalarla uyumludur. Manzum beyitler kırmızı mürekkeple, mensur metin siyah mürekkeple yazılmıştır. İlk sayfaların bazı beyitlerindeki mürekkep dağılımından kaynaklı silinmelerden dolayı okunmasında güçlük çekilse de genel olarak beyitler ve mensur metin gayet okunaklı ve düzgün bir şekildedir. Beyitler ve mensur metin harekeli olarak nesih hatla kaleme alınmıştır. Eserin nüsha kağıdı saman sarısı rengindedir. Bu nüshada eser 56 yapraktan ve sayfaları da 13 satırdan oluşup sayfa boyutları 210×150-155×110 mm. şeklindedir. Ferağ kaydında istinsah tarihi 960 (1553) olarak yer almaktadır.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت ومدايح سميه حاصل در.**

Eserin sonu : **ادوب يوم جزاده آل جزايي جزاه الله خيرا له دعايي ...**

Resim 17: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî nüshasının ilk sayfaları

Resim 18: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî nüshasının son sayfaları

5. Topkapı Sarayı Nüshası

Eserin söz konusu nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Türkçe Yazmaları TKS Müzesi Halk Kütüphanesi 16 numaralı bölümde yer almaktadır. Eserin ismi nüshanın zahriyesinde sehven *Rusûhü'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* şeklinde şerh edilen manzum eserin ismi olarak yazılmıştır. Eserin doğru ismi "*Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* şeklinde olmalıdır. Eserin bu nüshası içerik yönünden diğer nüshalardan farklı olarak manzum beyitler ve mensur metinler her yerde siyah mürekkeple kaleme alınmış ve beyitlerin altı bazı yerlerde kırmızı kalemle çizilsede çoğu yerde herhangi bir işaretle belirtilmemiştir. Bu açıdan eserde şerh edilen manzum beyitler ile şerhin yapıldığı mensur metnin birbirine karışık halde olduğu ve ayırt edilmesi bir hayli güç olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca yine diğer nüshalardan farklı olarak bu nüshada beyitlerin i'rabından sonra şerh edilen mensur metne geçişte söz başlığı olarak çoğu yerde "yani" ifadesi kullanılmıştır. Halbuki diğer nüshaların çoğunda şerh kısma geçiş esnasında genellikle söz başlığı olarak *"fehvây-ı kelâm, fehvây-ı kelâm ve mânay-ı makâm, fehvây-ı nazım, fehvây-ı beyit, tafsil-i kelâm ve tahsil-i meram, tebyîn-i kelâm ve tayin-i makam"*

gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Nüsha yazısı gayet düzgün ve okunaklı bir şekilde olup yazı şekli nesih hatla kaleme alınmıştır. Nüsha kağıdı aharlı[202] ve krem rengindedir. Serlevha[203] müzehhep, nüshada metni çevreleyen cetveller yaldızlı olup kahverengi deri ciltlidir. Bu nüshada eser 70 yaprak olup sayfaları 13 satırdan oluşmaktadır. Ferağ kaydında müstensihi Halil b. Ahmed olarak, istinsah tarihi ise 991 (1583) olarak belirtilmiştir.

Eserin başı : **الحمد لله الملك المعين : يعني محامد عليه ثابت وحاصل در...**

Eserin sonu : **... جزاه الله خيرا له دعايي ادوب يوم جزاده آل جزايي**

Resim 19: Topkapı Sarayı nüshasının ilk sayfaları

[202] Âhar; hat, tezhip ve minyatür sanatlarında kullanılan kağıt üzerine sürülen koruyucu bir tabakadır. Âhar kağıda yedirilerek kağıdın beslenmesini, üzerine takviye edilmesini, su ve rutubet gibi dış tesirlerden korunarak daha dayanaklı hale gelmesini sağlar. Bkz. M. Uğur Derman, "Âhar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/485.

[203] Serlevha; sözlükte bir yazının başlığı demek olup terim olarak yazma eserlerde metnin başladığı karşılıklı tezhiplenmiş sayfalara denir. Bkz. Gülnur Duran, "Serlevha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/567.

Resim 20: Topkapı Sarayı nüshasının son sayfaları

6. Vatikan Nüshası

Eserin, Vatikan Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümünde Vat. Turco 331 koleksiyon numarasıyla bir nüshasının olduğuna dair katolog kaydı mevcuttur.[204] Nüsha 44 yapraktan sayfaları 17 satırdan oluşmaktadır. Yazı şekli nesih hatlıdır. Ancak bu nüshaya ulaşılamamıştır.[205]

Sonuç olarak eserin, elimizde mevcut olan ve yukarıda tanıtımlarını yaptığımız birbirinden farklı 10 ayrı nüshasına da dijital platformlar vasıtasıyla Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ve Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı üzerinden ulaşmış bulunmaktayız. Sadece Vatikan nüshası elimizde mevcut değildir. Nüshaların tanıtımı yapılırken birbirleri arasındaki farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmış, nüshalarda eksik sayfalar veya varsa yazım hataları belirlenmeye çalışılmıştır. Genel olarak nüshalar arası

[204] Çatak, *Hamdullah b. Hayreddin'in 'Umdetü'l-'İrfân isimli eseri çerçevesinde harflerin mahreçleri ve sıfatları*, 14.
[205] Karaoğlu, *Rusuhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân (Dil İncelemesi-Metin-Gramatikal Dizin)*, 3.

değerlendirmelerimizde bazı müstensih hatalarından kaynaklı ufak hatalar ve farklılıklar olsa da bütün nüshalar içerik, konu başlıkları ve yazı türü olarak birbirlerine uyum sağlamaktadır. Ancak bazı nüshalarda muhtemelen müstensih hatası olarak eserin isminin şerh edilen manzum eserin ismiyle karıştırılarak sehven *Rusûhü'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* şeklinde yanlış yazılması dikkat çekici ve yapılmaması gereken önemli bir hata olarak değerlendirilebilir. Eserin isminin doğru şekilde yazıldığı nüshalarda ismi "*Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* şeklinde yer almaktadır.

C. ESERİN TAHLİLİ

Bu ana başlık altında çalışmasını yapacağımız *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserin mukaddime kısmından başlamak suretiyle tecvid ilmiyle ilgili ihtiva ettiği diğer konular müellifin tertibi esas alınarak başlıklar halinde incelenmeye çalışılacaktır. Eserin muhteviyatı tahlil edilirken müellifin istifade ettiği kaynaklardan yararlanmakla beraber esas olarak müellifin çalışmasını yaptığımız mezkûr eserindeki görüşleri çalışmanın temelinde yer alarak eserin konuları değerlendirmeye çalışılacaktır. Yeri geldiğinde müellifin bu eserinden önce yazmış olduğu ve nispeten konulara daha geniş perspektiften yaklaştığı *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinden de istifade edilmeye çalışılacaktır. İhtiyaç halinde müelliften önce ve sonra tecvid ilmiyle ilgili kaleme alınan eserlere de müracaat edilecektir.

1. Eserin Mukaddimesi

Sözlükte "öne geçmek" anlamında olan mukaddime kelimesi İslâmî ilimlere yönelik yazılan eserlerin telif geleneğinde genel olarak klasik eserlerin ve ilmî bahislerin başında yer alan önsöz, giriş ve sunuş yazıları için kullanılan bir terimdir. Klasik kaynak eserlerin bu mukaddime kısmı "mukaddimetü'l-kitâb" (önsöz) ve "mukaddimetü'l-ilim" (giriş) şeklinde iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Mukaddimetü'l-kitâb kısmını oluşturan girişlerde telif edilen eserin ismi, yazılma nedeni, gayesi, konusu, önemi, muhteviyatı ve eserin başlıca ana bölümleri tanıtılır, eserin kime ithaf edildiği belirtilir. Ayrıca eserin telifinde izlenen yönteme değinilir ve telif esnasında karşılaşılan güçlüklerden bahsedilir. Mukaddimetü'l-ilimde ise telif edilen eserin hangi ilim dalına ait olduğu ve o ilim dalının tanımı, konusu, gayesi, faydası gibi temel bilgilere yer verilir. Geleneksel olarak yazma eser teliflerin mukaddime bölümleri "hutbetü'l-kitâb" adı verilen başlangıç kısmı, asıl kısmı ve bitiş (hâtime) kısmı olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Başlangıç kısmını

oluşturan hutbetü'l-kitâb sırasıyla besmele, hamdele (Allah'ü Teâlâ'ya hamd) ve salvele (Hz. Peygamber ile onun âile ve ashabına salâtüselâm) kısmından oluşur. Hutbetü'l-kitapta yer alan hamdele, salvele ve ithaf cümleleri arasına eserin konusuna, amacına, gayesine işaret eden ifadelerin uygun bir şekilde yerleştirilmesi usta müelliflerin âdeti olarak görülürdü. Mukaddime bölümünün asıl kısmına "emmâ ba'd / ve ba'd" şeklinde bir ibareyle geçiş yapılır. Bu asıl kısımda müellif kaleme aldığı eserinin telif nedenini izah eder; kendi zamanındaki devlet başkanına yönelik övgü ifadelerine, eserin ismiyle içeriğine ve bazen de telifte istifade ettiği kaynaklara yönelik bilgilere yer verir. Bitiş kısmında da yine Alla'a hamd ve Peygamber'e de salâtüselâmdan sonra ilâhî yardım ve başarı talebinde bulunmak âdettir. Mukaddimelerin hususiyle ilk ve son bölümleri olan dua kısımlarında secili (kafiyeli, uyaklı) ifadeler kullanılmak suretiyle edebî açıdan sanatlı nesrin (düz yazının) en güzel örnekleri ortaya konmuş olur.[206]

Telif geleneğinde mukaddime kısımlarının oluşturulmasına yönelik yukarıdaki bu bilgilerden sonra müellifte eserinin başında, geleneksel telif yöntemine uygun bir şekilde şerh ettiği *Rusûhü'l-Lisân'*da yer alan mukaddime kısmının şerhi ile başlar. Müellifin şerhini yaptığı manzum eserde kendisine ait olduğu için şerh olan *Ves*î*letü'l-İtkân* için mukaddime kısmında yeniden ayrı bir mukaddime yazma gereği duymadığı görülmektedir. Müellif Hamdullah şerhinin mukaddimesini hutbe ve hutbeden sonra olmak üzere iki kısma ayırarak oluşturmuştur. Mukaddimenin hutbe kısmı yine geleneksel telif yöntemine uygun bir şekilde ilk olarak Cenâb-ı Hakk'a hamd ve övgü, Hz. Peygamber'e de salât, selam ve övgü cümleleriyle başlar. Bu kısımda Kur'ân-ı Kadîm'i bütün insanların en seçkini ve en güzidesi Hz. Peygamber'e tedrici olarak indiren yüce Allah'a hamd edildikten sonra Allah'ü Teâlâ'nın salât ve rahmetlerinin, meleklerin selâm ve senâlarının, cümle insanların medh ve dualarının kıyamete kadar sürekli Hz. Peygamberin ve onun aile ve ashâbının üzerine olmasını ifade eden dua ve temenni cümleleri yer almaktadır. Mukaddimenin hamdele ve salvele ifadelerini içeren bu kısa hutbe kısmından sonra müellif Hamdullah mukaddimenin hutbeden sonraki kısımda eseri ne zaman kaleme aldığını ve bu nadide eserinin ithafıyla alakalı bilgiler vermektedir.

a. Eserin İthafı

[206] İsmail Durmuş, "Mukaddime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/115-117.

Müellif eserini kime ithaf ettiğini yine geleneksel telif yöntemine uyumlu bir şekilde mukaddimede anlatmaktadır. Bu açıdan müellif ehli Kur'ân'dan olan bazı yarenlerinin istek ve ricaları üzerine bu nadide eserini devrin padişahı Kanûnî Sultan Süleyman zamanında kaleme aldığımı belirtmektedir. Akabinde padişaha uzunca övgülerde bulunmakta, kendisiyle ve saltanatıyla alakalı hayır dualarda da bulunarak eserini devrin padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf etmektedir.

2. Fâtihatü'l-Kasîde (Kasîdeye Giriş)

"Fatihatü'l-kitâb"ın kısaltılmış şekli olan "fâtiha" kelimesini, bir nevi Kur'ân'ın mukaddimesi mahiyetinde olan Fâtiha sûresi için ilk defa Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu açıdan Kur'ân'ın ilk sûresi olan Fâtiha sûresinin besmele ile başlaması, akabinde hamd ve dua cümleleri ile devam etmesi Müslüman müelliflerin telif geleneklerinde ilham kaynağı olmuştur. Bu sebeple mukaddimelerin baş kısımlarının besmele ve hamdele cümleleriyle başlaması, Fâtiha sûresinden esinlenerek oluşturulmuştur. Akabinde Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirilmesini emir buyuran ayet ve hadislerin ilhamıyla da salvele cümlelerine devam edilmiştir.[207]

Müellif Hamdullah da yukarıda zikrolunan telif geleneğine uyumlu bir şekilde eserinin mukaddimetü'l-ilim (giriş) kısmına Fâtiha sûresinden ilham alarak Fâtihatü'l-Kasîde başlığıyla devam etmektedir. Bu başlık altında öncelikle **"بَدَأْتُ بِبِسْمِ اللهِ وَالْحَمْدِ اَوَّلاَ"** *"evvela Allah'ın ismiyle ve ona hamd ile başladım"* ifadeleriyle kasideye giriş yaptığını beyan etmektedir. Kendisine göre bu şekilde başlamanın sebebi hikmeti, Allah'ü Teâlâ'nın kitabındaki üsluba tabi olmak, ismu'llah ile teberrük ve mütekaddim ulemânın ve musannıfların yolundan gitmektir. Yine aynı şekilde besmele ve hamdele ile başlamak için vârid olan hadis-i şerifin hükmüne imtisal içindir. Müellif besmele ve hamdeleden sonra Hz. Peygamber'e methiyelerle ve onun aile ve ashabına salât ve selâm ifade eden salvele cümleleriyle devam etmektedir. Giriş kısmının başındaki besmele, hamdele ve salveleden sonra da eserini yazma nedeni, gayesi, içerdiği konular gibi okuyucuyu asıl konuya hazırlayıcı mahiyette eseriyle alakalı temel bilgilere yer vermektedir. Müellifin zikrettiği bu hususları başlıklar halinde şu şekilde sıralayarak açıklayabiliriz.

a. Kasîdenin İsmi ve Önemi

[207] Durmuş, "Mukaddime", 31/116.

Müellif kaleme almış olduğu manzum eserinin ismini bu kısımda zikredip, manzumenin içinde istifadesi çok ve faydası büyük bilgiler olduğu için kasideye *"Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân"* şeklinde isimlendirdiğini belirtmektedir. Şerhteki açıklamaya göre mezkûr kasidenin iki şekilde faydası ve öneminin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, bu manzume aradan aylar, yıllar, asırlar geçse de var olmaya devam eder, bir üstadı kâmil ile şeyh-i mahirin yani bu alanda uzmanlaşmış bir hocanın yerine geçer ve onun faydasını verir. Yine bir kimse bu kasidede izah edilen kaideleri zihninde anlayıp kavramaya çalışsa, kalbine ve zihnine de sağlam bir şekilde yerleştirerek ezberlese, aynı şekilde kendisine mahir ve kâmil bir üstadın verdiği faydayı verir. Diğer bir faydası ise müellif telaffuzu lisan üzerine zor olan kelimeleri bu kasidenin içerisine hayranlık uyandırıcı ve şaşırtıcı bir üslupla tertip kıldığından ve ihtiva ettiği konuları gayet açık, öz ve anlaşılır şekilde izah ettiğinden dolayı bu kasideyi ezberleyen taliplerine istifade kolaylığı sağlar. Ayrıca kârinin tilavetinde, lisanının bu zor kelimelerin telaffuzunu düzgün ve sağlam bir şekilde eda etmesine de vesile olacağını müellif eserinde beyan etmektedir.[208]

b. Eserin Yazılma Nedeni

Geçmişten beri ulûmü'l-Kur'ân ilim dallarından olan tecvid ilmiyle alakalı telif edilen eserlere bakıldığında bu eserlerin yazılma gayelerinin odağında şüphesiz kelâmların en güzeli yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in en doğru ve en güzel bir şekilde tilavet edilmesine katkıda bulunmak vardır. Bu gayenin yanı sıra kaleme alınan bu eserler vasıtasıyla Kur'an tilavetlerinde meydana gelen yaygın hatalara dikkat çekilerek kârileri yapılan bu hatalardan uzak tutmak da hedeflenmektedir. Bu açıdan tecvid ilmine yönelik eser yazan âlimlerin kendi dönemlerinde gözlemledikleri hatalı tilavetlerden okuyucuları kurtarma gayesi ve kendilerinin de bu hususta duydukları rahatsızlık, onları bu ilme yönelik eser kaleme almaya yönlendiren sebeplerin başında gelmektedir. Ayrıca tilavet esnasındaki yapılan teknik hataların yanında gösteriş, riya gibi Kur'ân'ın ruhuna aykırı bir şekilde rızây-ı İlâhî'den uzak farklı maksatlarla tilavette bulunmaktan da son derece uzak durulması gerektiğinin önemli olduğunu eserlerinde beyan etmişlerdir.

Müellif de aynı şekilde telaffuzu lisan üzerine zor ve edasında güçlük çekilen kelimelerde Kur'ân tilavetine talip olan kimselerin lisanlarının tilavet esnasında harfleri hatasız ve en

[208] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 4a-8a.

doğru bir şekilde telaffuz etmeleri, harflerin vasıl ve vakıf halindeki fonetik ölçülerini doğru ayarlayarak en doğru ve en sağlam bir şekilde yerine getirmeleri, mertebe-i tertilde; temdîtten (harfleri ölçülerinden daha fazla uzatarak ve yayarak okumaktan), mertbe-i hadrda; idmâcdan (yani acele ile harfleri birbirine karıştırıp lafızları yok ederek okumaktan) okuyucuların uzak durması için ve zikredilen bu hususların uygulamalarını kolaylaştırmak maksadıyla bu nadide eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. Ayrıca müellif zikredilen bu teknik hataların yanı sıra Kur'ân ruhuna uygun olmayan tavır ve üslupla eda edilen tilavetleri de tenkit ederek bu şekil okuyuşlardan da kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu şekil okuyuşlarla alakalı kendi zamanındaki kurrâdan bazılarını Kur'ân okurken Kur'ân'ı terkîs[209] **(ترقيص)** ile (sakin harfler üzerinde dururken revm yapıp sonrasında düşmandan ve korku veren bir şeyden hızlı bir şekilde kaçar gibi hareke üzerinde kesik kesik sekerek okuma ile), lahn[210] **(لحن)** ile (kelimelerin yapısında ve i'rabında, harflerin zat ve sıfatlarında hata yaparak Kur'ân okuma ile), dacceh[211] **(جة)** ile (bağırarak, çığlık atarak ve aşırı gürültülü bir şekilde haykırarak Kur'ân okuma ile), ter'id[212] **(ترعيد)** ile (Kur'ân okurken soğuktan veya hissettiği bir acının şiddetinden dolayı titreyerek, gök gürültüsü ve şimşek sesi gibi nağmesini titreterek okuma ile) ve nevh[213] **(وح)** (ölünün arkasından feryat ederek ağıt yakan riyâkâr ölü ağıtçısı gibi Kur'ân okuma şekli) ile kelâm-ı İlâhî'nin ruhuna aykırı bir tavırla okuduklarını gördüğünü zikrederek kârîlerin bu okuyuşlarından kaynaklı tilavette birçok hata yaptıklarına dikkat çekmekte ve okuyucuların bu hatalı tavırlarından duyduğu rahatsızlığı da eserinde dile getirmektedir.[214] Müellif bu şekilde okuyanların tilavetlerinde tağyîr ve tahrîfin yani

---

[209] Mehdî Muhammed el-Harrâzî, *Buğyetü'l-Mürîd min Ahkâmi't-Tecvîd* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2001), 82; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 3b.

[210] Abdurrahman Çetin, "Lahn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55.

[211] İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît* (Mısır: Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye-Mektebetü'ş-Şurûki'd-Düveliyye, 2004), 534.

[212] el-Harrâzî, *Buğyetü'l-Mürîd*, 83; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 3b.

[213] Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 961.

[214] Hamdullah b. Hayreddin, *Rusûhu'l-Lis'an* (Beyazıt, 8203/3), 3a; Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 6a. Müellif *Vesîletü'l-İtkân'da* zikrettiği Kur'ân tilavetinde uygun olmayan bu okuyuş tavırlarına ilaveten ayrıca *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinde yine tilavette edası uygun olmayan tatrîb **(تطريب)**, tercî **(ترجيع)** ve ahzân **(احزان)** şeklindeki okumalardan da bahsetmektedir. Müellif söz konusu bu kelimelerin anlamlarını mezkûr eserinde şu şekilde açıklamıştır: Buna göre Terci'; Kur'ân tilavetinde okuyucunun bazen sesini yükselterek bazen de alçaltarak ve okurken adeta zahmetten

okuyuşu bozarak doğru olmayan başka şekillerde okuma ile tebdil ve tashîfin yani yanlış harekeleyerek ve yanlış telaffuz ederek okumanın olacağını bu sebeple de Kur'ân'ın kendine has karakteristik okuyuş üslubundan çıkarak tilavette îcâd, ibda' ve ihtira'ın yani Kur'ân'dan olmayan yeni ve farklı şeyler ekleyerek okumanın çok olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca Kur'ân'ın Arap lisanı üzerine nazil olması sebebiyle tilavette Arap fesâhatı ile okunmasına dikkat edilmesi gerektiğini, Acem şivesi ve natıkasıyla tilavette bulunulmaması gerektiğini de belirtmiştir. Bu sebeple de Kur'ân tilavetine talip olan kârînin bu alanda uzman bir hocadan Arap lisanının geleneksel karakteristik özelliklerine yönelik özel bir eğitim alması gerektiğini ve eğitim neticesinde zikrolunan hatalardan kendisini koruyarak ancak bu şekilde Kur'ân harflerinin mahreçlerindeki hakkını ve müstahakkını vererek ve ölçülerine dikkat ederek okuyabileceğini de ifade etmektedir.[215]

Müellif söz konusu bu açıklamalarından sonra yukarıda zikrolunan Kur'ân'ın ruhuna uygun olmayan tavır ve edalarla tilavette bulunanların günahkâr olacağını ve fuzelâdan bazı ulemânında bu görüşte olduğunu beyan etmektedir. Akabinde Kur'ân tilavetine zıt ve aykırı olan bu okuyuşlardan kendilerini koruyan ve tilavette üslubunu kurallara uygun ve güzel yapma gayreti içerisinde olanlara da dünya ve ahirette yeksek derecelere nail olması yönünde hayır dualarda bulunmaktadır.

Müellifin yukarıda anlatmış olduğu bu ifadelerden kendi zamanındaki birçok kârînin Kur'ân'ı rızây-ı İlâhî'nin dışında farklı maksatlarla okuyanların, harflerin mahreç ve sıfatlarının yanında tecvid kurallarına da riayet etmeden sedâlarında teganni ve terennümü ön plana çıkararak alelâde bir şekilde şan, şöhret hırsıyla tilavette bulunduklarını ve müellifin de İlâhî kelâma yapılan bu saygısızlığı tasvip etmeyip hoş karşılamadığını anlamaktayız. Bu sebeple kendisini çok rahatsız eden rızây-ı İlâhî'den uzak ve kelâm-ı İlahî'nin ruhuna aykırı bu şekil okuyuşların hatalı olduğuna dikkat çekmek, zamanın kârîlerini bu hatalardan koruyarak günaha girmelerini engellemek ve tilavette doğru okuyuşu yaygınlaştırabilmek gayesiyle *Vesiletü'l-İtkân* isimli bu nadide eserini kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

---

titreyen kişi gibi ızdırap içinde okumasıdır. Tatrîb; Kur'ân tilavetinde nağmeler ve terennümler etmek ve med olmayan yerlerde med edip, med olan yerlerde medleri ölçüsünden fazla uzatarak okumaktır. Ahzân; Kur'ân tilavetinde okuyucunun doğallıktan uzak bir şekilde yapmacık ve riya ile okuması ve sesini alçaltmak suretiyle kendisini huşu ve hudu' ile okuyormuş gibi göstermesidir. Bkz. Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 3b.

[215] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 6a-6b.

c. Kur'ân Tilavetinde Seyr Mertebeleri

Kırâat ve tecvid ilmine yönelik kaleme alınan eserlerin birçoğunda, Kur'ân tilavetinin usulüne uygun belli ölçüler ve kaideler muvâcehesinde eda edilmesine imkân sağlayan tilavet mertebelerine yer verildiği ve bu açıdan genel olarak tilavetteki seyr mertebelerinin tertîl, tahkik, tedvîr ve hadr şeklinde dört ayrı kavram üzerinden meselenin ele alındığı görülmektedir.[216] Söz konusu bu tilavet mertebeleriyle alakalı klasik ve çağdaş kaynaklarda birçok çalışma yapıldığından meselenin izahı bu başlık altında müellifin görüşleriyle sınırlı tutulacaktır.

Müellife göre Kur'ân tilavetinde tertîl, hadr ve tedvîr olmak üzere uygulanan üç seyr mertebesi vardır. Müellif bu kavramları tanımlarken öncelikle tilavetin hızı bakımından meseleyi ele almaktadır. Bu tertîbe göre sırayla tertîl; teenni ile yani acele etmeden yavaşça okuma, hadr; isra' ile yani hızlı, süratli okuma, tedvîr ise; tertîl ile hadr arasında orta bir okumadır. Ayrıca tedvîr seyrine mertebe-i tavsît de denildiğini ifade etmektedir.[217] Müellifin zikrettiği bu tilavet mertebelerinde görülüyor ki tahkik kavramına yer verilmemiş bunun yerine birinci mertebe tertîl kavramıyla ifade edilmiştir. Bu şekildeki kullanımdan öyle anlaşılmaktadır ki, müelliften önce yaşayan Dânî ve İbnü'l-Cezerî gibi bu alanda temayüz etmiş kırâat âlimlerinin tilavet mertebelerine yönelik açık bir şekilde ortaya koydukları tertîl ile tahkik seyrinin arasındaki fark,[218] daha sonraki dönemlerde çok fazla dikkate alınmamıştır. Genellikle tertîl kavramı, tahkikle birbirinin yerine eş anlamlı olarak veya tahkik mertebesinin yerine kullanılmış ve tilavet seyrinin en yavaş şekilde okunan mertebesi olarak ifade edilmiştir. Bu açıdan tertîl seyriyle özdeşleşmiş derin bir düşünme ile okumayı ifade eden tedebbür ve tefekkür anlamları üzerinde pek durulmamıştır. Kur'an tilavetindeki seyr mertebeleri daha çok tilavetin hızı bakımından değerlendirilmiştir.

Müellif Hamdullah b. Hayreddin zikrettiği bu tilavet seyirlerinden tertîl ve hadr mertebelerinde olası yapılabilecek hatalara dikkat çekerek önemli olan hususları izah ederken, İbnü'l-Cezerî'nin tahkik mertebesinde zikrettiği ikazı tertîl mertebesinde

---

[216] Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, 6; el-Harrâzî, *Buğyetü'l-Mürîd*, 78-79.
[217] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 5b.
[218] Dânî ve İbnü'l-Cezerî, tahkik ile tertîl kavramlarını ayrı ayrı ele alarak aralarındaki farkı şu şekilde izah ederler: Tahkik; dili alıştırmak, lisandaki telaffuz zorluğunu / sertliğini yumşatmak ve kırâati düzeltmek içindir. Tertil; ise tefekkür, tedebbür ve istinbat etmek suretiyle derin bir düşünmeyle çıkarsama yaparak okumaktır. Bkz. Dânî, *et-Tahdid*, 70; İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 61.

zikreder. Bu uyarıya göre mertebe-i tertîlde; temdîtten yani harfleri ölçülerinden daha fazla uzatarak ve mahrecinde gereğinden fazla yaymak suretiyle tefrit ederek okumaktan, mertebe-i hadrda ise; idmâcdan yani acele ile harfleri birbirine karıştırıp lafızları zayi etmek suretiyle haddi Kur'ân'dan çıkıp ciddiyetsiz ve önemsiz bir şekilde ifrat ederek okumaktan kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre temsîlî bir kırâat, katıksız ve saf beyaz mesabesindedir. Eğer ona herhangi bir ziyade verilirse baras[219] olur, eğer azaltma veya noksanlaştırma olursa da sümre[220] olur.[221] Müellifin tertîl ve hadr mertebesinde ifrat ve tefrite kaçarak bu şekildeki teşbih ifadeleri, kırâat imamlarından Hamza'nın kırâatte ifrata kaçarak mübalağa yapan bir okuyucuyu gördüğünde onun için söylediği *" dalgalı saçı daha dalgalı yapmanın onu daha karmaşık ve kıvırcık yaptığını, beyazı ise daha fazla beyaz yapmanın onu lekeli bir şekilde alacalı yaptığını, kırâatin üstünde kırâat yapmanın da kırâat olmadığını bilmez misin?"*[222] şeklindeki ifadelerine benzerlik gösterir.

Müellif *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinde kırâat imamlarının söz konusu bu tilavet mertebeleriyle alakalı tercihlerine de yer vermektedir. Buna göre kırâat imamlarından Asım b. Behdele, İmam Nafi'nin ikinci ravisi Verş ve İmam Hamza'nın tilavette tertîl mertebesini, Nafi'nin ilk ravisi Kâlûn, İbn Kesir ve Ebû Amr'ın hadr mertebesini, İbn Âmir ve Kisâî'nin ise tavsît yani orta okuyuşu tercih ettiklerini ifade eder. Mezkûr kırâat imamları tilavette ekseriyetle zikredilen mertebeleri tercih etseler de, yedi kırâat imamının tilavette söz konusu bu üç mertebenin her bir mertebesiyle okunabileceğine cevaz verdiğini de ilave etmiştir.[223] Müellif ise tilavet mertebeleri arasında fazilet cihetinden açık bir şekilde herhangi bir tercihte bulunmaz. Bu mertebelerin aralarında fark gözetmeksizin her bir mertebede tecvidin önemine ve lüzumuna değinerek her bir mertebede kolaylıkla uygulanabileceğine dikkat çekmektedir. Ancak kendinden önceki kırâat âlimlerinden Şeyh Ahvâzî'nin (ö. 446/1055) tilavette hadr mertebesini övdüğünü, bu mertebenin daha kolay ve suhûletli, edasının daha lezzetli ve tatlı, lafızlarının da daha hoş, ziynetli ve güzel bir tilavet mertebesi olduğunu aktarır. Ayrıca bu tilavet

[219] Baras; tedavisi mümkün olmayan, bedende beyaz lekeler bırakan alaca (cüzzam) hastalığı anlamına gelir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/258.
[220] Sümre; karalık, siyahlık, siyah ve beyaz arasında bir renk anlamına gelir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/2090.
[221] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 5b-6a.
[222] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/205-206.
[223] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 17a-17b.

mertebesinde kırâat eden bir okuyucunun Arapların tabiatları üzerine okumaktan çıkmayacağını ve onların kelâmlarındaki fesahat sınırını aşmadan bir okuma yapacağını da ilave eder.[224]

d. Harflerin Mahreçleri

Kur'ân tilavetinde Kur'ân'ın lafızlarını oluşturan harfleri doğru bir şekilde telaffuz etmek, lafızların açık, düzgün ve anlaşılır bir şekilde kırâat edilmesini sağlamak için bu harflerin her birerine ait olan mahreçleri ve sıfatları doğru bir şekilde bilip öğrenmek tecvid ilmi açısından çok büyük bir önem arz etmektedir. Zira harflerin doğru bir şekilde telaffuzunu sağlayabilmek, ancak her bir harfin mahreç ve sıfat yönünden zatına ait olan fonetik ölçülere ve özelliklere çok iyi vâkıf olmakla ve bu hususlara azami ihtimam göstermekle mümkündür.

29 hece harfleri olduğunu ifade eden müellif Hamdullah b. Hayreddin, harflerin ve mahreçlerin tanımı ve çeşitleri ile ilgili herhangi bir açıklama yapmayıp konuya dair teorik (nazarî) bilgiler vermekten ziyade meselenin daha çok pratik (amelî) yönüne dikkat çekerek harflerin doğru bir şekilde telaffuzunu sağlayabilmek için evvel emirde uyulması gereken ölçülerden bahsetmektedir. Müellifin kastettiği söz konusu bu ölçülere riayet edebilmek de, ancak harflerin mahreç ve sıfatlarına ait olan hakkı ve müstahakkını kâmil manada eda edebilmekle mümkündür. Bu meseleyle alakalı düşüncelerini şu şekilde ifade eder: *"Ey tilavet-i Kur'ân'a talip ve ey kırâat-ı Furkân'a râğıb, bilgil ve âgâh olgıl ki Kur'ân-ı azîm harflerinin mekâdîr-i mîzân zâtları ve meâyîr-i evzân sıfatları vardır ki harfin keyfiyeti onunla bilinir ve kemiyeti onunla malum olunur."*[225] Müellif bu ifadeleriyle mahreç ve sıfatları, harflerin telaffuz esnasında kemiyet ve keyfiyetinin kendileri vasıtasıyla bilindiği vezin ve ölçülerdir şeklinde genel tanımların dışında mahreçlerin ve sıfatların pratik (amelî) yönüne dikkat çekerek, mahreçleri harflerin fonetiğindeki ölçüleri belirleyen bir teraziye; sıfatları ise harflerin keyfiyetindeki kalitesini belirleyen nâkide[226] benzettiği görülmektedir. Bu teşbihe göre nasıl ki terazi ile bir şeyin ağırlığı, ölçüsü belirleniyorsa mahreçler ile de harflerin mahrecinden çıkış esnasındaki kalınlık, incelik, uzunluk ve kısalık gibi ölçüleri belirlenir. Yine aynı şekilde

[224] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 19a.
[225] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13a.
[226] Nâkid; paranın sahtesini ve gerçeğini ayırt eden, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya çıkaran gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Er, "Tenkit (Arap Edebiyatı)", 40/458.

nâkid de kelâmın kusurlu ve düzgün yanlarını ortaya çıkarmak suretiyle kelâmın değer ölçüsünü ortaya koyarken, sıfatlar da harflerin telaffuzu esnasında keyfiyetinde hâsıl olan kuvvetlilik ve zayıflık gibi harfin kalitesini, niteliğini ortaya koyan bir ölçüt aracıdır diyebiliriz.

Sonuç olarak müellifin harflerin mahreçleri ve sıfatlarıyla alakalı izahatından anlamaktayız ki, ona göre tilavette harfleri ifrat ve tefrite kaçmadan her harfin mahreç ve sıfatlarına ait olan nitelik ve nicelik ölçülerine dikkat ederek telaffuz etmek gerekir. Zira harflerin hakiki manada doğru telaffuzu ancak bu ölçülere tam anlamıyla riayet edilerek gerçekleşir. Harflerin tam anlamıyla ölçülerini vererek telaffuz edebilmek için de öncelikle harfleri mahreç ve sıfat yönünden iyi tanımak, zat ve sıfatlarına ait hadlerini ve keyfiyetlerini iyi bilmek gerekir.

e. Mahreç Bölgeleri

Harflerim mahreç bölgeleri, harflerin daha kolay kavranılması ve öğrenilmesi açısından çıkış bölgelerindeki uzuvlar dikkate alınarak sistematik bir şekilde farklı sayılarda ve ana başlıklar altında gruplandırılmıştır. Her bir harfin mahrecinin sesin ağız içerisindeki çıkışı doğrultusunda boğazdan başlayarak farklı uzuvlardan seslendirilmesi, mahreçleri böyle bir sınıflandırmaya ve sıralamaya da imkân sağlamıştır. Bu alanda temayüz etmiş kırâat ve tecvit âlimleri arasında bu sınıflandırmanın sayısı hususunda ise genel olarak bir ittifak sağlanamamıştır.

Müellif de harflerin mahreç adetleriyle alakalı âlimlerin üç farklı görüşüne yer vermektedir. Zikrettiği bu görüşlerden birincisi, mahreçlerin sayısını 16 olarak kabul edenler ki bu görüşte olan âlimler Sîbeveyh ve ona tabi olan Mekkî b. Ebî Tâlib, İbn Cinnî, Kurtubî, Dânî, Enderâbî, İbnü'l-Bâziş, Hemedânî, Şâtıbî gibi âlimlerdir. Bu görüşte olanlar cevf-i femi (ağız boşluğunu) iskat ederek bu mahreci diğer mahreçlerden bağımsız ayrı bir mahreç olarak görmemişlerdir. Onlara göre bu mahreçden çıkan med harfleri olan **(ا)** elif, **(و)** vav ve **(ى)** yâ harflerinin çıkış yerleri bu harflerin harekeli olarak telaffuz edilirken ki hakiki mahreç yerleridir. Bu durumda bu görüşte olanlara göre

boğazda üç, dudakta iki, dilde on, hayşûmda da bir olmak üzere toplamda 16 mahreç yeri ve 4 mahreç bölgesi bulunmaktadır.[227]

Müellif ikinci görüş olarak mahreçlerin sayısını 14 olarak kabul edenleri zikreder ki bu görüşte olanlar Ferrâ (ö.207/822), İbn Cermî (ö.225/840), İbn Düreyd (ö.321/933) bunlara tabi olan Kutrub (ö.210/825) ve İbn Keysân /ö.299/1002)'dir. Bu görüşe sahip âlimlerin görüşü de yine yukarıda zikrolunan görüşle aynı şekilde olup bunlar da cevf-i femi iskat edip cevfi mahreç olarak saymadıkları gibi lâm **(ل)** , nûn **(ن)**, ve râ **(ر)**, harfinin mahreçlerini de bir mahreç olarak saymışlardır. Bu durumda dilde on, boğazda üç, dudakta iki, hayşûmda da bir mahreç olmak üzere toplamda 14 mahreç yeri ve 4 mahreç bölgesi bulunmaktadır.[228]

Üçüncü görüş olarak ise müellif harflerin mahreç sayılarını 17 olarak kabul edenleri zikretmektedir ki bu görüşte olanlar Halil b. Ahmed ve ona tabi olan Ebü'l-Kâsım Hüzelî (ö.465/1073), Ebü'l-Hasan b. Şüreyh el-İşbîlî (ö.476/1084) Ca'berî (ö.732/1332) ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerdir. Cumhur ulemânın da tercih ettiği bu görüş sahiplerinin nezdinde, lâm **(ل)** , nûn **(ن)**, ve râ **(ر)**, harflerinin mahreçleri birbirinden farklı ayrı mahreç olarak kabul edilmiştir. Hatta bu görüşü benimseyenler cevf-i femi bile med harflerinin mahreci olarak kabul etmeyip ayrı bir mahreç olarak değerlendirmişlerdir. Bu durumda ise cevf-i fem bir, dudak iki, boğaz üç, dil on, hayşûm bir olmak üzere toplam 17 mahreç yeri ve 5 mahreç bölgesi olmaktadır.[229]

Müellif mahreçlerle alakalı bu farklı görüşleri zikrettikten sonra ulemânın kahir ekseriyetinin bu son görüşü yani Halil b. Ahmed'in görüşünü tercih ettiklerini bildirmektedir. Müellifin kendisi de cumhur ulemânın izinden giderek mahreçlerin sayısını zikredilen şekilde 17 olarak kabul edip 8 mekâna ayırmaktadır. Bu mekânları sırasıyla şu şekilde saymaktadır: 1) Cevf-i fem, 2) Halk, 3) Aksâ'l-Lisân, 4) Vesetu'l-

[227] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13a; Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/433; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 144-243; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/198; Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 78; Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî (ö.540/1145 İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-İknâ' fi'l-Kıraâti's-Seb'a*, thk. Abdü'l-Mecîd Katâmış (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1982), 171.

[228] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13b; Dânî, *et-Tahdid*, 104; İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 113; el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 48; Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdî'l-Kur'ân*, 13.

[229] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13b. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/198-199; el-Harrâzî, *Buğyetü'l-Mürîd*, 248.

Lisân, 5) Hâfetü'l-Lisân, 6) Tarafu'l-Lisân, 7) Şefeteyn, 8) Hayşûmdur.[230] Âlimlerin çoğu dildeki mahreçleri tek ana başlık altında toplarken, müellif dildeki mahreçleri dört ana bölüme ayırarak sınıflandırmıştır. Yine müellifin bu tasnifinde üç mahreç yerine kaim olan boğaz bölgesinin tek mekân olarak ele alındığını, dil bölgesinin ise dört ana bölgeye taksim edildiğini ve başlı başına bağımsız tek bir bölge olarak ele alınmadığını görmekteyiz. Muhtemelen dilin başlı başına tek bir bölge olarak telakki edilmemesinin nedeni, dilden çıkan harflerin adedinin diğer bölgelere nazaran çok fazla olması ve bu bölgeden çıkan harflerin diş ve damak gibi kendinden başka uzuvlarla da alakalı olmasından kaynaklı olabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca müellif bu şekildeki bir sınıflandırmayla mahreçlerin ve ait oldukları bölgelerin daha iyi kavranılmasını ve daha kolay öğrenilmesini amaçlamış olabilir. Yukarıda zikredilen bu mahreç mekânlarının mahiyetiyle alakalı bilgiler, ileriki bölümlerde müellifin harfleri mahreç gruplarına göre ele aldığı bâb başlıkları altında anlatılacaktır.

Müellifin görüşlerine yer verdiğimiz mukaddime kısmındaki eserin yazılma nedeni ve sonraki başlıklar altındaki görüşlerinden yola çıkarak şöyle bir değerlendirme yapabiliriz. Arap diline hâkimiyetleri zayıf olan ve ana dili Arapça olmayan toplumlarda Kur'ân tilavetinde bulunanların çoğunun, Kur'ân'ı okurken ayetlerin anlamlarını tam manasıyla anlayabildiklerini söylememiz mümkün değildir. Bu açıdan Kur'ân'ın manasını derin bir düşünce ve anlayışla tefekkür ve tedebbür ederek okuyacak seviyeye gelebilmek, tilavetin hem mânâ hem de lafzî olarak en zirve noktası diyebileceğimiz en kâmil mertebesidir. Elbette bu en kâmil mertebede tilavet edebilmek için kırâat ve tecvit ilmini çok iyi bilmenin yanı sıra Arap diline de çok iyi hâkim olmak gereklidir. Zira Kur'ân'ın hem lafzı hem de manası bir bütün şeklinde birbirinden bağımsız değillerdir. Öyle anlaşılıyor ki yaşadığımız coğrafya da başta müellifimiz Hamdullah b. Hayreddin olmak üzere kırâat ve tecvit ilmine yönelik eser kaleme alan müelliflerin genel olarak Kur'ân'ın manadan ziyade lafzına taalluk eden tecvit ilmi üzerindeki bu denli hassasiyetleri, toplumumuzun anadilini, şartlarını ve niteliklerini dikkate almaktan kaynaklanmaktadır. Eserlerinde ve ders halkalarında ilk etapta manayı tefekkürden ziyade lafzı muhafaza ederek Kur'ân lafızlarının doğru ve düzgün bir şekilde telaffuzunu sağlama gayreti içinde olmaları, coğrafyamızdaki Kur'ân tilavetinde bulunacak taliplerin bu konuda bilmeden bir yanlışa

[230] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13a-13b.

düşüp onların günaha girmelerine engel olmak ve tilavetteki hatalarını kendilerinin anlayabilmelerini sağlamak amacıyla tilavetin daha çok lafzî yönüne ağırlık verdikleri anlaşılmaktadır

Müellif eserinin mukaddimetü'l-kitab kısmını burada sonlandırırken bundan sonra 29 hece harfini, mahreçleri birbirine yakın olan harf gruplarına göre önce genel olarak bâb başlıkları altında daha sonra her bir harfi kendi özelinde fasl başlıkları altında spesifik olarak sistematik bir şekilde mahreç sırasına göre anlatmaktadır. Biz de müellifin tertibini ve görüşlerini esas alarak harfleri bâb ve fasl başlıkları altında mahreç sırasına göre izah etmeye çalışacağız. Ancak yeri geldiğinde müellifin bazı fasl başlıkları altında değindikleri hususlar, bâb başlıkları altında ele alınarak ayrıca fasl başlıkları açılmayıp tek başlık altında değerlendirilecektir.

3. Bâbü Hurûfi'l-Meddi (ا,و،ى)

Müellifin ilk olarak zikrettiği med harflerinin mahreç bölgesi yine müellife göre birinci mahreç bölgesi olan cevf olup lügatte karın, boşluk, oyuk, kovuk, her şeyin iç bölgesi gibi anlamlara gelmektedir.[231] Istılahta ise terim olarak ağız ve boğaz içerisindeki boşluk olan bölgeye cevf[232] denilip bu bölgeden med harfleri olan **(ا)** elif, **(و)** vav ve **(ى)** yâ harfleri çıkmaktadır.

Müellif de med harflerinin mahreç bölgesini cevf-i fem olarak zikrettikten sonra cevfi, ağzın kovuğu olarak tanımlamaktadır. Med harflerinin çıkış yerlerini ise ağzın kovuğundan çıkıp havada son bulmaktadır şeklinde tarif etmektedir. Bu şekilde tanımladıktan sonra öncelikle İbnü'l-Cezerî'nin med harflerinin çıkış yerlerine yönelik ilgili şu beytine yer vermektedir:

لِلْجَوْفِ اَلِفٌ وَاُخْتَاهَا وَهِيَ حُرُفُ مَدٍّ لِلْهَوَاءِ تَنْتَهِي

"Cevf bölgesinin harfleri, med harfleri olan ve telaffuzu nefes ile son bulan elif ve iki kardeşleridir (vâv ve yâ)'dır."[233]

---

[231] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/728; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 312.

[232] Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdî'l-Kur'ân*, 13; Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 63; el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 49.

[233] İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, 47; Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 13b.

Müellif *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinde ise İmam Şatıbî'nin **"ثَلَاثَةٌ بِاَقْصَ الْحَلْقِ"** şeklindeki[234] ilgili beytine yer vermek suretiyle Şatıbî'nin med harflerinin mahreciyle alakalı Cezerî'nin ilgili beytinde ifade ettiği gibi ağız boşluğu değil de mebdeü'l-Halk yani boğazın başlangıcı olduğunu zikrettiğini bildirmektedir. Bu şekilde diğer eserinde farklı görüşe de yer veren müellif, kendisinin bu meselede Şatıbî'nin görüşünü tercih ettiğini bildirmekte ve akabinde *Umdetü'l-İrfân* isimli eserinde yer alan;

فَتُبْدُو حُرُوفُ الْمَدِّ مِنْ بَدَاِ حَلْقِهَا

"Med harflerinin (çıkış yerlerinin) başlangıcı boğazın evvelindendir." İlgili beytini zikrederek med harflerinin mahrecini boğazın başlangıcı olarak gösterir.[235]

Müellif yine aynı eserinde meseleyi soru ve cevap şeklinde ayrı bir perspektiften izah etmeye çalışır. Şöyle ki hemze **(ء)** ile hâ **(ه)** harflerinin mahreçleri boğazın başlangıcı olduğu halde med harfleri neden hem bu iki harften hem de sair harflerin mahreçlerinden önce zikredilmiştir? Bunun cevabı med harfleri boğazın başlangıç noktasından ilk olarak çıktıktan sonra mezkûr iki harfin ve sair bütün harflerin mahrecini kapsıyor olmasıdır. Bu sebeple diğer bütün harflerin mahrecinden önce zikredilmeye layık ve münasiptir.[236] Müellif bu hususla alakalı *Vesîletü'l-İtkân'*da biraz daha detay vererek diğer harflerde med olmayıp bu harflerde med olduğundan diğer harflere med için entegre olduğu durumda çıkış yerleri tam olarak belirlenememekte ve muayyen bir çıkış mekânları olmamaktadır. Zira med harflerinin mahreçleri vâsi'u'l-mahrec yani mahreçleri geniş olduklarından meddi kabul ederler, diğer harflerin mahreçleri ise zayyiku'l-mahrec yani mahreçleri dar olması hasebiyle med olunma kabiliyetleri kalmadığından sair harfler tek başına med olunmazlar. Nitekim vâv harfi zamme harekeli, yâ harfi de kesre harekeli her harften sonra med olunur. Elif harfi dahi onlar gibi daima med olunur. Bu sebeple bütün harflerin mahrecini kapsadığından diğer mahreçlerden önce zikredildiğini beyan etmektedir.[237]

---

[234] el-Kâsım b. Fîrruh b. Halef b. Ahmed er-Ruaynî el-Endülüsî Şatıbî, *Metnü'ş-Şâtıbiyye el-Müsemmâ, Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kıraâti's-Seb'a*, thk. Muhammed Temîm ez-Zü'bî (Medîne-i Münevvere: Dâru'l- Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2010), 91.

[235] Hamdullah b. Hayreddin, "Umdetü'l-İrfân fî Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân", *https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_8953/emdt-alerfan.pdf*, ts., 9a; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 29b.

[236] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 29b.

[237] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 14a.

Müellif Hamdullah b. Hayreddin'e göre med harflerinin sayısı üç olup bunlardan birincisi elif (ا) daima med harfi olup lîn olmaz. Elif (ا) harfi daima kendi sakin olup mâkabli meftuh olmaktan başka bir durumu yoktur ve bu şartı daima kendine lazımdır. Ancak diğer med harflerinden vâv (و) ve (ى) yâ harfleri bulundukları yerlerdeki şartlara göre bazen med harfi olurlar bazen de lîn harfi olurlar. Mezkûr iki harfin kendileri sakin olup mâkablilerinin harekeleri kendi cinslerinden oldukları durumda med harfi oldukları gibi yine dâhil oldukları kelimenin vakıf hallerinde kendileri cezm harekesiyle sakin olup mâkablilerinin harekeleri de kendi cinslerinden oldukları durumda ise seslerinde uzatılma, mahreçlerinde genişlik ve nutuklarında da yükselme olduğundan dolayı harfi lîn olurlar. Nitekim müellif *Tıbyânü'l-Elfâz* isimli eserinde de bu anlattıklarına işaret ettiğini belirterek ilgili şu beytini zikretmiştir.

وَقَدْ لُقِبَتْ بِالْمَدِّ لِلشَّرْطِ عِنْدَهَا لُزُومًا وَاُخْتَيهَا كَذَا اِنْ تَطَوَّلَا

"Elif (ا) harfi kendine hâs lazım olan şartından dolayı kendine harfi med lakâbı verildi. Aynı şekilde kardeşleri (vâv (و) ve (ى) yâ) uzatma durumlarında harfi med olarak lakaplandı."[238]

Sonuç olarak med harflerinin mahreç yerleriyle alakalı farklı eserlerinde iki farklı görüşe yer veren müellif, mahreç bölgelerinden cevfi, med harflerinin mahreci olarak değil de ayrı bir mahreç olarak görme hususunda cumhur ulemâya mutabıktır. Ona göre med harflerinin tamamının mahreci boğazın evvelidir ki yani boğazın göğse bitiştiği ilk kısımdır. Dolayısıyla med harflerinin mahreci sair bütün harflerin mahreçlerinin evvelindedir. Yani cevfi femi, bağımsız ayrı bir mahreç bölgesi olarak kabul eder ancak cevf, med harflerinin çıkış noktasının ilk başlangıç yeri değil, sesin telaffuz esnasında mahrecinden çıktıktan sonra havada son buluncaya kadar aktığı yerdir. Boğazın göğse bitiştiği bu bölgeden hemze (ء) ile hâ (ه) harfleri de çıkar ancak med harflerinin telaffuzunda seslerinin ilk çıkış noktası bu harflerin daha evvelindedir. Çünkü med harflerinin seslendirilme esnasında, mahreçlerinin fonetik yapısında oluşan genişleme sebebiyle hem mezkûr iki harfin hem de sair bütün harflerin mahrecini kapsamaktadır. Dolayısıyla Aksâ'l-halk, bütün mahreçlerin evvelidir ve sair mahreç bölgelerine nispetle ilk sıraya konulması gerekir. Şunu da ifade etmek gerekir ki med harflerinin seslendirilme

[238] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 14a.

esnasında, fonetik yapılarında meydana gelen bu genişleme, sair harflerin mahreci gibi, muayyen belli bir yere sıkışıp hapsolarak o yerde sona ermemesinden kaynaklıdır. Çünkü med harflerinin sesleri, boğazın ilk kısmından çıkıp, havada nihayete erinceye kadar ağız ve boğaz boşluğunda sürekli akar. Öyle anlaşılıyor ki müellif konuya bu şekilde yaklaşmak suretiyle her iki görüşten de faydalanarak yeni bir perspektif ortaya koymuştur diyebiliriz. Şöyle ki müellif mahreç bölgelerinden cevfi, hem med harflerinden bağımsız, ayrı bir mahreç bölgesi olarak gören cumhur ulemâya tabi olmuş hem de Şatıbî'nin harfi med olan elif **(ا)** harfinin mahrecini aksâ'l-halk olarak tanımlamasından esinlenerek, diğer iki med harfini de buna eklemiştir. Sıralama itibariyle de hem elif **(ا)** harfini hem de diğer iki med harflerini, mahreçlerin ilk sırasına koyarak diğer harflerden önce zikretmiştir.

4.Bâbü'l-Hemzeti (ء) ve'l-Hâ-i (ها)

Müellife göre ikinci mahreç bölgesi olan halk (boğaz) bölgesi, kırâat ve dil ulemâsının çoğunluğunun yaptığı gibi, üç ayrı mertebede ele alınmıştır. Bu mertebeler sırasıyla, .aksâ'l-halk, vesetu'l-halk ve edne'l-halkdır. Söz konusu mahreç bölgesinden ve mertebelerinden toplamda 6 harf çıkmaktadır. Bu harflerin hepsinin çıkış yerleri boğaz olduğu için çıkış yerlerine nispetle halkiyye olarak da isimlendirilmiştir.

Mezkûr mahreç bölgesinin mertebelerinde birinci sırada olan ancak mahreçlerin tertibinde ise ikinci sırada yer alan aksâ'l-halk, müellife göre boğazın göğsü takip ettiği yerdir ki hemze **(ء)** ile hâ **(ه)** harfleri oradan çıkar. Manzumede yer alan **"تَسَوَّى بِأَقْصَى الْحَلْقِ هَاءٌ وَهَمْزَةٌ"** bu iki harfin "aksâ'l-halk" mahrecinde eşit olduğunu ifade ettiği beytindeki "aksâ'l-halk" tabirini *Cevâhiru'l-*İkyân'daki manzumesinde **"وَمَخْرَجُ هَمْزٍ لَخَلْقٌ□هَايَةٌ لَخَلْقٌ□هَايَةٌ هَا"** yer alan **لَخَلْقٌ□هَايَةٌ** ifadesiyle açıklayarak boğazın sonu olduğunu belirtmektedir.[239] Aynı mahreç bölgesinin yine aynı mertebesinden çıkan bu iki harf aslında infitâh, sumt ve istifâl sıfatlarında birbirlerine denk olup bu sıfatlara haizdir. Ancak hemze **(ء)**'nin hâ **(ه)**'den ayrıldığı nokta kendisindeki cehr ve şiddet

[239] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 30a.

sıfatlarıyladır. Hâ **(ه)**'nin hemze **(ء)**'den infiradı ise bu iki sıfatın zıddıyla yani hems ve rihvet sıfatlarıyladır.[240]

Müellif söz konusu iki harfin tertibiyle alakalı detaya girmeyip bu harflerin fonetik yapısındaki keyfiyetlerinin pratikte nasıl olması gerektiğini, fasl başlıkları altında izah etmeye çalışmıştır.

a. Faslü'l-Hemzeti (ء)

Hemze **(ء)** harfini mahrecinden tam olarak çıkarabilmek için telaffuzu esnasında kendi zatında var olan basınç ve zorluğu biraz fazla vurgulayarak açığa çıkarmak gereklidir. Hemze harfi fonetik yapısı itibariyle telaffuzunda sesi akıcı, nutku yüksek, lafzı kuvvetli bir harftir. Hemze seslendirilme esnasında ortaya çıkan şiddetinden ve telaffuzunda meydana gelen yükseklik ve kuvvetliliğinden dolayı cers (savtîlik) ve hetiyye sıfatına haizdir. Hem mezkûr bu sıfattan dolayı hem de sesinin diğer harflerin sesinden daha üstün ve ağırlığından/zorluğundan dolayı cersiyye/hetiyye olarak da nitelendirilmektedir.[241] Hemze hangi i'rab üzere gelirse bütün mertebelerinde, nutkundaki inceliği ve sesindeki tahkiki hakkıyla belirleyerek telaffuz edilmelidir. Mesela; hemze fetha harekeli olduğunda **"اَيَّامَا, خَطِئَةٌ"** gibi veya kendisi meftuh olup ayn **(ع)** harfiyle yan yana geldiği zaman **"تَقَطَّعَ اَيْدِهِمْ"** gibi veya tefhim harflerinden biriyle yan yana geldiği zaman **"سَاَصْرِفُ, اَطْغَى, اَقْبِلْ"** gibi veya hemze bir kelimede arka arkaya tekrara düşerse **"اَفْكًا, اَاِنَّا"** gibi zikrolunan misallerde ve bunların emsallerinde hemzenin tilavetteki inceliğine ve tahkikine riayet ederek hadd-i zatında var olan ölçü ve miktarları kâmil manada tayin ederek telaffuz etmek lazımdır. Hususiyle hemzenin harekesi meftuh olduğunda fetha haredeki işbâ'ını biraz fazla vurgulayarak açığa çıkarmak gereklidir.[242] Müellif özellikle şu ikazda bulunarak, hemzenin telaffuzunda halis bir ayn **(ع)** harfine karışmasından sakınılması gerektiğini vurgulayarak bilinçsiz bir şekilde kırâat eden kârilerin yaptığı gibi lahn-i şenî'den (harfin zatında oluşacak açık bir hatadan) okuyucunun kendisini koruması gerektiği hususunda da dikkatleri çekmektedir. Ayrıca **"سُوءٍ, رَّاءٍ, يُضِئُ"** gibi

[240] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 15b-16a.
[241] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 107.
[242] Müellifin *Cevâhiru'l-İkyân*'da özellikle fetha haredeki vurguyu tam olarak belirtilmesi gerektiğine dikkat çekmesinin sebebi, muhtemelen bu harekenin diğer harekelere göre daha hafif olmasıdır denilebilir.Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 30a-30b.

mehmüze'l-lâm (kelimenin son harfi hemze olan) kelimelerde vakıf edileceği zaman hemzeyi tahkikle vakıf etmek gerektiğini de bildirmektedir.[243]

b. Faslü'l-Hâ-i (ها)

Mahreç yeri yina aksâ'l-halk olan hâ **(ها)** harfi nefsinde zayıf ve hafî, nutkunda nahif (yumuşak) ve akıcı olmayıp hems sıfatıyla mevsuf, rihvet sıfatıyla maruf ve zatında ince ve hehhesiyle **(هَهَّه)** de tahkik olunmuş bir harftir. Müellife göre hehhe **(هَهَّه)**; hâ **(ها)** harfini hâ **(ح)** harfinden ayıran, hâ **(ها)** harfinin zatına mahsus bir ses olup, harfin zayıf ve hafî olmasını ifade eder. Hâ **(ها)** harfinin sesini mahrecinden tam olarak çıkarmak ve kendine hâs orijinal sesini verebilmek için hehhesini **(هَهَّه)** tam bir şekilde beyan etmek suretiyle mezkûr iki harf arasındaki bu ince nüansı hakkıyla ayırarak telaffuz etmek gereklidir. Ayrıca hâ **(ها)** harfi **"وَهَّجَاً, جَهَّزَهُمْ, مَهِّلْهُمْ"** gibi kendisi şeddeli olup kuvvetli bir harfle yan yana geldiğinde veya **"يُلْهِهِمْ, اِلَهَهُ هَوَاهُ"** gibi bir kelimede ya da iki kelimede mükerrer olarak geldiğinde hâ **(ها)** harfinin hafiyyesini[244] yani gizlilik özelliğini izhar ederek, zayıflık özelliğini de biraz kuvvetlendirerek telaffuz etmek gereklidir. Ancak bu gibi yerlerde hâ **(ها)** harfini telaffuz ederken harfin mâkabli ve mâbadinde bulunan tefhim harflerinin kalınlık özelliğini hâ **(ها)** harfine sirayet ettirmeden, ifrat ve tefritten kaçınarak lafzını doğru bir şekilde telaffuz etmek lazımdır.[245]

5. Babü'l-Ayn-i (ع) ve'l Hâ-i (ح)

Halkiyye grubundan olan bu iki harf, mahreç bölgelerinden halk (boğaz) bölgesinin ikinci mertebesi olan vesetu'l-halk **(وَسَطُ الحَلْق)**'dan yani boğazın ortasından çıkmaktadır. Müellif ayn **(ع)** ve hâ **(ح)** harflerinin tertibi hususunda farklı iki görüş olduğunu zikretmektedir. Buna göre Sibeveyhi ve Mekkî b. Ebî Tâlib'e göre ayn **(ع)** harfinin mahreci hâ **(ح)** harfinden daha evveldir.[246] İbn Şüreyh ve Mehdevî'ye göre ise hâ **(ح)** harfi, ayn **(ع)** harfinden daha öncedir.[247] Müellif de kendisi bu son görüşü tercih

---

[243] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 16b-17a.

[244] Hafiyye **(الخَفِيَّة)**: hâ **(ها)** harfinin mahrecindeki genişlik ile birlikte kendisinde zayıf sıfatların toplanmasını ifade eden kendine hâs bir sıfattır. Bkz. Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 162.

[245] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 17a-18a.

[246] Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/433; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 164.

[247] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 30b.

etmektedir. Mahreçde bu şekilde beraber olan ayn **(ع)** ve hâ **(ح)** harfi sıfatlarda da infitâh, istifâl ve sumt sıfatlarında beraberlerdir. Ancak ayn **(ع)** harfini hâ **(ح)** harfinden ayıran cehr ve beyniyye sıfatlarıdır. Hâ **(ح)**'yı da ayn **(ع)**'dan ayıran bu iki sıfatın zıddı olan hems ve rihvet sıfatlarıdır. Eğer bu iki sıfat yani cehr ile beyniyye ayn **(ع)** harfinde olmasaydı hâ-i mahza olurdu. Aynı şekilde hâ **(ح)**'da hems ile rihvet olmasaydı ayn-i mahza olurdu. Böylece bunların birbirinden imtiyazı, kendilerinde zikrolunan sıfat-ı mahsûsaları ile oldu.[248]

a. Faslü'l-Ayn-i (ع)

Müellif öncelikle dil ve kırâat âlimlerinin ayn **(ع)** harfinin sesinde nesâ'ati (sâfîliği) ve telaffuzunda inceliği güzel kıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla harfin berraklığını ve halisliğini koruyarak parlak bir şekilde telaffuz etmek gereklidir. Bu harf zatındaki mehcûra ve kırâatindeki sâfîliğiyle meşhurdur. Ayn **(ع)** harfi müfret, mükerrer, müşedded, muhaffef, mufahhem, murakkak gibi her ne sûretle gelirse gelsin herhâlükârda lafzında ince ve nutkunda da tahkik olarak telaffuz edilir. Ayrıca **"اَنْ تَقَعَ عَلى, وَفُزِّعَ عَنْ, وَلَنْ تَسْتَطِيعَ, عَلَيْهِ"** gibi iki ayrı kelimede harekeli olarak yan yana gelen ayn **(ع)** harflerinde tekrardan kaynaklanan zorluğu gidererek her iki ayn harfini hemze **(ء)**, hâ **(ح)** ve hâ **(ه)** harflerine karıştırmadan düzgün bir şekilde telaffuzunu sağlayarak lahn-i celîden sakınmak gereklidir. Müellif aynı zamanda ayn **(ع)** harfinin harekesi fetha olduğu durumlarda fethasının işbâ'ını biraz daha vurgulayarak daha fazla yapılmasını da tembih etmektedir. [249]

b. Faslü'l-Hâ-i (ح)

Hâ **(ح)** harfinin mahrecinden çıkış keyfiyeti, boğazın orta yerinden ikinci olarak ve telaffuzu esnasında zatında ve savtında mevcut olan buhhasına[250] **(بُحَّة)** yani boğazın sıkılmasına dikkat edilerek sağlanmalıdır. Müellife göre buhha sadece hâ **(ح)** harfine

[248] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 18a.
[249] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 18b-19a; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 30b.
[250] Buhha; lügatte ses kısıklığı, ses boğukluğu ve ses ağırlığı anlamlarına gelmektedir. Hâ **(ح)** harfine mahsus bir sıfat olup telaffuz edilirken boğazda bir sıkışma ve ağırlık meydana gelmesidir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/215.

mahsus bir sıfat olup bu harfin zatından ve savtından katiyyen ayrılamaz ve hâ **(ح)**'nın yalnız kendine hâs olan bu sıfatı verilmeden mahrecinden tam anlamıyla edası da mümkün değildir.[251] Müellifin fasl başlıkları altında zikrettiği son üç harfin yani hâ **(ح)**, ayn **(ع)** ve hâ **(ه)** harflerinin mahrecinden çıkış keyfiyeti ile alakalı Halil b. Ahmed'in *"Eğer hâ (ح) harfinin buhhası (بُحَّة) olmasaydı mahreçleri olduğu için ayn (ع) harfine karışırdı, eğer hâ (ه) harfinin hehhesi (هَهَّه) olmasaydı yine mahreç yakınlığı sebebiyle hâ (ح) harfine benzerdi."*[252] şeklindeki ifadelerinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.

6. Bâbü'l-Ğayn-i (غ) ve'l Hâ-i (خ)

Halkiyye diye isimlendirilen harf gruplarının ve boğaz bölgesinin üçüncü ve son mertebesi olan ednâ-i halktan yani boğazın üst damağı takip eden ve ağıza en yakın olan yerinden ğayn **(غ)** ve hâ **(خ)** harfleri beraberce çıkmaktadır. Bu iki harf mahreçde beraber oldukları gibi sıfât-ı lâzimelerden infitâh, isti'lâ, sumt ve rihvet sıfatlarında da müsâvi olup beraberlerdir. Ancak ğaynı, hâ'dan ayırt eden sıfat-ı cehrisidir. Hâ'yı, ğayndan ayıran ise hems sıfatıdır. Eğer ğaynda cehr sıfatı olmasaydı hâ-i halisa olurdu, ve eğer hâ harfinde de hems sıfatı olmasaydı ğayn-i mahza olurdu. Müellifin tertibine göre mezkûr mahreç yerinden sırasıyla önce ğayn **(غ)** ve sonrasında da hâ **(خ)** harfi çıkar. Kendisi söz konusu harflerin tertibi hususunda tercihini bu şekilde belirttikten sonra isim zikretmeden üç farklı görüşten bahseder. Zikrettiği bu görüşlere göre âlimlerin bazılarına göre bu harfler bir mertebede olmak üzere ikisi aynı mahreç yerinden çıkar. Diğer bazı âlimlere göre ğayn **(غ)** harfinin mahreci mukaddemdir yine bir kısım âlime göre de hâ **(خ)** harfinin mahreci mukaddemdir. Müellif bu görüşleri zikrettikten sonra Ebü'l-Hasan Nahvî'nin (ö.609/1212) "Mahreçleri aynı yerden olan harflerde tertibe itibar edilmez." sözünü nakleder.[253] Dânî, Cezerî, Şatıbî ve Kurtubî gibi âlimlere göre ğayn **(غ)** harfi mukaddem, hâ **(خ)** harfi ise sonra çıkar.[254] Mekkî b. Ebi Tâlib ise bu tertibin tam zıddı olarak yani önce hâ **(خ)** harfinin sonra da ğayn **(غ)** harfinin çıkacağı görüşündedir.[255]

---

[251] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 19b.
[252] Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, 80; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/57.
[253] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 20a; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 31a.
[254] Dânî, *et-Tahdid*, 102; el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 50-51; Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, 78.
[255] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 168-169.

a. Faslü'l-Ğayn-i (غ)

Müellif Hamdullah'a göre halk (boğaz) mahreç bölgesinin üçüncü mertebesi olan ednâ-i halk (boğazın evveli) mahrecinden ilk olarak çıkan ğayn **(غ)** harfini tam anlamıyla doğru bir şekilde mahrecinden çıkarabilmek için zatında mevcut olan ğatîtini yani çağıltısını beyan etmede azami derecede ihtimam göstererek seslendirmek gereklidir. Müellif isim vermeden bazı âlimlerin ğayn **(غ)** harfi için ince bir harf olduğu görüşünde olduğunu zikretse de tercih edilen görüşün kalın bir harf olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla ğayn **(غ)** harfi **"لَا تُزِغْ, واَفْرِغْ"** gibi ince bir harften sonra sakin olarak gelse veya **"يَغْشَى,** **يَغْدُوا, وَغِيضَ الْمَاءُ"** gibi iki ince harf arasında bulunsa ya da **"وَيَبْتَغِ غَيْرَ"** şeklinde iki ayrı kelimede yan yana gelse ve her ne sûrette olursa olsun daima ğayn **(غ)** harfi kalın olarak telaffuz edilmelidir.[256]

b. Faslü'l-Hâ-i (خ)

Ednâ-i halktan (boğaz evvelinden) ikinci olarak çıkan hâ **(خ)** harfinin harîrini yani zatında var olan hırıltısını beyan etmeye itina göstererek seslendirmek gereklidir. Böylece mahrecinden kuvvetli bir şekilde yerli yerince tam olarak çıkmış olur. Hâ **(خ)** harfi **"يَخْتَارُ, وَقَدْ خَابُوا"** gibi kendisi sakin ve harekeli veya **"اَخَّرْنَا عَنْهُمْ, ولَنْ تَخْرِقَ الْاَرْضَ"** gibi kalın ve ince harfe bitişik olarak her ne şekilde olursa olsun lafzını tefhim ederek nutkunu da tecsîm yani hırıltıdan doğan sesteki yankılanmayı göstererek telaffuz etmek ve mâbadindeki harfe tebdilinden de sakındırmak gereklidir.[257]

7. Bâbü'l-Kâf-i (ق)

Müellife göre üçüncü mahreç bölgesi olan aksâ'l-lisânda **(اَقْصَى اللِّسَان)** yani dilin boğaza en yakın ve ağıza da en uzak olan mahreç bölgesinde hanekü'l-a'lâ **(الحَنَكُ الاَعْلَى)** ve hanekü'l-esfel **(الحَنَكُ الاَسْفَل)** olmak üzere iki ayrı mahreç yeri bulunmaktadır. Mezkûr mahreç bölgesi aksâ'l-lisânın birinci kısmı olan aynı zamanda beşinci mahreç yeri olan hanekü'l-a'lâ'dan yani dilin boğaza bitiştiği ve ağıza en uzak yeri olan üst damaktan çıkmaktadır. Kâf **(ق)** harfini, mahrecinden düzgün ve doğru bir şekilde telaffuz

[256] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 20a-20b.
[257] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 20b.

edebilmek için mahreç yeriyle alakalı zikrolunan üst damaktan harfin aslını açık bir şekilde telaffuz ederek ve dilin cismini de azıcık hareket ettirir gibi yaparak seslendirmek gereklidir. Kâf **(ق)** harfi sakin olarak geldiği yerlerde ise sesini biraz daha artırarak telaffuz etmek lazımdır. Bu harf, lihâttan yani ağız ile boğaz aralığındaki küçük dilden zuhur ettiği için leheviyye **(لَهَوِيَّة)** diye isimlendirilmektedir.[258]

Kâf **(ق)** harfi, **"قَالُوا, اَوْقَدُوا, شِقَاق, شَقًّا, يُشَقِّقُ, طَرَائِقَ, قِدَدًا"** gibi ister müşedded, muhaffef, mükerrer, muvahhid olarak bulunsun ister kalın veya ince bir harfe veya zayıf ya da kuvvetli bir harfe bitişik olarak gelsin herhâlükârda kendi zatında olan fehâmetini, isti'lasını, cehr ve kalkale sıfatlarını muhafaza ederek telaffuz etmek lazımdır. Bir sıfat ki zatında bulunduğu harfin ölçüsüyle eda olunmazsa o takdirde o harfin telaffuzunda kendi zıddına karışması kaçınılmaz olur ve hatalı okunmaktan da hâli olmaz. Dolayısıyla hususiyle kâf **(ق)** harfinin sıfât-ı lazimelerine riayet etmeden telaffuz edilmeye çalışılırsa dil doğal olarak kendine kolay gelen telaffuz meyline sürat ederek hatalı okumaya karar kılmış olur. Nitekim müellif cehle-i kurrânın ekseriyetinin, kâf **(ق)** harfini hems sıfatıyla telaffuz ettiğini ve bu durumun onların adetleri haline geldiği ikazında bulunarak kâf **(ق)** harfinin sıfatlarıyla alakalı bu hatırlatmalara dikkat çekmektedir.[259]

8. Bâbü'l-Kâf-i (ك)

Üçüncü mahreç bölgesi olan aksâ'l-lisânın ikinci kısmı olan ve mahreç sıralamasında altıncı sırada yer alan hanekü'l-esfelden **(الحَنَكُ الأَسْفَل)** yani kâf **(ق)** harfinin mahrecinin biraz aşağısı, üst damağı takip eden yerden kâf **(ك)** harfi çıkar. Bu harfi mahrecine tam yerleşmiş olarak çıkarabilmek için, kendi zatında var olan inşikâk özelliğini (çatlatma, yarılma sesini) izhar ederek hakkını tam vermek suretiyle, dilin damaktaki dip kısmına yakın olan yerini yani kâf **(ق)** harfinin mahrecinin azıcık aşağısını hafif bir şekilde kolayca hareket ettirir gibi seslendirmek gerekmektedir. Yine küçük dilin olduğu yerden çıktığı için leheviyye **(لَهَوِيَّة)** diye isimlendirilen kâf **(ق)** harfi sakin olarak geldiği yerlerde yüksekliğini biraz daha ziyade kılmak gereklidir.[260] Müellifin bu görüşlerinden

---

[258] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 21a; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 31b.
[259] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 21b.
[260] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 22a; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 31b.

kâf **(ق)** ve kâf **(ك)** harfinin mahreci hususunda bu harflerin ağız ve boğaz arasında yer alan küçük dil ile büyük dilin kökü ve üst damak bölgesini kastederek İbnü'l-Cezerî'nin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.[261]

Kâf **(ك)** harfi, **"كَمَا كَالُوا, كَلَّا, مَنَاسِكَكُمْ, سَلَكَكُمْ, وَاكْتُبْنَا,"** gibi gerek kalın veya ince bir harfe mülaki olarak gerekse de kendisi müşedded, muhaffef, mükerrer, muvahhid olarak gelsin her durumda ince olarak telaffuzu sağlanmalıdır.

9. Bâbü'ş-Şîn-i (ش) ve'l-Cîm-i (ج) ve'l-Yâ-i (ى)

Dördüncü mahreç bölgesi olan ve dilin orta kısmı anlamına gelen vesetu'l-lisân **(وَسَطُ اللِّسَان)** bölgesinde, bir mahreç yeri olup buradan şîn **(ش)**, cîm **(ج)** ve yâ **(ى)** harfleri olmak üzere üç harf çıkmaktadır.

Müellife göre mezkûr mahreç yeri, dilin orta kısımıyla üst damağın orta yeri olan kubbe kısmıdır. Bu üç harfi mahrecinden düzgün telaffuz etmek için dilin orta kısmını üst damağın kubbe kısmının ortasına kavuşturarak çıkarmak gereklidir. Ayrıca bu harflerin sakin olarak geldikleri durumlarda, harekeli olarak geldikleri durumlara nazaran seslerinin süreleri biraz daha fazla uzunca tutulması gereklidir. Bu harf grubu, ağzın mefrecinden (açık ve görülen yerinden) çıktıkları için şeceriyye **(الشَّجَرِيَّة)** harfleri diye de isimlendirilmektedir. Müellif söz konusu harflerin tertibi hususunda isim vermeden kimi âlimin cîm harfini diğerlerine tekaddüm ettirdiğini bildirmektedir. Buna göre müellif Mehdevî'nin (ö.440/1048) şîn **(ش)** harfinin kâf **(ك)** harfini, cîm **(ج)** ve yâ **(ى)** harflerinin ise şîn **(ش)** harfini takip ederek onlardan sonra geldiğini nakleder. Bu şekilde cîm **(ج)** harfine öncelik verenler Kurtubî, Şatıbî, Dânî, Sibeveyhi, Ca'berî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimler[262] olduğu gibi müellifin de eserindeki tertibinden cîm **(ج)** harfine öncelik verdiği anlaşılmaktadır.[263] Mekkî b. Ebî Tâlib ise mezkûr âlimlerden farklı görüş beyan ederek

[261] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

[262] Dânî, *et-Tahdid*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, 78; Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/433; Burhânüddîn Ebû Muhammed İbrahim b. Ömer Ca'berî, *Ukûdü'l-Cumân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* (Endülüs: Müessesetü Kurtuba, 2005), 39.

[263] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 22b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 32a.

şîn **(ش)** harfine öncelik vermektedir. Cîm **(ج)** ve yâ **(ى)** harflerinin ise şîn **(ش)** harfinden sonra geldiğini beyan etmektedir.[264]

Söz konusu harfler mahreçde beraber oldukları gibi infitâh, istifâl ve sumt sıfatlarında da beraberlerdir. Ancak şîn **(ش)** harfi zatında var olan tefeşşî sıfatıyla yani sesinin mahrecinde yayılmasıyla cîm **(ج)** ve yâ **(ى)**'den ayrılmaktadır. Ayrıca şîn **(ش)** harfi hems sıfatında da diğer iki harfe göre münferittir ve bu sıfatla ziynetlenmiştir. Eğer ki bu harfte tefeşşî ve hems sıfatları olmasaydı halis bir cîm **(ج)** harfi olurdu. Lakin cîm **(ج)** ve yâ **(ى)** harfleri de cehr sıfatında ortak harflerdir. Eğer cîm **(ج)** harfinde cehr ile kalkale sıfatları olmasaydı o takdirde de cîm halis bir şîn harfine dönüşürdü. Cîm **(ج)**'i yâ **(ى)**'den ayıran özelliği ise şiddet ve kalkale sıfatlarıdır. Sonuç olarak bu üç harfin birbirine karıştırılmadan doğru bir şekilde telaffuzunu sağlayabilmek için zatlarında mevcut olan sıfatlarının hakkını tam olarak vererek çıkarmak gerekmektedir.[265]

Müellif bu bâb başlığı altında her bir harf için ayrıca fasl başlığı altında da bu harfleri ele almıştır. Ancak müellif mezkûr harflerle alakalı fasl başlıkları altında yalnızca harflerin yine sıfatlarıyla alakalı hususları misaller eşliğinde anlattığı görülmektedir. Bu sebeple bâb başlıkları altında anlattıklarıyla fasl başlıkları altındaki zikrettikleri arasında çok büyük bir farklılık olmadığı düşünüldüğünden söz konusu harfler için ayrıca fasl başlıkları açmayıp müellifin bâb başlığı altındaki anlattıklarıyla iktifa etmenin uygun olacağı düşünülmüştür.

10. Bâbü'd-Dâd-i (ض)

Beşinci mahreç bölgesi olan ve dilin yan tarafı anlamına gelen hâfetü'l-lisân **(حَافَةُ اللِّسَان)** bölgesinde iki mahreç yeri bulunmaktadır ki bunlar hâfetü'l-adrâs **(حَافَةُ الاَ ْرَاس)** ve edne'l-hâfe **(اَدْنَى الحَافَة)** diye isimlendirilmektedir. Bu iki mahreç yerinden birincisi olan hâfetü'l-adrâs **(حَافَةُ الاَ ْرَاس)** mahrecinden dâd **(ض)** harfi çıkmaktadır. Diğer mahreç yeriyle alakalı hususlar bir sonraki bâb başlığı altında ele alınacaktır.

[264] Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 175-179.
[265] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 22b-23a.

Müellif Hamdullah b. Hayreddin dâd **(ض)** harfinin karakteristik özelliğini izah ederken, lafzı kuvvetli, nutku usretli (zor), savtı satvetli (çok güçlü) ve edası da heybetli bir harf olarak tanımlamaktadır. Dâd **(ض)** harfinin mahreç bölgesinde yer alan hâfe, lisanın yan tarafının üst kısmına doğru meyilli olan yerdir ki aksâ'l-lisândan yani dilin ağıza en uzak yerinden başlayıp uç kısmına kadar olan yakın yeri takip eder. Adrâs ise üst azı dişlerdir. Dâd **(ض)** harfi de dilin sol veya sağ olmak üzere iki yan tarafının üst kısmındaki mukabili olan azı dişlere dokunmasıyla çıkar. Ancak müellif sağ taraftan telaffuzu daha zor olduğundan bu kısımdan kullanımının az olduğunu, sol taraftan telaffuzu ise biraz daha kolay olduğundan bu kısımdan kullanımının daha çok olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Ömer'in, dâd **(ض)** harfinin üst azı dişlerin iki tarafından da çıkarılabileceğini buyurduğu bilgisini de ilave etmektedir.[266] Müellif Halil b. Ahmed'den nakledilen *"Cîm* ***(ج)****, şîn* ***(ش)*** *ve dâd* ***(ض)*** *harfi şeceriyye harflerindendir. Çünkü başlangıcı şecru'l-fem* ***(شَجْرُ الْفَم)*** *'dir. Bu ise mefrec-i femdir."*[267] şeklinde ifade ettiği görüşünü de aktarmaktadır. Müellife göre mafrec-i fem ifadesi ağzın açılacak yeri anlamına gelmektedir.[268] Dolayısıyla Halil b. Ahmed bu harfleri dil ortası anlamına gelen şeceriyye harf grubundan saymaktadır.

Dâd **(ض)** harfi, harfin sesinin mahreci boyunca uzamasını ifade eden zatına mahsus istitâle sıfatıyla muttasıf, itbak ve isti'la sıfatıyla da tanımlanmış bir harftir. Zâ **(ظ)** harfiyle de itbak ve isti'la sıfatlarında beraberlerdir. Bu sebeple dâd **(ض)** harfinin kendine hâs olan sıfatlarını özellikle istitâle sıfatını iyi bilip telaffuzunu ona göre yapmak suretiyle zâ **(ظ)** harfiyle karışmasından kaçınmak gerekir. Hususiyle **"اَقَضَ ظَهْرَكْ, بَعْضَ الظَّالِمِينَ, يَعَضُّ الظَّالِمُ"** gibi zâ **(ظ)** harfine mülaki olarak geldiği durumlarda daha dikkatli telaffuz ederek zâ **(ظ)** harfinin mahrecine meylettirmekten kaçınmak suretiyle lahn-i celîden muhafaza etmek gerekmektedir.[269]

---

[266] Aynı bilgi başka kaynaklarda da yer almaktadır. Bkz. Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-Fikriyye*, 85; el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd*, 52.
[267] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/58.
[268] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 32b; Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 24b.
[269] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 25a.

11. Bâbü'l-Lâm-i (ل)

Hâfetü'l-lisân **(حَافَةُ اللِّسَان)** mahreç bölgesinden ikinci olarak ve mahreç sıralamasında da dokuzuncu mahreç olarak yer alan edne'l-hâfe **(اَدْنَى الحَافَة)** mahrecinden lâm **(ل)** harfi çıkmaktadır. Edne'l-hâfe, dilin yan tarafının sonuna doğru, dilin uç kısmına yakın olan kısmı anlamına gelmektedir.

Müellife göre lâm **(ل)** harfinin mahreci, dâd **(ض)** harfinin mahrecinin nihayet bulduğu, dilin yan taraflarından son kısmının üst damağa kavuştuğu yer olmak üzere dâhik dişlerin üzerinden ve rabâiyye, nâbıte ve seniyye dişlerinin[270] arasından dilin ucuna varıncaya kadar ki yerdir. Müellifin bu ifadelerinden öyle anlaşılıyor ki lâm **(ل)** harfini, dil ucundan çıkan harf gruplarından değil de daha çok dâd **(ض)** harfine daha yakın görenlerin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Müellife göre lâm **(ل)** harfinin pratikte doğru bir şekilde telaffuz keyfiyetini sağlayabilmek için dilin uç kısmının üst tarafına meyl eden yerini, üst damağın kubbe kısmının aşağı zeyline doğru sarkan yerini kuşatacak şekilde yapıştararak ve hapsederek telaffuz etmek gerekmektedir. Söz konusu harf ancak belirtildiği şekilde telaffuz edilmeye çalışılırsa belirgin bir şekilde açığa çıkıp, telaffuzu düzgün ve sahih olur.[271]

Müellif lâm **(ل)** harfinin sakin olarak geldiği durumlarda mahrecine hapsolunma durumunu biraz daha fazla ziyadeli yapmanın gerekli olduğu hatırlatmasını yapmaktadır. Harfin sakin halindeki dikkat edilmesi gereken bu hatırlatmasıyla harekeli halinde olduğu gibi sükûn durumunda da belirginliğini ve zuhûrunu muhafaza etmeyi kastetmiş olması muhtemeldir. Zira müellif lâm **(ل)** harfi sakin olup ve kendisinden sonra da harekeli bir nûn **(ن)** geldiği durumlarda lâm **(ل)** harfinin sükûn-u izhârını muhafaza etmenin gerekliliği hususunda ikazda bulunmaktadır. Bu hususa gerekli hassasiyet gösterilmediği takdirde ise lâm **(ل)** harfinin, harekeli nûn **(ن)** harfine idgam, ihfâ ya da tam bir harekeli

---

[270] Müellif yeri gelmişken zikrolunan dişleri şu şekilde izah eder. Seniyye; iki yukarı ve aşağı olmak üzere dört ön dişlerdir. Rabâiyye; râ **(ر)** harfinin fethalı, yâ **(ى)** harfinin de sakin olarak geldiği durumlardaki iki yanlarda olan dişlerdir. Nâbite; rabâiyye dişlerinin önündeki azı dişlerin tarafına meyilli olan dişlerdir. Dâhik; Nâbite dişlerinden hemen sonra gelen dişlerdir. Dâhik dişlerinden sonuna kadar ise azı dişlerdir. Bkz. Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 25b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 33b.

[271] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 25a-26b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 33a-33b.

harfe dönüşerek telaffuz edilme hatasına düşülebileceğine dikkatleri çekmektedir. Bu şekilde dikkat edilmeden eda edilen okuyuşlar ise lahne (hatalı okumaya) sebebiyet verdiğini ifade etmektedir.[272] Akabinde İbnü'l-Cezerî'nin anlattığı bu hususlara işaret eden ilgili beytine yer vermektedir.

وَاَحْرِصْ عَلَى السُّكُونِ فِى جَعَلْنَا اَنْعَمْتَ وَالْمَغْضُوبِ مَعَ ظَلَلْنَا

*"**جَعَلْنَا** kelimesindeki lâm **(ل)** harfinin , **اَنْعَمْتَ** deki nûn ile mîm harflerinin, **الْمَغْضُوبِ**'deki ğayn harfinin ve **ظَلَلْنَا** 'deki ikinci lâm harfinin sükûnlarına dikkat et."*[273]

Lâm **(ل)** harfi inhirâf sıfatında râ **(ر)** harfi ile müşterektir. Lâm **(ل)** harfinin zatında var olan inceliği kendisinde asaleten bulunmaktadır. Hatta müellifin sadece lâm **(ل)** harfinin inceliğini göstermek için kullandığı bir sıfat vardır ki bı sıfat incelik ve zayıflık anlamına gelen i'câf **(اِعْجَاف)** sıfatıdır ve sadece lâm **(ل)** harfine mahsustur.[274] Ancak bazen kalın olarak telaffuz edilme hali vardır ki bu durum kendisinde daha sonra meydana gelen arızî bir sebeple olmaktadır. Mesela, **"وَاللَّهِ, رَسُولُ اللَّهِ"** gibi fethalı ya da dammeli bir harften önce gelen Allah lafzındaki lâm harfleri kalın olarak telaffuz edilmektedir.

12. Bâbü'n-Nûn-i (ن)

Müellife göre onuncu mahreç nûn **(ن)** harfinin mahrecidir ki lâm **(ل)** harfinin mahrecinin altından râ **(ر)** harfinin mahrecinin ise üstünden çıkmaktadır.[275] Diğer eserinde ise harfin fonetik yapısıyla alakalı daha geniş bir açıklama yaparak lisânın uç kısmıyla yukarı ön dişlerin bitiş noktasındaki etlerin biraz üzerinden çıkar şeklinde ifade etmektedir. Mahrecinden tam olarak çıkarabilme keyfiyeti hususunda ise yine dilin uç kısmının üste doğru meyleden yerini, üst damak kubbesinin aşağıya doğru sarkan yerine, lâm **(ل)** harfinin mahrecinden hemen sonra olacak şekilde kavuşturup seslendirilmesi olarak izah etmektedir. Eğer bu şekilde telaffuzu sağlanırsa nûn **(ن)** harfi mahrecine tam yerleşmiş olarak keyfiyeti doğru bir şekilde eda edilmiş olur. Eğer nûn harfi sakin olarak gelirse mahrecine hapsedilme süresini biraz artırmak gerekmektedir.[276] Muhtemelen müellif bu

[272] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 26a.
[273] İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, 55.
[274] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 57a.
[275] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 26b.
[276] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 34a.

hatırlatmayı yaparak lâm **(ل)** harfinde olduğu gibi sakin olarak gelen nûn **(ن)** harfinin izhâr okunması gereken yerlerde, idgam, ihfâ ve müteharrik olarak okunmasını sakındırmak için bu uyarıya tekrar dikkat çekmiş olduğu düşünülebilir.

Nûn **(ن)** harfinin zatında var olan gunne-i lâzimesinden ayrılması mümkün değildir. Bir kısım ulemâ nûn **(ن)** harfinden asla ayrılmaması gereken bu özelliğinden kaynaklı sakin olduğu durumlarda mahreci hayşuma (geniz) yöneldiği için bu harfin gayri meşhur sıfatlardan rücu'[277] sıfatına sahip olduğunu beyan etmişlerdir.[278] Ancak bu gunne sıfatı nûn **(ن)** harfi harekeli olduğu durumlarda gizli, sakin ve şeddeli olduğu durumlarda ise açık bir şekilde zuhûr eder. Bu sebeple bazı âlimler sakin olan nûn **(ن)** harfinin tecvid kaidelerinden yalnızca ihfâ olduğu durumlarda da hafâ/hafiyye sıfatına sahip olduğunu ifade etmişlerdir.[279] Ayrıca nûn **(ن)** harfi müstefîle harflerinden olup ister şeddeli veya sakin olarak ister mükerrer veya muvahhid olarak isterse de kalın ya da ince harfe mülaki olarak gelsin hakkı ince olarak telaffuz edilmektir.

Müellif ayrıca fasl başlığı altında tenvin ve nûn-i sakinin idgam, izhar, ihfâ ve iklâb olmak üzere hükümlerinin dört mertebe üzere olduğu hususuna değinmiştir. Bu hususta tenvin ve nûn-i sakinin; lafızda beraber resm-i hatta ise ayrı, tenvinin ise; lafızda sabit, resm-i hatta sakıt, vasılda zâhir, vakıfta zâil ve kelimenin evvelinde ve ortasında değil de sonunda olacağını bildirmektedir. Ancak nûn-i sakinin ise; lafızda ve resm-i hatta, vakıf ve vasıl hallerinde sabit olduğunu ayrıca isimlerde, fillerde, harflerde ve kelimelerin evvelinde, ortasında ve âhirinde bulunabileceğini de ifade etmektedir.[280]

Müellifin fasl başlığı altında tenvin ve nûn-i sakin ile alakalı ele aldığı konular genel olarak tecvid kaidelerine yönelik olduğundan bu meseleyle alakalı tekrar fasl başlığı açılmayıp müellifin bu iki hususa dair müşterek ve ferdi olarak zikrettiği önemli yönleri bâb başlığı altında ele alınarak iktifa edilmiştir.

[277] Rücu';lügatte geri dönmek anlamına gelmektedir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 621.
[278] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 109; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 138.
[279] İbnü'l-Cezerî, *Temhîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, 97; Mekkî el-Kaysî, *er-Riâye*, 127.
[280] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 27b.

13. Bâbü'r-Râ-i (ر)

Mahreç tertibinde on birinci sırada yer alan râ **(ر)** harfinin mahreci, nûn **(ن)** harfinin biraz aşağı kısmıdır. Ancak bu harfin mahreç yeri nûn **(ن)** harfinin mahrecine nazaran dilin arka yüzü itibariyle daha iç kısımda kalmaktadır. Mahrecinden telaffuz keyfiyeti ise dilin arka tarafının en iç kısmını, nûn **(ن)** harfinin mahrecinden üst damağın en aşağısına doğru ulaştırıp oraya yapıştırmak suretiyle telaffuzu sağlanmalıdır. Bu şekilde râ **(ر)** harfi mahrecine tam yerleşmiş olarak çıkması mümkün olmaktadır.[281] Râ **(ر)** harfinin genel karakteristik özellikleri ise hadd-i zatında telaffuzu kuvvetli, tilaveti satvetli (çok güçlü), tekrîr sıfatı ile muttasıf ve lâm **(ل)** mahrecine de münharif (eğilimli) bir harftir. Bu sebepledir ki birçok farklı kullanımı ve kendine hâs kaideleri vardır. Nitekim kalınlık ve incelik özelliği, geldiği durumlara göre çoğu kere değişkenlik arz etmektedir.[282] Râ **(ر)** harfinin bu hükümleriyle ilgili teferruatlı bilgiler birçok tecvid kaynaklarında mevcut olduğundan biz burda bu hükümlerle alakalı detaya girmeyip yukarıda zikrolunan mahreç bilgileriyle iktifa edeceğiz.

14. Bâbü't-Tâ-i (ط) ve'd-Dâl-i (د) ve't-Tâ-i (ت)

Müellife göre on ikinci mahreç yeri taraf-ı lisânla (dilin ucu) ile seneyây-ı ulyâdır ki (üst ön dişler) buradan tâ **(ط)**, dâl **(د)** ve tâ **(ت)** harfleri çıkmaktadır. Söz konusu bu harflerin telaffuzunda, dil üst damağın tavanına yayılarak mahreçlerinde ve mertebelerinde beraber oldukları için ağız içindeki telaffuz edildikleri bu yere nispetle nat'î harfler **(حُرُوْفُ اَلْنَّطْعِى)** diye isimlendirilmektedir. Müellife göre nat'î **(اَلْنَّطْعِى)**; damağın iç kısmının üst tavan kısmıdır.[283] Müellifin söz konusu harfleri nat'î harfler olarak nitelendirmesiyle alakalı ifadeleri İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'deki ifadeleriyle benzerlik göstermektedir. Nitekim mezkûr eserinde bu harfler için, üst damağın çukurundan çıktıkları için natiyye **(اَلْنَّطْعِيَّة)** ifadesini kullanmaktadır.[284] Ancak müellif İbnü'l-Cezerî'nin söz konusu harflerin mahreçleriyle alakalı zikretiği üst ön dişlerin dibi/kökü ve lisanın üst damağa doğru

[281] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 34a.
[282] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 29a.
[283] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 30a; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 34b.
[284] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

yükselmesi şeklindeki ifadelerine yer vermemeketedir. Müellifin mezkûr harflerin mahreciyle alakalı zikrettiği dil ucu ve üst ön dişler ifadelerini kullanırken Halil b. Ahmed'in görüşlerinden istifade ettiği görülmektedir. Zira Halil b. Ahmed *Kitâbü'l-Ayn* isimli eserinde bu harflerin mahrecinden çıkış başlangıcını, üst damağın en alt yeri olan etek kısmı olarak ifade eder.[285]

Müellif söz konusu harflerin mahreçlerinin üst damakla olan ilişkisine değinmiş olsa da aslında bu harflerin mahreç yerlerinin tam olarak üst damak olduğunu savunanların görüşlerini benimsemediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu harflerin ağız içinden çıkış keyfiyetlerini ve fonetik özelliklerini ifade ederken, dilin uç kısmının üst yanını, üst ön dişlerin iç kısmına ulaştırmak şeklinde ifade etmekte, ancak damakla ilgili herhangi bir ifade kullanmamaktadır. Yani müellif bu harflerin mahreci hususunda iki üst ön dişlerin iç yanını esas almakta, diş etleriyle alakalı ilişkilendirme yapılacak bir ifadeye de yer vermemektedir.

Müelliften önce yaşamış olan ilk dönem ulemâsının söz konusu harflerin mahreçleriyle alakalı görüşlerine baktığımızda bu üç harfin tek bir mahreçten çıktığını anlamaktayız. Ayrıca bu harflerin mahreç bölgesindeki herhangi bir tertibinden söz etmemeleri, mahreçde olduğu gibi tertipte de herhangi bir farklılık olmayıp birliğe sahip oldukları izlenimi vermektedir. Müellif Hamdullah ise söz konusu harflerin hem tertip hem de mahreç itibariyle aynı olduğunu ifade ederek görüşünü açıkça beyan etmiştir. Ayrıca tâ **(ط)** harfinin mahreç ve tertipte beraber olduğu diğer iki harften de daha kuvvetli bir harf olduğunu zikretmiştir. Müellifin bu görüşü muhtemelen tâ **(ط)** harfinin, diğer iki harfe nazaran zatındaki kuvvetli sıfatlarından kaynaklı olmasına dayanmaktadır.

Mahreç ve tertip birlikteliğine sahip olan söz konusu harfler, lâzımi sıfatlarda da şiddet ve sumt sıfatlarında müştereklerdir. Ancak tâ **(ط)** harfini, dâl **(د)** ve tâ **(ت)** harflerinden ayıran itbak ve isti'la sıfatlarıdır. Tâ **(ط)** ve dâl **(د)** harfleri cehr sıfatında beraberlerdir. Dâl **(د)** harfinin, tâ **(ت)**'den imtiyazı ise cehr ve kalkale sıfatlarıdır. Lakin dâl **(د)** ve tâ **(ت)**, infitâh ve istifâl sıfatlarında müştereklerdir. Tâ **(ت)** harfine, dâl **(د)**'den imtiyaz veren ise hems sıfatıdır.[286] Bu harflerin birbirine karıştırılmadan mahrecinden tam olarak

[285] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/58.
[286] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 30a.

doğru bir şekilde telaffuz keyfiyetlerini sağlamak için zikrolunan sıfât-ı mümeyyizelerini ve sıfât-ı müştereklerini iyi öğrenip her bir harfe bu sıfatların hakkını tam olarak vermek gerekmektedir.

Söz konusu bu harflerin karakteristik özelliklerine baktığımızda ise tâ **(ط)** harfi zatında şedid, nutkunda sedîd (sade), lafzı sevî (dolambaçsız, düz) ve savtı da kuvvetli bir harftir. İtbak, isti'la ve ve şiddet sıfatları gibi kuvvetli sıfatlara haiz olduğundan ister şeddeli veya muhaffef olarak isterse de ince veya kalın bir harfe mülaki olarak gelsin telaffuzu kalın olarak istimal olunur. Dâl **(د)** harfinin de karakteristiği benzer şekilde lafzı şedid, sedid, sevî ve kuvvetli olup lâzımi sıfatlardan mehcura, müstefîle, münfetiha ve musmate sıfatlarına sahiptir. Telaffuzu ince olarak eda edilip kalın okumaktan kaçınmak gereklidir. Zira kalın olarak telaffuz edilmeye çalışılırsa hemen tâ-i **(ط)** mahzaya dönüşmeye müsait özelliktedir. Bir diğer husus ise telaffuzu esnasında nefesi akıtmamak gereklidir. Çünkü nefes akıtıldığı takdirde de dâl **(د)** harfi, tâ-i **(ت)** mahzaya dönüşmeye meyilli bir harftir. Tâ **(ت)** harfinin de karakteristiğine baktığımızda aynı şekilde zatında kuvvetli ve hey'etinde heybetli bir harftir. Lâzımî sıfatlardan şiddetle muttasıf ve hemsle mevsuf olup müstefîle harflerindendir. Her ne sûrette ve halde gelirse gelsin telaffuzunu terkik ederek okumak ve tefhimden kaçınmak gerekmektedir. Ayrıca nefesi akıtarak telaffuzu sağlanmalıdır.[287]

Bu harf grubunun mahreç yerleriyle alakalı bir hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir. Şöyle ki müellif yukarıda zikrolunan üç harfin telaffuz esnasındaki fonetik keyfiyetlerini, dilin uç kısmının üst ön dişlerin iç tarafında kalan yüzey kısmına temas ettirmek olarak ifade etmiştir. Müellifin bu harflerin mahreci ve tertibi konusunda herhangi bir ayrımı da söz konusu değildir. Ancak müelliften önce yaşamış bu alanda temayüz etmiş, söz sahibi ulemâdan bazıları ise bu harflerin mahrecini izah ederken yalnızca dil ucunun değil de dilin kendisinin de üst damağın en alt canibine doğru yükselmesi gerektiğine işaret etmişlerdir. Mezkûr âlimlerin bu görüşleri tâ **(ط)** harfinin doğru bir şekilde telaffuzunun sağlanması açısından önemli bir ayrıntı olarak görülebilir. Müellif Hamdullah ise tâ **(ط)** harfinin karakteristik olarak kuvvetli bir harf olduğuna değinmiş ancak mahrecinden

[287] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Laleli, 68), 34a-35a. (Bu kısım müellif nüshası mutemel esas aldığımız Bursa İnebey Orhan 115 nüshasında eksik olduğundan dipnotta eserin Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 68 koleksiyonunda kayıtlı nüshası kaynak gösterilmiştir.)

telaffuz keyfiyetini izah ettiği yerde bu harfin itbâk ve isti'la sıfatlarından kaynaklı olarak dilin yukarı yükselmesi gerektiğine işaret eden herhangi bir ifade kullanmamıştır. Müellifin her daim harflerin mahreçleri ve sıfatları hususundaki verdiği öneme ve kırâat esnasında harflerin doğru ve sahih bir şekilde telaffuz edilmesine yönelik gösterdiği hassasiyeti düşündüğümüzde bu konuda bir çelişki varmış gibi gözükmektedir. Kanaatimizce müellif bu harflerin fonetik yapılarıyla alakalı çıkış yerlerinin tespitinde, söz konusu harflerin seslendirilme esnasında mahreç yerlerinden ilk ayrılış noktasını esas almıştır. Böylece üç harfin de sesi aynı yerden başladığı için müellifin ifadesinde herhangi bir noksanlık veya tezatlık bulunmamaktadır.

15. Bâbü's- Sâd-i (ص) ve's-Sîn-i (س) ve'z- Zây-i (ز)

Müellife göre on üçüncü mahreç yeri senayây-ı süflâ (alt ön dişler) ile taraf-ı lisandan (dilin uç kısımlarından) sâd **(ص)**, sîn **(س)** ve zây **(ز)** harfleri çıkmaktadır. Müellif *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinde bazı ulemânın bu harflerin mahreç yerindeki dişlerin, üst ön dişler veya alt ön dişler olduğuna dair bir kayıt düşmediklerini hatırlatır. Ancak müellifin herhangi bir isim zikretmeden yaptığı bu hatırlatmasıyla Sibeveyhi ve bu hususta ona tabi olan ulemâyı işaret ettiği anlaşılmaktaır. Çünkü Sibeveyhi bu harflerin mahrecini izah ederken ön dişlerin birazcık üstü anlamına gelen **"فُوَيْقَ الثَّنَايَا"** ibaresini kullanarak dilin uç kısmıyla ön dişlerin birazcık üstünün aralığından çıkar şeklinde tanımlamaktadır.[288] El-Enderâbî'de (ö.470/1077) bu harflerin söz konusu mahreç yeriyle alakalı **"يَلِيهَا"** lafzını kullanarak dilin uç kısmının ön dişleri takip eden bitiştiği yer olarak ifade etmektedir.[289] Müellifin kendi tercih ettiği görüşü farklı olmasına rağmen İbnü'l-Hâcib'in (646/1249) senâyâ ifadesinden kastedilen yerin üst ön dişler olduğunu görüşünü de aktarır. Söz konusu bu harf grubu dilin uç kısmının sivri yerinden çıktıkları için eseliyye **(اَسَلِيَّة)** harfleri olarak da isimlendirilmiştir. Müellife göre eseliyye lisanın uç kısımları anlamına gelmektedir. Müellif söz konusu harflerin telaffuz keyfiyeti ile alakalı da izahatta bulunmaktadır. Öncelikle bu harflerin safir sıfatıyla muttasıf harfler olduğunu ifade etmektedir. Mahreçlerinden telaffuz esnasında dilin uç kısmını, aşağı ön dişlerin uçlarına yapıştırıp safir sıfatının hakkını da vermek suretiyle telaffuzu sağlanmalıdır. Bu

[288] Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/433.
[289] Ahmed b. Ömer el-Enderâbî, *el-İzâh fi'l-Kırâat*, thk. Munâ Adnân Ğanî (Irak: Tikrit Üniversitesi Külliyyetü't-Terbiyetü li'l-Benât (Yayımlanmamış Doktora tezi), 2002), 370.

hususlara dikkat edildiği takdirde telaffuzu düzgün ve doğru bir şekilde eda edilmiş olur. Ayrıca müellif sîn **(س)** harfinin, zây **(ز)** harfinden daha önce çıktığına diar bir görüş olduğuna da değinmektedir[290]

Mahreç birlikteliği olan bu harflerin bazı sıfatlarda da ortaklığı vardır. Şöyle ki safir, rihvet ve sumt sıfatlarında müştereklerdir. Ancak sâd **(ص)** harfini, sîn **(س)** ve zây **(ز)** harflerinden ayıran itbak ve isti'la sıfatlarıdır. Lakin sîn **(س)** harfiyle infitâh ve istifâl sıfatlarında müşterektir. Mahreçde ve bazı sıfatlarda beraber olan bu harflerin birbilerine karıştırılmadan doğru bir şekilde telaffuzunu sağlamak için, sâd **(ص)** harfinin itbak ve isti'la sıfatlarını, zây **(ز)** harfinin cehr, infitâh ve istifâl sıfatlarını, sîn **(س)** harfinin de hems, infitâh ve istifâl sıfatlarını çok iyi bir şekilde öğrenip zatlarına ait bu sıfatların hakkına riayet ederek seslendirmek gereklidir.[291]

Bu harflerin karakteristik özellikleriyle alakalı da müellif bilgi vermektedir. Sâd **(ص)** harfi savtında salâbetli (sert), nutkunda kuvvetli, lafzında fehîm (kalın) ve cisminde de cesîm (iri) bir harftir. Sâd **(ص)** harfi, müşedded ve muhaffef veya mufahhem ve murakkak bir harfe mülaki olarak her ne halde gelirse herhâlükârda fehâmetle eda olunur. Terkiki lahindir. İtbak ve isti'la sıfatları hakkıyla verilmeden telaffuz edilirse sîn **(س)** harfine meyletmesi kaçınılmaz olur. Namazda terkik ile okunursa namazı ifsat eder. Sîn **(س)** harfinin karakteristiği de zatında latîf (yumuşak), hey'etinde zarîf (nazik), dil üzerine edası hafif ve nutkunda nidası nazîf (saf, düz) bir harftir. Her ne keyfiyetle ve her ne hey'etle gelse herhâlükârda ince olarak okunur. Eğer sîn **(س)** harfi kalın olarak telaffuz edilirse mahza sâd **(ص)** harfine dönüşür ki bu durum manaya zarar verir ve namazı da ifsat eder. Zây **(ز)** harfi ise zatında inceliğiyle meşhur, mahreciyle ma'mur (mahrecine kolayca yerleşen), sıfatlarında mechûra, safir ve rehavetle mensûr (desteklenmiş) ve infitâh ve istifâlesiyle de telaffuz edilen bir harftir. Müşedded, muhaffef veya kalın ve ince harfe bitişik olarak her ne sûrette gelirse hepsinde ince olarak

[290] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Laleli, 68), 35b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 35a-35b.
[291] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Laleli, 68), 35b-36a.

telaffuz edilir. Hususiyle اَلرِّجْزُ gibi zây **(ز)** harfi şeddeli olduğu halde cîm **(ج)** harfine bitişik olarak geldiğinde sîn **(س)** harfiyle telaffuz etmekten kaçınmak gerekmektedir.[292]

16. Bâbü's-Sâ-i (ث) ve'z-Zâl-i (ذ) ve'z-Zâ-i (ظ)

Müellife göre on dördüncü mahreç tarafı-ı lisânla senâyây-ı ulyâdır ki (üst ön dişler) buradan sâ **(ث)** , zâl **(ذ)** ve zâ **(ظ)** harfleri çıkmaktadır.[293] Müellifin bu harflerin mahreci hususundaki görüşü *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserindeki görüşüyle aynı değildir. Zira mezkûr eserinde bu harflerin mahrecini taraf-ı lisan ile senayây-ı ulyâ (üst ön dişler) ve senâyây-ı süflâ (alt ön dişler) olarak ifade etmiştir.[294] Halil b. Ahmed'e göre mahreç birlikteliğine sahip olan bu harflerin mahrecinin başlangıç noktaları diş etleri olduğu için lisevîyye **(لِثَوِيَّة)** harfler olarak isimlendirilmektedir.[295] Müellif de bu harfler için mahreçlerindeki dişlerin sıra halinde oluşmasını sağlayan diş etlerine nispetle lisviyye **(لِثْوِيَّة)** harfler denildiğini ifade etmiştir. Müellifin bu görüşü İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'deki görüşüyle uyum göstermektedir.[296] Mar'aşî ise bu harflere liseviyye şeklinde isimlendirme sebebini kendine özgü yorumuyla *"Bu üç harf, lisseden (diş etlerinden) çıktıkları için liseviyye olarak isimlendirilmektedir. Bu sözde bir müsamaha vardır. Zira bu harfler telaffuz edilirken seslerine eşlik eden nefes, yayılarak diş etlerine ulaşır."*[297] şeklinde ifade etmiştir.

Müellif bu harflerin telaffuzlarındaki fonetik keyfiyetini, dilin uç kısmını yukarı ve aşağı ön dişlerin uçları arasına birleştirerek seslendirmek gereklidir şeklinde ifade etmiştir. Sâ **(ث)**, zâl **(ذ)** ve zâ **(ظ)** şeklindeki sırayla zikrettiği bu harflerin mahrecinden çıkış tertibi hususunda ayrıca herhangi bir bilgiden de söz etmez. Mar'aşî ise, bu harflerin tertibi hususunda dilin, iki dişin arasından çıkışı itibariyle ağzın da dış kısmına yakınlığı itibariyle olduğunu söyler. Buna göre sâ **(ث)** harfinde dil, kardeşleri olan zâl **(ذ)** ve zâ **(ظ)** harflerine nazaran ağzın dış kısmına daha yakındır. Zâl **(ذ)** harfinde ise, zâ **(ظ)** harfine

[292] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Laleli, 68), 36a-37a.
[293] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 32b.
[294] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 35b.
[295] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/58.
[296] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/201; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 36a.
[297] Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 135.

göre dışa daha yakındır.[298] Eskicizâde ise bu harflerin mahrecinden çıkış tertibinin dilin uç kısmının yukarı ve aşağı ön dişlerin başlarından çıkış keyfiyetine göre olduğunu söyler. Buna göre de zâ **(ظ)** harfinde dil ucu çok az, zâl **(ذ)** harfinde ondan birazcık fazla, sâ **(ث)** harfinde ise en fazla şekilde dışarı çıkar.[299]

Mahreçlerinde beraber olan bu harfler rehavet ve sumt sıfatlarında da beraberlerdir. Ancak zâ **(ظ)** harfinin, sâ **(ث)** ve zâl **(ذ)**'den imtiyazı itbak ve isti'la sıfatlarıyladır. Lakin zâl **(ذ)** ile cehirde müşterektir. Zâl **(ذ)** harfinin, sâ **(ث)**'den imtiyazı ise cehir sıfatıyladır. Sâ **(ث)** harfinin, zâl **(ذ)** ve zâ **(ظ)** harflerinden infiradı ise hems sıfatıyladır. Eğer zâ **(ظ)** harfinde itbak ve isti'la sıfatları olmasaydı halis bir zâ **(ظ)** harfine dönüşürdü. Zâl **(ذ)** harfinde de cehir sıfatı olmasaydı mahza sâ **(ث)** harfi olurdu. Sâ **(ث)** harfinde ise hems sıfatı olmasaydı o zaman bu harf de halis bir zâl **(ذ)** harfi olarak telaffuz edilirdi. Mücevvid bir kârinin (Kur'ân'ı tecvitli okumaya çalışan okuyucunun) bu harflerin mahreç ve mezkûr sıfatlardan her birine ait olan ölçülerini iyi bir şekilde öğrenip ifrat ve tefritten sakınarak tilavetlerinde uygulamaları gerekmektedir.[300]

Söz konusu harflerin karakteristik özellikleri ise zâ **(ظ)** harfi, hadd-i zatında kuvvetli, savtında şevketli (haşmetli), nutku celî (parlak) ve lafzı da âlî (üstün) bir harftir. Sıfatlarının çoğu kuvvetli olduğu için tesmîn ile yani kendisine hâs sıfatların tam hakkını vermek suretiyle doyurarak telaffuz edilmesi gerekmektedir. Her ne sûrette gelirse gelsin hepsinde savtı fehâmetle (kalın), nutkuda da salâbetle (sağlam) telaffuz edilir. Zâl **(ذ)** harfi, zatında latîf, edasında zarîf ve hey'etinde görgülü ve gökçek (görkemli ve güzel görünümlü) bir harftir. Mücevvid bir kârî zâl **(ذ)** harfinin rikakatini (inceliğini) muhafaza ederek telaffuzunu latîf, edasındaki ölçü ve vezinlerin hukuna da riayet ederek ve cehir sıfatını da net bir şekilde belli ederek bu hususları tilavetine yansıtması gerekmektedir. Ayrıca hems sıfatıyla telaffuzdan kaçınarak sâ **(ث)** harfine benzemesinden muhafaza etmek gereklidir. Sâ **(ث)** harfinin karakteristik özelliği ise yine zatında latîf, lafzında

[298] Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukıll*, 135.
[299] Eskicizade, *Tercüme-i Dürr-i yetim*, 6-7.
[300] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 32b.

hafif, edasında mülayim, nidasında sâlim (net), savtında rakîk ve nutku da hakîk (mahrecine tam ve kolay yerleşen) bir harftir.[301]

17. Bâbü'l-Fâ-i (ف)

Müellife göre iki dudak anlamına gelen şefeteyn **(شَفَتَيْن)** mahreç bölgesinde iki mahreç olup buradan dört harf çıkmaktadır. Mezkûr mahreç bölgesinde yer alan iki mahreçten birincisi ve genel mahreç sıralamasında da on beşinci sırada yer alan mahreç yeri, senâyây-ı ulyânın (üst ön dişlerin) başlarıyla alt dudağın karnı olan iç kısımdır ki fâ **(ف)** harfi burdan çıkmaktadır. Bu harfin telaffuzunda fonetik keyfiyetini tam olarak doğru bir şekilde sağlayabilmek için, yukarı ön dişlerin uç kısımlarını alt dudağın iç tarafına hapsedip bastırarak seslendirmek gerekmektedir. Böylece fâ **(ف)** harfi mahrecine tam yerleşmiş olarak düzgün bir şekilde telaffuz edilmiş olur.[302]

Fâ **(ف)** harfinin, telaffuzunu terkîk ile eda edip nidasını ise ihtilastan[303] yani harekesini gizli, hafif ve süratli bir şekilde seslendirerek telaffuz etmekten kaçınmak gerekir. Hususiyle fâ **(ف)** harfi **"اَفْوَاهِهِمْ, اَفْوَاجًا, صَفْوانٍ"** gibi kelimelerde vâv **(و)** harfine mülaki olarak geldiğinde vâv **(و)**'ı, fâ **(ف)**'da idgam edip şeddeli okuyarak lahinden sakınmak lazımdır. Bu gibi yerlerde fâ **(ف)**'nin inceliğine ve diğer ölçü haklarına riayet etmekle kalmayıp vâv **(و)**'ın dahi mahreç ve sıfat haklarına tam riayet edip birbirlerine karıştırmaktan ve fonetiklerini tahrif etmekten şiddetle kaçınmak gerekmektedir. Zira vâv **(و)** ve fâ **(ف)**'nın mahreçlerde yakınlığı ve tam bir münasebetleri olduğundan bu iki harf yanyana geldiğinde telaffuzları esnasında dilin, kendine kolay olanla amel etmeye sürat edip muğâlata (tahrif) ve muhâlata (karıştırılmak) gibi hatalı okumaya meyletme olasılığı yüksektir.[304]

---

[301] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 32b-33b.

[302] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 33b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 36a.

[303] İhtilas; lügatte "çalmak, aşırmak" anlamındaki hals kökünden türeyen ve revm ile kısmî benzerliği bulunan ihtilas terim olarak "harekeyi süratle telaffuz etmek, harekeyi hafif ve gizli bir sesle belli etmek; harekenin çoğunu veya üçte ikisini telaffuz etmek" gibi tarif edilmiştir. Bkz. Fatih Çollak, "Revm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/32.

[304] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 33b-34a.

18. Bâbü'l-Bâ-i (ب) ve'l-Mîm-i (م) ve'l-Vâv-i (و)

Şefeteyn **(شَفَتَيْن)** mahreç bölgesinin ikincisi ve ve genel mahreçlerin de on altıncısı, iki dudağın aralığıdır ki buradan bâ **(ب)**, mîm **(م)** ve vâv **(و)** harfleri olmak üzere üç harf çıkmaktadır. Bâ **(ب)** ve mîm **(م)** herflerinin her iki dudakta da birbirlerine şeklen ve hacim itibariyle intibakları vardır. Yani bu harflerin telaffuzunda iki dudağın birbirine uyumlu olarak teması söz konusudur. Ancak vâv **(و)** harfinde ise bu intibak (temas uyumu) yoktur. Çünkü vâv **(و)** harfinin telaffuzunda iki dudak dışa doğru ortası boş ve oyuk şekilde olup dudakların birbirine teması söz konusu değildir. Mezkûr harflerin fonetik yapıları iki dudakla tam bir münasebet halinde olup başka herhangi bir uzuvla teması söz konusu olmadığından bu harf grubuna mahreçlerine nispetle şefeviyye **(شَفَوِيَّة)** harfleri diye isim verilmiştir. Müellif bu harflerin tertibi hususunda ise herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.[305]

Bu üç harfin mahrecinde birlikteliği olduğu gibi sıfatlardan da cehr, infitâh ve istifâl sıfatlarında da birliktelikleri söz konusudur. Bâ **(ب)** harfinin, mîm **(م)** ve vâv **(و)** harflerinden imtiyazı kalkale ve şiddet sıfatlarıyladır. Mîm **(م)** harfinin, bâ **(ب)** ile vâv **(و)**'dan imtiyazı gunnesiyledir. Vâv **(و)** ise talaffuzunda dudaklar dışa oyuk bir şekilde bükülerek bariz bir şekilde bu iki harften temayüz eder.[306]

Söz konusu harflerin karakteristik özellikleri ise bâ **(ب)** harfi zatında kuvvetli ve şedîd, cisminde sevî (ahenkli) ve sedîd (uygun) bir harftir. Kalkale ve cehir sıfatlarıyla muttasıf, lafzı ince ve hakîk (esaslı) ve nutkunda da nefes akıtılarak telaffuz edilir. Mîm **(م)** harfi de latîf ve selis (telaffuzu lezzetli, yumuşak), edada nefis (çok hoş), mahreçde bâ **(ب)** ile celîs (beraberce yerleşik, hemdem), vâv **(و)**'ile enîs (yoldaş), lafzı yesîr, nutku kasîr (kısa), savtı şehir (şanlı), devri kesîr (ziyadesiyle kıvrımlı), terkîki fasih ve tefhîmi de gayr-ı sahih bir harftir. Ayrıca müellif *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinde mîm **(م)** harfi gunnesiyle meşhur bir sıfat olduğundan sakin olarak geldiğinde mahreci gunnenin zuhuru

[305] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 34a-34b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 36b.
[306] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 34b.

ile tekrar genize doğru döndüğünden kendisine harf-i rücû' denildiğini ifade etmiştir.[307] Vâv **(و)** harfi ise karakteristik olarak zatında mechûra ile ve nutkunda rikâkatle ma'mur (yerleşik), lafzı latîf, savtı hafif ve zatındaki lâzımî sıfatlarla eda edilmeye şiddetle ihtiyacı olan bir harftir. Özellikle **"خُذِ الْعَفْوَ وأْمُرْ"** gibi fâ **(ف)** harfine mücâvir (komşu) olarak veya kendi misline harekeli şekilde mülaki olarak geldiği yerlerde bilinçsiz bir şekilde tilavet eden cehele-i kurrânın yaptığı gibi fâ **(ف)** harfine idgam etmekten gayet özenli bir şekilde sakınmak gerekmektedir. Zira onların ekseriyetinin âdetleri bu gibi yerlerde vâv **(و)** harfini, fâ **(ف)** harfine idgam edip fâ **(ف)** harfini de teşdîd ile telaffuz ederek lahinle okumaktır.[308]

19. Bâbü'l-Gunne (غُنَّة)

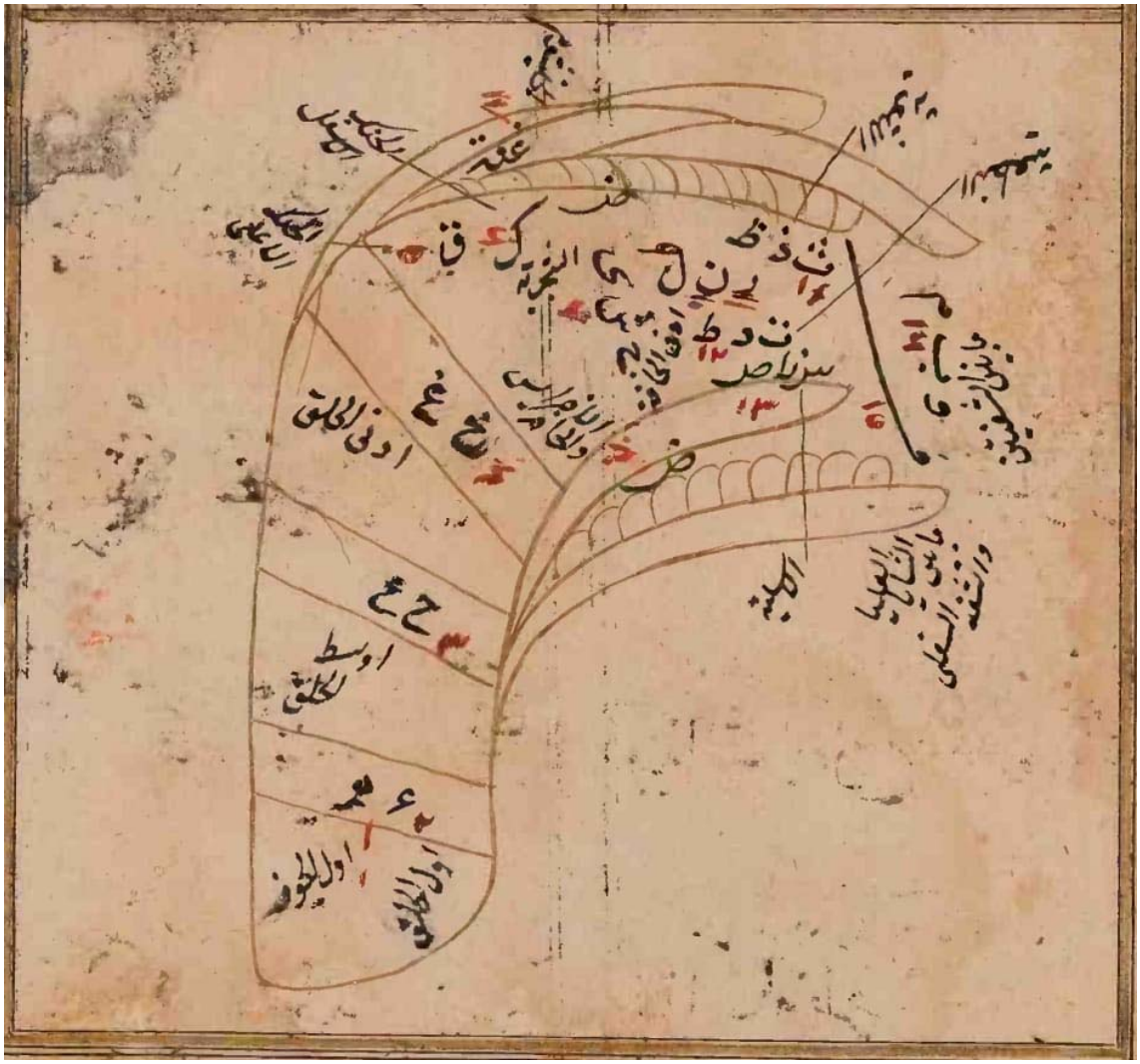
Müellife göre on yedinci ve son mahreç yeri hayşûm olup boğazın ğâr-ı âlâsının fevkine yani üst kovuğuna denilmektedir. Bu mahreç yerine aynı zamanda genizde derler. Gunne ise bu yerden çıkan sestir. Müellif *Cevâhiru'l-İkyân* isimli eserinde gunnenin hayşûmdan telaffuz keyfiyetini şu şekilde izah etmektedir. Şöyle ki nûn **(ن)** harfini şeddeli, muhaffef veya tenvinli olarak telaffuz ederken burun delikleri kapatılarak sesi çıkarılmaya çalışılırsa, bu durum nûn **(ن)** harfindeki gunne sesinin hayşûmdan çıkmasına engel olmakta ve tam olarak halis bir gunne sesi ortaya çıkmamaktadır. Bu şekilde **(ن)** harfi gunnesiz kalmak suretiyle aslı değişeceğinden telaffuzda lahn-i celî mesabesine ulaşmaktadır. Dolayısıyla pratikteki bu uygulama gunnenin mahreç yerinin hayşûm olduğunu teyit etmektedir. Ayrıca gunne, nûn **(ن)** harfinin zatına asıl olarak yerleşmiş bir sıfat olduğundan ayrılması kat-i sûrette söz konusu olmamaktadır.[309]

Müellif ayrıca gunne ile alakalı sorulması muhtemel sorulara açıklık getirme sadedinde meselenin izahına sual ve cevap şeklinde ayrı bir perspektiften yaklaşarak biraz daha detaya inmektedir. Şöyle ki; "**Sual:** Sorulursa ki gunne harfle kaim olan bir sıfattır. Başka bir deyişle gunne bağımsız, başlı başına bir harf değildir. Mahreç ise başka bir etkene ihtiyaç duymayan özgün bir harf için lazımdır. Hal böyleyken öyleyse hayşûm gunne için

[307] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 37b.
[308] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 36a.
[309] Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân* (Orhan, 115), 36b; Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 36b-37a.

nasıl mahreç yeri olabilir? **Cevap:** Burada gunneden kastedilen sakin nûn **(ن)** harfinin bizâtihi kendisidir. Dolayısıyla hayşûm, nûn **(ن)** harfinin mahreci olabilir. **Sual:** Yine sorulursa ki eğer sakin nûn **(ن)** harfinden kastedilen gunne ise, gunne de kendisi bizatihi ve binefsihi kaim olmayıp bilakis şeddeli veya sakin nûn **(ن)** harfiyle veyahut şeddeli mîm **(م)** harfiyle kaim olur. Buna göre bir harfin, başka bir harfle kaim olduğu sonucu ortaya çıkmaz mı? **Cevap:** Nûn **(ن)** harfi sakin olarak geldiği durumlarda gunne onda tam anlamıyla zuhûr eder. Ancak harekeli olduğunda ise gunnenin varlığı yine vardır lakin zuhuru gizlidir. Dolayısıyla nûn **(ن)** harfinin sakin olduğu durumlarda gunne, tam anlamıyla ve daha açık bir şekilde ortaya çıktığı için onu istilahta gunne diye tarif etmişlerdir. Bu durumda da bir harfin, başka bir harfle kaim olması söz konusu değildir. **Sual:** Daha önce bahsi geçtiği üzere nûn **(ن)** harfi harekeli olduğunda, lâm **(ل)** harfinin mahrecinin altından, râ **(ر)** harfinini ise mahrecinin üstünden çıkmaktadır. Dolayısıyla nûn **(ن)** harfinin hayşûm ile beraber iki mahreci olmuş olmaz mı? **Cevap:** Burda bir harfin iki mahreci olmuş olmaz. Çünkü nûn **(ن)** harfinde her daim gunne zaten bulunmaktadır. Ancak herekeli olduğunda gunnesi gizli, sakin olduğunda ise zahirdir. Tecvid ehli bu zuhur edene istilâhî olarak gunne demişlerdir. Gunne ise bizatihi kendisi hayşûmdan çıkmaktadır. Aynı şekilde mîm **(م)** harfinin mahreci de harekeli olduğunda şefeteyn yani iki dudak iken sakin kılındığında sesi gunnenin zuhuru ile hayşûma rücû' eder. Bu sebeple mîm **(م)** harfine de nûn **(ن)** harfi gibi mahreci hayşûma yöneldiği için harf-i rücu' denilmiştir. Ayrıca gunnede itibar edilen iki durum daha vardır ki birincisi gunne; hal itibariyle sıfattır, mahal itibariyle ise harf olarak telakki edilmektedir.[310]

[310] Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhirü'l-ikyân* (Veliyyüddin Efendi, V24), 37a-37b.

Resim 21: Umdetü'l-İrfân'da yer alan mahreç bölgelerinin çizimi[311]

Aşağıdaki tabloda müellifin tasnifine göre 8 bölge, 17 mahreç ve bu mahreçlerden çıkan harfler gösterilmiştir:

Bölge No	Bölge Adı	Mahreç No	Mahreç Yeri	Harfler
1	Cevfü‟l-Fem (Ağız Boşluğu)	1	Evvelü‟l-Halk	ا, و, ى
			Evvelü‟l-Cevf	
		2	Aksa‟l-Halk	ء، ه

[311] Hamdullah b. Hayreddin, "Umdetü'l-İrfân", 10a..

2	Halk (Boğaz)	3	Vesetu‟l-Halk	ح، ع
		4	Edne‟l-Halk	خ، غ
3	Aksa‟l-Lisân (Dil Kökü)	5	Hanekü‟l-A’lâ	ق
		6	Hanekü‟l-Esfel	ك
4	Vesetu’l-Lisân (Dil Ortası)	7	Dil Ortası ile Üst Damak Ortası	ج، ش، ى
5	Hâfetü’l-Lisân (Dil Yanı)	8	Hâfetü’l-Adrâs	ض
		9	Edne’l-Hâfe	ل
6	Tarafu’l-Lisân (Dil Ucu)	10	Dil Ucu, Ön Üst Diş Etleri	ن
		11	Dil Ucu ile Ön Üst Dişin İç Kısmı	ر
		12	Dil Ucu ile Ön Üst Dişlerin iç kısmı	ط, د، ت
		13	Dil Ucu ve Ön Alt Dişler	ص، س، ز
		14	Dil Ucu ile Üst ve Alt Ön Dişler	ظ، ذ، ث
7	Şefeteyn (Dudaklar)	15	Ön Üst Diş Uçları ile Alt Dudak Karnı	ف
		16	Üst Dudak ile Alt Dudak Arası	و، ب، م
8	Hayşûm (Geniz Boşluğu)	17	Geniz Boşluğu	Ğunne

20. Hâtimetü'l-Kitâb

Müellif bu bölümde hecâ harflerinin mahreçlerinin, sayılarına göre tertibinin tamam olduğunu ifade ederek, Allah'ü Teâlâ'nın yüce bir ihsanı ve lütfu ve büyük bir inayetiyle eserini burada kolayca tamamladığını belirttikten sonra eserini bu şekilde tamamlamayı ihsan ettiği için yüce Allah'a hamd-ü senâ etmektedir. Akabinde **"سَيِّدُ الكَوْنَيْن, سَنَدُ الثَّقَلَيْن, نَبِيُّ الحَرَمَيْن, اِمَامُ القِبْلَتَيْن, شَفِعُ الفَرِيقَين"** şeklinde vasıflandırdığı Hz. Peygamber'e salât ve selâmlarda bulunmaktadır. Yine kaleme aldığı bu eserle alakalı eserin muhteviyatındaki kaidelerin, tecvid ilmini öğrenmeye talip olan irfan sahiplerinin Kur'an tilavetlerini faziletli kılmasına vesile olmasını niyaz etmekte ve bu sebepden dolayı yüksek bir gayretle eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. Müellif ayrıca eserinden istifade eden telebelerden kendisi için hayır dualarda bulunmasını temenni etmekte ve Allah'ü Teâlâ'dan kendisi için " bu zayıf ve fakîri, bî-çârey-i hakiri" şeklinde mutevazi ifadeler kullanarak esirgemesini ve bağışlamasını talep etmektedir. Ayrıca bu eseri için de yine Allah'ü Teâlâ'dan hayırla mükâfatlandırmasını, bol ihsanıyla zengin kılmasını ve yevm-i cezâda af ve ihsanıyla vefalandırmasını niyaz etmektedir. Dua bölümüyle alakalı son olarak *"Eğer bir mümin, bir mümine* **"جَزَاكَ اللهُ خَيْرًا"** *diye dua ederse, duasında kemâl-i mertebede belâğat etmiş olur."* güzel ve anlamlı tavsiyede bulunmaktadır.

Müellif şerhini yaptığı eserinin bitirme tarihini *"Bu kasidenin hâtim tarihi hicret-i nebeviyyenin dokuz yüz elli dokuzuncu yıl içinde vâkî' olmuştur."* şeklinde belitmiştir. Ayrıca şerhini yaptığı manzumenin, yüz kırk üç beyitten oluştuğunu belirtmektedir. Müellif eserinin hâtime kısmını son olarak aşağıdaki güzel beyitlerle sonlandırarak eserini tamamlamıştır.

Bunu hıfz et gel ey tecvîd-i tâlip — *Ki ol fazlıyla akrânına ğâlip*

Ki nazmı dürr-i ihlâs ile pürdür — *Nedür dür her biri bir dürr-i ğurdur*

Budur her dürün dürr-i yetimi — *Zerusmî kuvâl fazl-ı cesîmî*

Pes ey kadri yüce sâhib-i saâdet — *Tab'una çün mürüvvet hûy-u ve âdet*

Lütf-ü ihsan senindir zû'l-keremsin — *Kemâl-i izzetle muhteremsin*

Azîzüm devletüm fahrum habîbüm — *Günahım derdine hâzik tabîbüm*

Dua et hayr ile bendek hatîbe *Kulundur merhamet kıl bu garîbe*

Edersen bunda hamdiye recâsın *Göresin cennet içre hak likâsın*

Cezâhüllâhü hayran lehû duâ-î *Edüp yevm-i cezâda al cezâyı*

Dedi hatminde bu resmin muharrirü *Kûdî zeylinde tarihin müzekki*

SONUÇ

Kelâmların en güzeli Kur'an-ı Kerim'in, Cebrail (a.s.) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e inzalinden günümüze kadar varlığı muhafaza edilmiş, kıyamete kadar da muhafazası devam edecektir. Bu açıdan Kur'ân-ı Kerîm'in muhafazasına yönelik katkı sağlayan ilim dallarından birinin tecvid ilmi olduğuna dair şüphe yoktur. Bu ilmin ilk safhasını ayetlerin yapı taşlarını oluşturan harflerin ve kelimelerin fonetik keyfiyetlerini inceleyen *Mehâricü'l-Hurûf* ve *Sıfâtü'l-Hurûf* konuları oluşturmaktadır. Çalışmasını yaptığımız Hamdullah b. Hayreddin'in *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli eseri de tecvid ilminin sözkonusu bu konularını ihtiva etmektedir. Biz de bu çalışmamızda Hamdullah b. Hayreddin'in bu kıymetli eserini müellifin görüşleri çerçevesinde tahlil etmeye çalıştık.

Çalışması yapılan eserin müellifi Hamdullah Hamdullah b. Hayreddin'in, Ayasofya-i Kebîr Camiinde uzun yıllar icra etmiş olduğu *Ayasofya Hatipliği* vazifesi, icrâ ettiği meslekî kariyerinin en zirve noktasını teşkil ettiğinden ve diğer hatiplerin de reisliği sıfatını taşıdığından yaşadığı dönemde çok önemli bir görevi icra ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ayasofya hatiplerinin devlet teşrifatındaki katıldığı önemli merasimlerle ve bu merasimlerdeki önemli görevlerle protokolde ilk sıralarda yer almak gibi pozisyonları düşünüldüğünde müellif Hamdullah'ın hem ilmiye sınıfında hem de devlet erkânı nazarında çok üst düzey bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Müellif Hamdullah Ayasofya hatipliğinin yanı sıra yine aynı mabedin müştemilatında yer alan Ayasofya medresesinde de uzun yıllar müderrislik görevi yapmıştır. Müellifin daha çok kıraât ve tecvid ilmine yönelik eserler telif ettiği düşünüldüğünde söz konusu medresede daha çok kıraât dersleri verdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Son olarak Edirne Selimiye Dârülkurrâsı ilk hizmete açıldığında buraya ilk şeyhülkurrâ olarak atanmış olması, o dönem ilmin merkezi olan İstanbulda'ki uzun yıllar yaptığı görevlerle kazandığı ilmî birikimini ve tecrübesini buraya aktarması kastıyla o dönemde yeni açılan Edirne Selimiye Dârülkurrâsı'na kurucu şeyhülkurrâ olarak atanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Müellifin Osmanlı ilmiye teşkilatında çok önemli yere sahip olan bu eğitim kurumlarındaki görevleri düşünüldüğünde ilmiye sınıfındaki payesinin ne kadar yüksek

olduğu ve mütehassısı olduğu kıraât alanındaki ilmi derinliği ve tecrübesiyle alanında ne kadar otoriter bir âlim olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan *Vesîletü'l-İtkân* isimli eserin tespit edilebildiği kadarıyla yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde 11 nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların on tanesi yurt içinde çeşitli kütüphanelerde, bir tanesi de yurt dışında *Vatikan Kütüphanesi'nde* bulunmaktadır. Genel olarak nüshalar arasında kayda değer bariz bir farklılığın bulunmadığı tespit edilmiştir. Müellif çalışmaya konu olan eseri kaleme alırken pek çok temel ve ana kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir. Eserde kıraât ve tecvid ilmiyle alakalı ana kaynaklardan özellikle İbnü'l-Cezerî ve İmam Şâtıbî gibi âlimlerin manzum eserlerinden beyitler almıştır. Genel olarak anlattığı konularda izahat yaptıktan sonra meseleyi bu eserlerdeki beyitlerle destekleyerek kendi açıklamalarına delil olarak göstermiştir. Müellif Mekkî b. Ebî Tâlib'in *er-Riâye,* Ebû Amr Dânî'nin *et-Tahdîd,* İbnü'l-Cezerî'nin *et-Temhîd* ve *en-Neşr* gibi alandaki meşhur ve mensur ana kaynaklardan da çok defa istifade etmiştir. Ayrıca müellifin müracaat ettiği kaynaklar arasında Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitab'*ı gibi Arap dili kaynaklarının da yer aldığı tespit edilmiştir.

Müellif eserini yazma nedenini müderrislik tecrübesi doğrultusunda kendi zamanındaki okuyucuların Kur'ân ruhuna aykırı okuyuşlarına ve tilavetlerindeki yaygın hatalara dayandırmaktadır. Mezkûr eserinde onlar için *cehele-i kurrâ* tabirini kullanarak onları bu okuyuşlarından kurtarmak için çoğu defa o kârîlere ikazlarda bulunmaktadır. Şöyle ki kendi zamanındaki birçok kârînin Kur'ân'ı, İlâhî rızanın dışında farklı maksatlarla okuyarak harflerin mahreç ve sıfat ölçülerine riayet etmeden seslerinde teganni ve terennümü ön plana çıkararak alelâde bir şekilde tilavette bulunduklarına müşahede etmektedir. Özellikle kendi zamanındaki kurrâdan bazılarının Kur'ân-ı *terkîs* ile hareke üzerinde kesik kesik sekerek; *dacceh* ile aşırı bağırarak ve çığlık atarak; *ter'îd* ile şimşek ve gök gültüsü sesi gibi nağmesini titreterek ve *nevh* şeklinde ölünün arkasından çığlık atarak ağıt yakan riyâkâr ölü ağıtçısı gibi okuduklarını belirtmektedir. Bu şekilde Kur'ân ruhuna uygun olmayan tavır ve üslupla tilavette bulunduklarından tilavetlerinde birçok hata yaptıklarına da dikkat çekmektedir. Ayrıca bu tarzda bilinçsiz ve şuursuz okuma yapanların Kur'ân'ı, tağyîr ve tahrif ile okuyuşlarını bozarak; tebdil ve tashîf ile yanlış harekeleme ve yanlış telaffuz ederek tilavet etmelerinin kaçınılmaz olacağı tembihatında bulunmaktadır. Bu sebeple kendisini çok rahatsız eden bu şekil okuyuşların hatalı

olduğuna dikkat çekmek, zamanın kârîlerini bu hatalardan muhafaza ederek günaha girmelerine mani olmak ve tilavette en doğru okuyuşu yaygınlaştırmak amacıyla *Vesîletü'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* isimli bu nadide eserini kaleme aldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Eserde, *Mehâricü'l-hurûf* konuları başta olmak üzere eserin mukaddimetü'l-kitâb kısmında tilavetteki seyr mertebelerine de değinilmektedir. Genel olarak tertîl, tahkîk, tedvîr ve hadr kavramları üzerinden meselenin ele alındığı tilavet mertebelerinde diğer âlimlerin genellikle tahkîk mertebesinde izah ettiği ölçü ve ikazları müellif tertîl mertebesinde ele almaktadır. Müellifin tahkik mertebesini, tertîl mesabesinde zikretmesinden anlaşılmaktadırcki tertîl kelimesini, kendisine hâs olan "Kur'ân'ı derin bir düşünme ile tilavet etmeyi ifade eden tedebbür ve tefekkür" anlamlarından daha çok Kur'ân'ı telaffuz hatalarından uzak ve tecvid ile okumak olarak yorumladığı kanaati hasıl olmaktadır. Ona göre bu tutumunun sebebi, kendi içinde yaşadığı coğrafyadaki toplum dilinin Arapça olmamasını göz önünde bulundurarak, bu hususstaki hassasiyetini öncelikle tilavetin doğru eda edilmesine ve hatalardan uzak tutulmasına yoğunlaştığı şeklinde izah edilebilir. Bu açıdan seyir mertebelerini daha çok tilavetin hızı bakımından ele aldığı düşünülmektedir. Kur'ân tilavetinde genel olarak okuyucular tilavetlerini hadr mertebesinde eda ederken, ölçü ve kurallara dikkat etmediği gerekçesiyle tenkîde tabi tutulur. Ancak müellif hadr mertebesiyle beraber tertîl seyrine de dikkatleri çekmek suretiyle bu iki mertebede olası yapılabilecek hatalara karşı tembihatlarda bulunmaktadır. Bu hatırlatmalarına göre mertebe-i tertîlde; temdîtten yani harfleri ölçülerinden daha fazla uzatarak ve mahrecinde gereğinden fazla yaymak suretiyle tefrit ederek okumaktan, mertebe-i hadırda ise; idmacdan yani acele ile harfleri birbirine karıştırıp iç içe girdirerek ve lafızları da zayi etmek suretiyle ifrat ederek okumaktan kaçınılması gerektiği ikazlarında bulunmaktadır. Çünkü ona göre temsîlî bir kırâat, katıksız ve saf beyaz mesabesindedir. Buna göre herhangi bir ziyade verilirse baras (vücutta beyaz lekeler bırakan alaca hastalığı) olur, eğer noksanlaştırma olursa da sümre (siyaha yakın bir renk) olur şeklinde güzel bir teşbihle ifrat ve tefit okumayı izah etmiştir. Müellifin bu açıklamalarından, tilavet mertebeleri arasında fazilet yönünden herhangi bir tercihte bulunmadığı ve bütün mertebelerde kolaylıkla uygulanabileceği görüşünde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Harflerin mahreçleri konusu eserin en hacimli kısmını oluşturmaktadır. Müellif eserini "daha sağlam ve mükemmel anlamanın yolları" anlamına gelen *Vesîletü'l-İtkân* şeklindeki başlıkla isimlendirmesinden anlaşılacağı üzere eserini asıl yazma gayesinin, harflerin fonetik yapılarının daha iyi anlaşılmasını ve telaffuz keyfiyetlerinin de doğru bir şekilde eda edilmesini sağlamak üzere olduğu anlaşılmaktadır. Müellif bu hususta harflerin mahreçlerini teorik olarak anlattığı yerlerde meselenin pratik (uygulama) yönüne de sürekli dikkat çekerek harflerin telaffuzundaki keyfiyetlerin nasıl olması gerektiğine yönelik çok defa hatırlatmalarda bulunmakta ve meselenin bu yönüne çok ehemmiyet verildiği görülmektedir. Hatta uygulama yönünün tilavette ne kadar önemli olduğunu muhatabın zihninde sürekli canlı tutmak için, mümkün mertebe bu uygulamaların alanında ehliyet sahibi uzmanlaşmış bir hocadan müşâfehe ve istima' yoluyla öğrenilmesi gerektiğini şiddetle tavsiye etmektedir. Zira tilavetin pratik yönüne dikkat edilmeden eda edildiğinde dilin kendisine kolay olana meylinden kaynaklı telaffuzda harflerin birbirine karışması gibi pek çok hatalar kaçınılmaz hale gelecektir. Bu durumun ise hem lafza hem de manaya zarar vereceği düşünüldüğünden sürekli bu hususa vurgu yaptığı sonucuna ulaşılabilir.

Teknik olarak eserinde mahreç sayılarıyla alakalı farklı görüşlere yer veren müellif cumhur ulemânın genel olarak kabul ettiği 17 mahreç yerini 8 bölgeye ayırarak kendine hâs bir tasnif yapmıştır. Genel kabule göre mahreç bölgeleri cevf, halk, lisan, şefeteyn ve hayşûmdan oluşmaktadır. Müellif ise bu bölgeleri sırasıyla şu şekilde saymaktadır: Cevf-i fem, halk, aksâ'l-lisân, vesetu'l-lisân, hâfetü'l-lisân, tarafu'l-lisân, şefeteyn, hayşûmdur. Âlimlerin ekseriyeti dildeki mahreçleri tek ana başlık altında toplarken, müellif ise dildeki mahreç yerlerini genel kabul edilen görüşün aksine, yalnızca bir bölgeye hasretmeyip dil bölgesini dört bölgeye tasnif etmektedir. Muhtemelen onun dil bölgesini başlı başına tek bir bölge olarak telakki etmeyip, dilden çıkan harflerin adedinin diğer bölgelere nazaran çok fazla olması ve bu bölgeden çıkan harflerin diş ve damak gibi kendinden başka uzuvlarla da alakalı olması düşünüldüğünden bu şekilde tasnif yaptığı varsayılabilir. Ayrıca müellif bu şekildeki bir sınıflandırmayla mahreçlerin ve ait oldukları bölgelerin daha iyi kavranılmasını ve daha kolay öğrenilmesini amaçlamış olabilir.

Sonuç olarak müellifin konuları ele aldığı yöntem ve bakış açısı üzerinden şöyle bir değerlendirme yapabiliriz. Arap diline hâkimiyetleri zayıf olan ve anadili Arapça olmayıp iletişim dili farklı olan toplumlarda Kur'ân okuyan kimselerin, Arap coğrafyasında

yaşayıp Arap diline fasih bir şekilde vakıf olan kimse gibi ayetlerin anlamlarını tam manasıyla anlayarak tilavet etmelerini söylememiz elbette mümkün değildir. Bu açıdan İlâhî kelâm'ın verdiği mesajı anlayarak, derin bir düşünce ve anlayışla tefekkür ve tedebbür içinde manayı içselleştirecek seviyedeki bir okumaya hâkim olmak, elbette tilavetin hem lafzî hem de mânâ olarak en kâmil mertebesidir. Dolayısıyla bu mertebede tilavet edebilmek için kıraât ve tecvid ilminin yanı sıra Arap diline de çok iyi hâkim olmak inkâr edilemez bir gerçektir. Zira Kur'ân'ın hem lafzı hem de manası birbirinden ayrılmayan bütün şeklindedir.

Bu değerlendirmelerden yola çıkarak öyle anlaşılıyor ki başta müellif Hamdullah b. Hayreddin ve çalışmasını yaptığımız *Vesîletü'l-İtkân* isimli eseri başta olmak üzere kırâat ve tecvid alanında eser kaleme alan âlimlerin genel olarak bu ilim dalındaki telif karakteristiği birbirine benzerlik göstermekte ve Kur'ân'ın mânâsından ziyade lafza taalluk eden tecvid konularını ele almak şeklindedir. Onların doğru telaffuza yönelik bu denli hassasiyetlerinin, içinde yaşadıkları toplumların anadilini, şartlarını ve niteliklerini dikkate almalarından kaynaklandığı söyleyenebilir. Bu açıdan telif ettikleri eserlerinde ve ders halkalarında ilk etapta mânâyı tefekkürden ziyade tilavetin doğru telaffuzunu sağlama gayretinde olmaları, bu coğrafyadaki kârîlerin bilmeden bir yanlışa düşüp günaha girmelerine engel olmak ve tilavetteki hatalarını kendilerinin anlayabilmelerini sağlamak amacıyla daha çok lafzî yönüne ağırlık verdikleri sonucuna ulaşılabilir. Sonuç olarak bu coğrafyada yaşamış geçmiş âlimlerin tecvid ilmi disiplini içerisinde yapmış oldukları teknik ve teorik çalışmaların mantıksal gereksinimleri, tarihsel bağlamıyla ve içinde yaşadıkları toplumun dinamikleriyle ilişkilendirilerek izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Kur'ân'ın doğru okunması noktasında lafzına taalluk eden ve Osmanlı tecvid ilmi sahasına önemli katkıları olduğu düşünülen müellif Hamdullah b. Hayreddin'in bu güzide eserinin gün yüzüne çıkarılarak ilim ehlinin istifadesine sunulmasını hak ettiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahterî, Mustafa b. Şemseddin Karahisari. *Ahterî Kebîr*. İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1875.

Akgündüz, Ahmed vd. *Kiliseden müzeye Ayasofya Camii*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.

Akgündüz, Ahmed vd. *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005.

Akgündüz, Murat. "Osmanlı Döneminde Ayasofya-i Kebîr Camii Hatipliği ve Vâizliği". *Ayasofya-i Kebîr Cami-i Şerifi Sempozyumu*. ed. Fatih Kurt. Ankara: DİB Yayınları, 2021.

Akpınar, Cemil. "Hatîb-i Ayasofya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Akyüz, Abdullah. "Ayasofya Şeyhülkurrâları". *TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 46 (Şubat 2023).

Ali el-Kârî, Molla. *el-Minehü'l-Fikriyye fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. thk. Üsâme Atâyâ. Dımeşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2. Basım, 2012.

Atâî, Nev'izade Ataullah Efendi. *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri : Hadaikü'l-hakaik fi tekmileti'ş-Şekaik*. haz. Abdulkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

Aydın, Cengiz. "Ali Kuşçu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Ayvansarâyi, Hüseyin Efendi vd. *Hadîkatü'l- Cevâmi : (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar)*. haz. Ahmed Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Babanzâde, Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.

Baltacı, Cahid. *XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreseleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2005.

Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Baltacı, Cahit. "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999).

Beydilli, Kemal. *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. ed. Mesut Çelik - İsmail Genç. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.

Bilgin, Osman. "Ferağ Kaydı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Birgivî, Muhammed b. Pir Ali. *Dürr-i Yetim*. İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Mustafa III [AE.(AE.SMST.III)]*. No.55 Gömlek.4001.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkaf [C.(C.EV.)]*. No.498 Gömlek No.25177.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet-Tımar [C.(TZ)]*. Gömlek No.8060.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV.(EV.d.)]*. Defter No: 10015.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Evkaf [İE.(İE.EV.)]*. No.3 Gömlek.241.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret-Sadaret Defterleri [A.(d.)]*. Dosya No.359.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.(TS.MA.e)]*. No. 1197, Gömlek No.17.

Bozkurt, Nebi. "Dârülkurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Ca'berî, Burhânüddîn Ebû Muhammed İbrahim b. Ömer. *Ukûdü'l-Cumân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*. Endülüs: Müessesetü Kurtuba, 1. Basım, 2005.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-. *es-Sıhâh Tacü'l-luga ve Sıhâhi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 4. Basım, 1990.

Cüreysî, Muhammed Mekkî Nasr el-. *Nihâyetü'l-Kavli'l-Müfîd fî İlmi tecvîdi'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Ali Hasan. Kahire: Mektebetü'l-Âdab, 4. Basım, 2011.

Çakmak, Abdullah. "Ayasofya Medresesi". *TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 46 (Şubat 2023).

Çatak, İsmail Oğuz. *Hamdullah b. Hayreddin'in 'Umdetü'l-'İrfân fi vasfi ḥurûfi'l-Kur'ân isimli eseri çerçevesinde harflerin mahreçleri ve sıfatları*. Adana: Çukurova Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. İstanbul: Dersaâdet : İkdam Matbaası, 1314.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları (Tecvîd)*. Bursa: Emin Yayınları, 9. Basım, 2011.

Çetin, Abdurrahman. "Lahn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Çollak, Fatih. "Revm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *et-Tahdid fi'l-İtkan ve't-Tecvid*. thk. Gānim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammar, 2000.

Derman, M. Uğur. "Âhar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Duran, Gülnur. "Serlevha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Duran, Gülnur. "Tezhip (Zahriye Tezhibi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Durmuş, İsmail. "Mukaddime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Durmuş, İsmail. "Seci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Enderâbî, Ahmed b. Ömer el-. *el-İzâh fî'l-Kırâat*. thk. Munâ Adnân Ğanî. Irak: Tikrit Üniversitesi Külliyyetü't-Terbiyetü li'l-Benât (Yayımlanmamış Doktora tezi), 2002.

Er, Rahmi. "Tenkit (Arap Edebiyatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Neşiriyat, 1977.

Ersoy, Osman. "Kâğıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Erünsal, İsmail E. "Ayasofya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Esad Efendi. *Osmanlılarda Töre ve Törenler : (Teşrifât-ı Kadîme)*. ed. Yavuz Ercan. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1979.

Eskicizade, Ali b. Hüseyin. *Tercüme-i Dürr-i yetim*. İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301.

Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi*. haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Eyice, Semavi. "Ayasofya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. thk. Enîs Muhammed eş-Şâmî - Zekeriya Câbir Ahmed. Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2008.

Gelibolulu, Mustafa Ali. *Künhü'l-Ahbar : Dördüncü Rükn: Osmanlı Tarihi: (tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009.

Gökdemir, Ahmet. "Ayasofya'da Kıraat İlmi Ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri". *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Dergisi* 15/2 (2020).

Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri". *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (Kasım 2017).

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b.Amr Ferahidi. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1988.

Hamdullah b. Hayreddin. *Cevâhirü'l-ikyân fî Şerhi Umdeti'l-İrfân fî Vasfî Hurûfi'l-Kur'ân*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, V24.

Hamdullah b. Hayreddin. *Mevlidü'n-Nebî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4510.

Hamdullah b. Hayreddin. *Rusûhu'l-Lis'an fî Hurûfi'l-Kur'an*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, 8203/3.

Hamdullah b. Hayreddin. “Umdetü’l-İrfân fî Vasfi Hurûfi’l-Kur’ân”. *https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_8953/emdt-alerfan.pdf*, ts.

Hamdullah b. Hayreddin. *Vesîletü’l-İtkân fî Şerhi Rusûhi’l-Lisân fî Hurûfi’l-Kur’ân*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan, 115.

Hamdullah b. Hayreddin. *Vesîletü’l-İtkân fî Şerhi Rusûhi’l-Lisân fî Hurûfi’l-Kur’ân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 68.

Hamza Hüdâî (Hamza-i Miskîn). *Tecvid-i Edâiyye*. İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301.

Harrâzî, Mehdî Muhammed el-. *Buğyetü’l-Mürîd min Ahkâmi’t-Tecvîd*. Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1. Basım, 2001.

Hibrî, Abdurrahman. *Enîsü’l-Müsâmirîn Edirne Tarihi 1360-1650*. çev. Ratip Kazancıgil. İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları, 1999.

İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü’l-Arab*. thk. Abdullah Ali Keb’ir vd. Kahire: Dâru’l-Meârif, 1119.

İbnü’l-Bâziş, Ebû Ca’fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî (ö.540/1145. *Kitâbü’l-İknâ’ fi’l-Kıraâti’s-Seb’a*. thk. Abdü’l-Mecîd Katâmış. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1982.

İbnü’l-Cezerî. *en-Neşr fi’l-Kıraati’l-Aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba’. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.

İbnü’l-Cezerî. *Müncidü’l-Mukriîn ve Murşidü’t-Tâlibîn*. nşr. Muhammed Habibullah, Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru’l- Kütübi’l-İlmiyye, 1980.

İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *el-Mukaddime fî mâ Yecibü alâ Kârii’l-Kur’ân’i en Ya’lemehû*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Riyâd: Merkezü’d-Dirâsâti ve’l-Ma’lûmâti’l-Kurâniyyeti, bi’ma’hedi’l-İmâmi’ş-Şâtıbiyyi, 1. Basım, 2015.

İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *et-Temhid fî ilmi’t-tecvid*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001.

İbnü’t-Tahhân, Ebü’l-Abbas Abdülazîz b. Ali b. Muhammed. *Mehâricü’l-Huruf ve Sıfâtühâ*. thk. Muhammed Ya’kub Türkistani. Beyrut: Resâil mine’t-türâs, 1. Basım, 1984.

İşpirli, Mehmet. “Medrese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kamhâvî, Muhammed es-Sâdık. *el-Burhân fî Tecvîdî’l-Kur’ân*. Beyrut: Mektebetü’s-Sekâfiyye, ts.

Karabulut, Ali Rıza. *Mu’cemü’l-Mahtutati’l-Mevcude fî Mektebati İstanbul ve Anadolu,*. Kayseri: Akabe Kitabevi, 2005.

Karaçam, İsmail. *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 21., 2012.

Karaoğlu, Elif Gizem. *Rusuhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân (Dil İncelemesi-Metin-Gramatikal Dizin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941.

Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin : teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Dımeşk: Müessesetü'r-Risâle, 1957.

Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kurtubî, Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-Tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.

Küçük, Hüseyin. *Ayasofya hatîbi Hamdullah Hayreddin'in hayatı, eserleri ve "Rusûhu'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'an" adlı eseri'nin tahkiki*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Mağnisî, Ahmed b. Muhammed. *Terceme-i Cezeri li-Magnisi*. İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası (Mecmua içinde), 1301.

Mankal, Kübra. *Osmanlı Devleti'nde Ayasofya Külliyesi'nin dini, ilmi ve sosyokültürel yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Mehmed Tâhir Efendi, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016. https://tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/turk-islam-bilim-kultur-mirasi-dizisi/osmanli-muellifleri-1

Mekkî el-Kaysî, Ebî Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. *er-Riâye: li-Tecvidi'l-Kırâeti ve Tahkîki Lafzi't-Tilâveti*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Amman: Dâru Ammar, 1996.

Memiş, İbrahim. "Edirne Medreselerinde Dârü'l-Hadis ve Dârü'l-Kurrâ Kültürü". *Edirne Camileri ve Selimiye Sempozyumu*. ed. Fatih Kurt. Ankara: DİB Yayınları, 2022.

Mer'âşî, Mehmed b. Ebubekir. *Cühdü'l-Mukıll (mine't-tecvid)*. thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammar, 2001.

Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. Mısır: Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye-Mektebetü'ş-Şurûki'd-Düveliyye, 4. Basım, 2004.

Müderrisoğlu, Fatih. "Sultan II. Selim'in Banilik Faaliyetleri". *Journal of Turkish Studies* 9/10 (2014), 749-773.

Mülayim, Selçuk - Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Selimiye Camii ve Külliyesi". Külliyenin Yapım Tarihi İle Alakalı Bu Kaynakta (1568-1574) Tarihleri Arası İnşa Edildiği Bilgisi Verilmektedir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. TDV Yayınları.

Nefes, Hayrunnisa. *Hamdullah B. Hayreddin'in Cevâhiru'l-ikyân fî şerhi Umdeti'l-irfân adlı eserinin tecvid ilmindeki yeri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Nev'izâde Atâyî. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik zeyli*. thk. Derya Örs - Suat Donuk. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.

Okur, Ahmet. *Hamdullah b. Hayreddin'inin "Fuyûzu'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân" adlı eserinin tahkîki ve kıraat ilmi açısından değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Öz, Mustafa. "Kurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Pakdil, Kurrâ Hafız Ramazan. *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2016.

Sağman, Ali Rıza. *İlaveli Yeni Sağman Tecvidi*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 5. Basım, 1958.

Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi. *el-Kitâb Kitâbu Sibeveyhi*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 3. Basım, 1982.

Suna, Utku Musa. "Selimiye Vakıf Müzesi Selimiye Darü'l-Kurra Medresesi". *Vakıflar Dergisi* 33 (2010), 169-174.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. çev. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Numune Matbaacılık., 1996.

Şatıbî, el-Kâsım b. Fîrruh b. Halef b. Ahmed er-Ruaynî el-Endülüsî. *Metnü'ş-Şâtıbiyye el-Müsemmâ, Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kıraâti's-Seb'a*. thk. Muhammed Temîm ez-Zü'bî. Medîne-i Münevvere: Dâru'l- Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 5. Basım, 2010.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ : Şeyhi'nin Şaka'ik zeyli (inceleme-tenkitli metin-dizin)*. thk. Derya Örs,Ramazan Ekinci. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Tanman, M. Taha. "Dârü'l-Kurrâ (Mimari)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Tarım, Zeynep. "Osmanlı Devlet- Saray Teşrifatında ve Merasimlerinde Ayasofya'nın Yeri". *TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 46 (Şubat 2023).

Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Eş-Şakâiku`n-Numâniyye fi Ulemâi`d-Devleti`l-Osmaniyye*. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-Arabiyye, 1975.

Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Osmanlı bilginleri = eş-Şekaiku'n-numaniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Taşköprülüzade Ahmed Efendi. *eş-Şaka'iku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye = Osmanlı alimleri (çeviri-eleştirmeli metin)*. ed. Derya Örs. haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Tuğral, Rahim. *Ana Hatlarıyla Kur'ân Tecvidi*. İzmir: İzmir İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

Turgut, Ali. "Muhyiddin Mehmed, Hatibzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Ünver, Ahmet Süheyl. *İstanbul Risaleleri*. haz. İsmail Kara. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Ünver, Ahmet Süheyl. *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac. Kuveyt: Vizaretü'l-İrşad ve'l-Enba', 1965.

Zirikli, Hayrettin. *el-A'lâm : Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikın*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938.

Kur'ân Yolu, ts. Erişim 28 Şubat 2024

https://tr.wikipedia.org/wiki/Voyvoda_(Osmanlı_İmparatorluğu). "Voyvoda (Osmanlı İmparatorluğu)". 09 Kasım 2023. Erişim 03 Kasım 2023

XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri. haz. Ercan Alan, Abdurrahman Atçıl. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.